

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ»**

Πανόραμα της ελληνικής εκπαίδευσης από το 1928 έως το 1936.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**της
Σιγάλα Ζαμπέτας**

A.M.: 3310M010

Επιβλέπων καθηγητής: Μελετιάδης Χαράλαμπος

ΑΘΗΝΑ 2013

Το παρόν πόνημα αποτελεί διπλωματική μελέτη που πραγματοποιείται στο Μεταπτυχιακό Τμήμα Κοινωνιολογίας, στην κατεύθυνση Κοινωνικός αποκλεισμός και μειονότητες του Παντείου Πανεπιστημίου. Η μελέτη πραγματεύεται το πανόραμα της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια των ετών 1928 έως 1936.

Με την ολοκλήρωση της εκπόνησης της εργασίας αυτής, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά, τον καθηγητή μου κ. Μελετιάδη Χαράλαμπο για τις πολύτιμες συμβουλές, την αμέριστη βοήθεια και συμπαράστασή του, σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου. Επίσης, αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες και στα μέλη της Τριμελούς Επιτροπής κ. Παπαρίζο Αντώνιο και κ. Πασσιά Γεώργιο για την εξαιρετική συνεργασία.

Συγχρόνως θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους και όλες, όσοι βοήθησαν με τον τρόπο τους στην επίτευξη των στόχων μου. Ένα μεγάλο ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ από καρδιάς σε όλους! Ενδεικτικά αναφέρω την κα Βογιατζή Χριστίνα και την κα Παπαγιαννακοπούλου Κωνσταντία.

Αφιερώνω τη διπλωματική μελέτη μου στους γονείς μου και στον αδερφό μου, οι οποίοι με στήριξαν και με στηρίζουν πάντα με την πρακτική βοήθεια και την ηθική συμπαράστασή τους στο έργο μου. Σας ευχαριστώ που είστε πάντα δίπλα μου!

Αθήνα, Μάρτιος 2013

Σιγάλα Ζαμπέτα

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
Κεφάλαιο 1. Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής	17
1.1. Η περίοδος 1910-1920.....	17
1.2. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής	25
1.3. Η πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου	32
Κεφάλαιο 2. Η εκπαιδευτική νομοθεσία	49
2.1. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929	49
2.2. Εκπαιδευτικά προγράμματα	65
2.3. Ίδρυση σχολείων και σχολών	72
2.4. Άλλοι νόμοι σχετικοί με την εκπαίδευση	89
Κεφάλαιο 3. Η λαϊκή παιδεία και το γλωσσικό ζήτημα	97
Κεφάλαιο 4. Οι εκπαιδευτικοί	103
4.1. Η εκπαίδευση και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών πριν την υπό εξέταση περίοδο.....	103
4.2. Η εκπαίδευση και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών την περίοδο 1928-1936	108
4.3. Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929.....	117
Κεφάλαιο 5. Η διοίκηση της εκπαίδευσης	124
5.1. Σχετική νομοθεσία	124
5.2. Σχολικές εφορίες	129
5.3. Άλλοι διοικητικοί θεσμοί	131
Επίλογος.....	136
Βιβλιογραφία	143

Εισαγωγή

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ελληνική παιδεία και εκπαίδευση δε σχετιζόταν με την πραγματικότητα και τις πνευματικές ανάγκες που υπήρχαν. Η τότε ελληνική παιδεία παρουσίαζε ουσιαστικά θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα και αποτελούσε με αυτό τον τρόπο παιδεία για λίγους που και γι' αυτούς όμως δεν ήταν ολοκληρωμένη.¹

Το 1909 δημιουργείται μία νέα κατάσταση στην Ελλάδα με την άνοδο της αστικής τάξης στην εξουσία λόγω της ευκαιρίας που της δόθηκε από τη στάση στο Γουδί. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναλαμβάνει τη διακυβέρνηση της χώρας με σκοπό να τη μεταβάλλει μέσω των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων σε ένα πρότυπο αστικού κράτους.²

Ένα από τα πρώτα και σημαντικά θέματα που προέκυψαν ήταν αυτό του γλωσσικού ζητήματος. Ο Βενιζέλος κρίθηκε απαραίτητο να τοποθετηθεί σε αυτό το ζήτημα αφού είχε περάσει λίγος καιρός από την κρίση που είχε δημιουργηθεί στην Ελλάδα λόγω του γλωσσικού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος δεν ήταν φανατικός υποστηρικτής της δημοτικής υπό την έννοια ότι δεν αντιπαθούσε την καθαρεύουσα. Θεωρούσε όμως πως η δημοτική γλώσσα μπορούσε να προσφέρει καλύτερες εθνικές και πνευματικές υπηρεσίες γενικότερα αλλά και στον τομέα της εκπαίδευσης.³

Οι απόψεις του Ελευθερίου Βενιζέλου για το γλωσσικό ζήτημα αντικατοπτρίζονται σε μία επιστολή του που δημοσιεύθηκε στις 11 Δεκεμβρίου του 1926 στην εφημερίδα «Ελεύθερο Βήμα»:

¹ Α. Φραγκουδάκη «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο», Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977, σελ.28.

² Ν. Σβορώνος «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σελ.110-116.

³ Π. Χάρης «Ο Βενιζέλος και ο Δημοτικισμός», Νέα Εστία, Έτος Ξ, τεύχος 1426, 01/12/1986, σελ.1537.

«Βάσιν των σκέψεων μου του γλωσσικού - τονίζει - αποτελούν οι εξής αρχαί: Ότι είναι δυστύχημα εθνικόν, ότι την λαλουμένην γλώσσαν, δεν μεταχειριστήκαμεν, μετά την ανεξαρτησίαν ιδίως, και ως γραφομένην. Ότι είναι ευτύχημα αντιθέτως, ότι από μιας ιδίως γενιάς η δημοτική χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αποκλειστικώς εις την ποίησιν, το διήγημα, το μυθιστόρημα, και κατέκτησεν αυτά. Ότι εν τούτοις, δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσωμεν από τούδε την δημοτικήν εις όλα τα λοιπά είδη του λόγου, όχι μόνο διότι δεν είναι ακόμη επαρκώς καλλιεργημένη, αλλά και διότι η καθαρεύουσα αποτελεί καθεστώς, το οποίον δεν είναι δυνατόν να ανατραπή από μιας, εις άλλην μέραν, καθόσον εξανίσταται κατά τοιούτης ανατροπής το γλωσσικόν αίσθημα των μορφωμένων. Ότι επομένως μόνον δια βαθμιαίου καθαρισμού της καθαρευούσης, δια της αποβολής δηλαδή παντός νεκρού τύπου εξ' αυτής, θα την προσεγγίσωμεν προς την κοινώς λαλουμένην και θα ημπορέσωμεν μίαν ημέραν να φθάσωμεν εις τον επιδιωκόμενον σκοπόν, τον παραμερισμόν δηλαδή της διγλωσσίας».⁴

Όταν έγινε η αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911, το γλωσσικό ζήτημα επανήλθε στην επικαιρότητα και έδωσε αφορμή στους αντιπάλους των δημοτικιστών να απαιτήσουν μέσα στη Βουλή την ένταξη ειδικών διατάξεων στο Σύνταγμα που θα προστάτευε την καθαρεύουσα από τους «εχθρούς» της.⁵

Ο Ελ. Βενιζέλος στη δική του ομιλία στην Αναθεωρητική Βουλή φρόντισε να ξεκαθαρίσει ότι επίσημη γλώσσα της Ελλάδας ήταν η καθαρεύουσα αλλά ότι οι λογοτέχνες, οι ποιητές και όποιοι άλλοι είχαν φιλολογική παραγωγή, είχαν το δικαίωμα να χρησιμοποιήσουν τη δημοτική αν το ήθελαν:

«ουδείς δύναται λέγω, να αμφισβητήση επί στιγμήν ότι επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι η λεγόμενη καθαρεύουσα [...].

⁴ Σ. Στεφάνου «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για το γλωσσικό ζήτημα», Νέα Εστία, Έτος Ξ, τεύχος 1426, 01/12/1986, σελ.1541.

⁵ Σ. Στεφάνου «Ελ. Βενιζέλου- Κείμενα», Αθήνα 1981, σελ.236.

Αλλά τούτο θέτων ως βάσιν των σκέψεων μου και διεκδικών υπέρ του δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος εν τη ενασκήσει της υπηρεσίας του συμμορφούται απολύτως προς τα επιταγάς, αίτινες πηγάζουσιν εκ της καθιερώσεων υπό του Συντάγματος ως επισήμου γλώσσης της γλώσσης της νομοθεσίας μας, έχω το καθήκον διεκδικών υπέρ του δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος τυχόν να είναι και λογογράφος ή ποιητής, το δικαίωμα όπως τα προϊόντα αυτού τα φιλολογικά γράφη εις οιανδήποτε γλώσσαν τω αρέσκει.

Δ. ΧΡΥΣΟΣΤΑΛΗΣ. Όχι την μαλλιαρήν, κύριε Πρόεδρε!

ΕΛ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ. Κύριε Χρυσοστάλη, και εις αυτήν ακόμη την Τουρκικήν και την Αρμενικήν, αν θέλη, και εις πάσαν γλώσσαν, διότι είναι δικαίωμα του». ⁶

Οι περισσότεροι βουλευτές της Βουλής υποστήριξαν ότι η καθαρεύουσα έπρεπε να προστατευθεί συνταγματικά και έτσι ο Βενιζέλος αποδέχτηκε στο Σύνταγμα του 1911 να προστεθεί το άρθρο 107 που αναφερόταν στην επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους:

«Επίσημος γλώσσα του κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα. Πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται». ⁷

Ο ίδιος ο Βενιζέλος αναφέρθηκε τρία χρόνια αργότερα, το 1914, σε ένα κύκλο ομογενών στην Αλεξάνδρεια, για τις «δεσμεύσεις» που δημιουργούσε το συγκεκριμένο άρθρο:

«Ότε μου επεβάλλετο, είπε, το πρώτον άρθρον του Συντάγματος δια την γλώσσαν, ευρέθην προ διλήματος: ή να επιμείνω εις τα ιδέας μου και να παραγνωρίσω το πολιτικόν μου πρόγραμμα της αναγεννήσεως της ελληνικής φυλής ή να υποχωρήσω προς στιγμήν και να δεχθώ ένα

⁶ Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, «Ελευθέριος Βενιζέλος και Λορέντζος Μαβίλης. Αγορεύσεις για τη γλώσσα στη Β' (Διπλή) Αναθεωρητική Βουλή (1911)», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010, σελ.82-83.

⁷ Α. Δημαράς (επιμ.) «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε», τόμος Β «1895-1967», Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1987, σελ.307.

τοιούτον συμβιβασμόν, ο οποίος δεν θα έβλαπτε τον γλωσσικόν αγώνα».⁸

Όντως την περίοδο που η αναθεώρηση του Συντάγματος ψηφιζόταν ο Βενιζέλος θεωρούσε πως θα είχε προβλήματα στην εφαρμογή της γενικότερης πολιτικής του αν εξέφραζε ξεκάθαρη γνώμη υπέρ της δημοτικής. Με την πάροδο του χρόνου όμως και όσο το πολιτικό του κύρος εδραιωνόταν, άρχισε να εκφράζει ξεκάθαρα την υποστήριξή του:

«Η δημοτική γλώσσα, λέει, θα θριαμβεύσει. Διότι δι' αυτής θα γραφή η νεοελληνική φιλολογία, η οποία είναι ο κυριότερος συντελεστής του πολιτισμού μας».⁹

Αφού διεξήχθησαν οι βαλκανικοί πόλεμοι, ο Ελευθέριος Βενιζέλος προχώρησε άμεσα στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιδίωκε. Το Νοέμβριο του 1913, ο Ι. Τσιριμώκος κατέθεσε στη Βουλή τα νομοσχέδια που είχε δημιουργήσει ο Δημήτρης Γληνός. Τα κύρια σημεία στα οποία εστίαζαν αυτά τα νομοσχέδια ήταν τα κάτωθι:

- Οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να πηγαίνουν στο νηπιαγωγείο, όπου επρόκειτο να υπάρχει, από την ηλικία των τεσσάρων ετών.
- Καθιερωνόταν το υποχρεωτικό δημοτικό σχολείο διάρκειας έξι ετών.
- Καθιερωνόταν το αστικό σχολείο μέσης εκπαίδευσης, διάρκειας τριών ετών, που είχε τεχνικό και πρακτικό χαρακτήρα. Σε αυτό μπορούσαν να πάνε απευθείας, χωρίς εξετάσεις όσοι είχαν αποφοιτήσει από το δημοτικό. Όσοι αποφοιτούσαν από το αστικό σχολείο μπορούσαν στη συνέχεια μέσω εξετάσεων να εισαχθούν στο Διδασκαλείο δημοτικής εκπαίδευσης, στη Ναυτική Σχολή Δοκίμων, στις Εμπορικές Σχολές, στις Γεωπονικές Σχολές και σε όλες τις άλλες που μπορούσαν να παρέχουν τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση. Επίσης, όσοι αποφοιτούσαν

⁸ Μ. Τριανταφυλλίδης «Απαντα», τόμος Δ, Θεσσαλονίκη 1963, σελ.286.

⁹ Ο.π., σελ.287.

από το αστικό σχολείο μπορούσαν να δώσουν κατατακτήριες εξετάσεις και να πάνε σε μία από τις τρεις τάξεις του γυμνασίου.¹⁰

- Καθιερωνόταν επίσης και το γυμνάσιο διάρκειας έξι ετών. Στο γυμνάσιο υπήρχαν δύο τμήματα, το φιλολογικό και το πραγματικό. Όσοι τελείωναν το φιλολογικό μπορούσαν να γραφτούν σε μία θεωρητική σχολή του πανεπιστημίου όπως η νομική και η φιλολογία ενώ αντίστοιχα οι απόφοιτοι του πραγματικού σε μία θετική σχολή όπως η ιατρική. Οι απόφοιτοι του πραγματικού τμήματος μπορούσαν επίσης να γραφτούν στο Ανώτατο Τεχνικό Εκπαιδευτικό και στη Σχολή Ευελπίδων κατόπιν όμως εισαγωγικών εξετάσεων.¹¹
- Λαμβανόταν μέριμνα ώστε να μπορούν εκτός των ανδρών να μορφωθούν και οι γυναίκες.
- Καταργήθηκαν τα αρχαία ελληνικά στο δημοτικό και προτεινόταν η διδασκαλία της καθαρεύουσας.¹²

Τελικώς, τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν ολόκληρα γιατί λόγω των αλλαγών που επέφεραν προκάλεσαν πολύ μεγάλες αντιδράσεις. Ψηφίστηκε μόνο το νομοσχέδιο για τη διοίκηση και αυτό που αφορούσε τα νέα αναλυτικά προγράμματα για το δημοτικό στα οποία αυξήθηκαν περισσότερο τα τεχνικά μαθήματα.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έκανε άλλη μία προσπάθεια εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης το 1917. Η κύρια αλλαγή που έγινε αφορούσε τη γλώσσα που θα χρησιμοποιούταν στο δημοτικό σχολείο. Ειδικότερα, αυτά που επιτεύχθηκαν σε αυτή τη νέα απόπειρα ήταν τα εξής:

- Καθιερώθηκε η δημοτική γλώσσα σε όλο το δημοτικό σχολείο ενώ στις δύο τελευταίες τάξεις διδασκόταν μαζί και η καθαρεύουσα.

¹⁰ Σ. Μπουζάκης «Νεοελληνική εκπαίδευση», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999, σελ.64.

¹¹ Ο.π., σελ.64.

¹² Α. Φραγκουδάκη, 1977, ό.π., σελ.31.

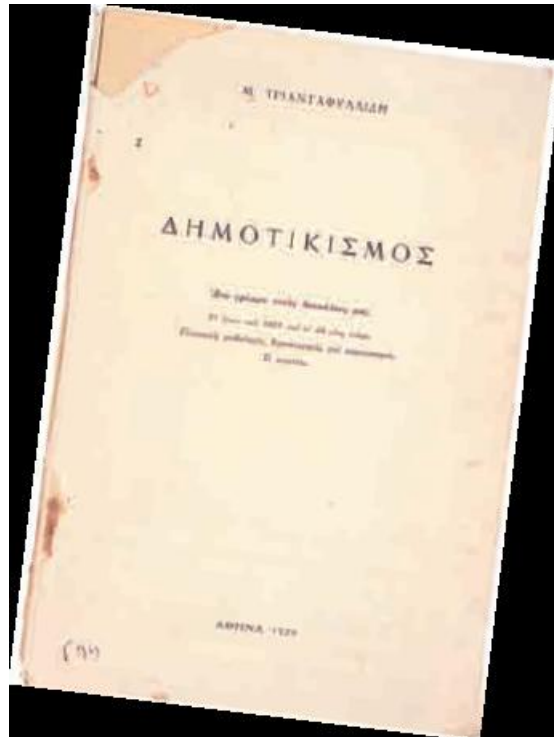
- Αποφασίστηκε για τις τέσσερις τάξεις του δημοτικού τα βιβλία να γράφονται στη δημοτική γλώσσα.
- Στη διοίκηση της εκπαίδευσης προστέθηκε ο θεσμός του Ανώτερου Επόπτη.
- Οι δαπάνες της στοιχειώδους εκπαίδευσης έγιναν αποκλειστική ευθύνη του κράτους.
- Ιδρύθηκε η Παιδαγωγική Ακαδημία που λειτουργούσε ως μεταπτυχιακή σχολή και είχε διάρκεια δύο ετών. Στην Παιδαγωγική Ακαδημία προσαρτήθηκε και το Μαράσλειο Διδασκαλείο.¹³

Τα παραπάνω δεν οφείλονταν μόνο στην κυβέρνηση Βενιζέλου αλλά και στον Εκπαιδευτικό Όμιλο που είχαν δημιουργήσει διανοούμενοι και παιδαγωγοί της εποχής το 1910. Τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου απέκτησαν σημαντικές θέσεις στο χώρο της εκπαίδευσης και ήταν αυτοί που έγραψαν τα πρώτα βιβλία του δημοτικού στη δημοτική γλώσσα. Τα βιβλία αυτά όμως σταμάτησαν να διδάσκονται μετά το 1920 λόγω των αντιδράσεων που υπήρχαν και που εκπορεύονταν κυρίως από το Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ένας από τους ιδρυτές του Εκπαιδευτικού Ομίλου ήταν ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης ο οποίος συνέβαλλε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που έγινε το 1917. Είχε μεγάλο συγγραφικό έργο. Μεταξύ των έργων του περιλαμβάνονταν η «Νεοελληνική Γραμματική» και ο «Δημοτικισμός», βιβλίο που κυκλοφόρησε το 1926¹⁴:

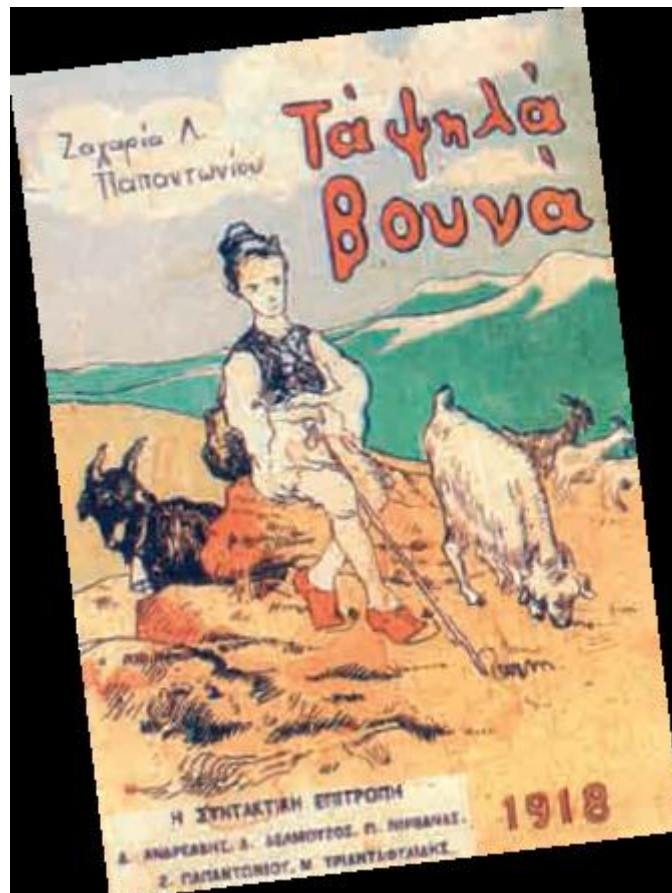
¹³ Σ. Μπουζάκης, 1999, ό.π., σελ.86.

¹⁴ Ε. Λούβη, Δ. Ξιφαράς «Νεότερη και σύγχρονη ιστορία Γ΄ Γυμνασίου», Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, Αθήνα, σελ.147.

Ένα από τα καινούρια αναγνωστικά που δημιουργήθηκαν για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 ήταν «Τα ψηλά βουνά» του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Το βιβλίο ήταν γραμμένο στη δημοτική γλώσσα και βασιζόταν σε σύγχρονες για την εποχή, παιδαγωγικές ιδέες. Βασική αρχή του βιβλίου ήταν να παρουσιάζει κυρίως την καθημερινότητα ώστε οι μαθητές να είναι σε θέση να αναγνωρίζουν σε αυτό τα δικά τους βιώματα και εμπειρίες¹⁵:

¹⁵ Ο.π., σελ.147.

Παρ' όλες τις προσπάθειες του Ελευθέριου Βενιζέλου στο χώρο της εκπαίδευσης, οι γνώμες που υπήρχαν για τις εκπαιδευτικές προσπάθειες του 1913 και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 ήταν αντικρουόμενες. Ο Κώστας Παρορίτης σε άρθρο του στο περιοδικό «Νουμάς» σχολίασε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου υποστηρίζοντας πως είχε αποτύχει γιατί οι κινήσεις που έγιναν ήταν πρόχειρες και από συγκεκριμένους κύκλους με αποτέλεσμα και πραγματική να μην είναι αλλά και να μην οδηγεί σε κοινωνικές αλλαγές αφού και η υιοθέτηση της δημοτικής γλώσσας έγινε εντελώς επιφανειακά κατά τη γνώμη του:

«Η Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση γεννήθηκε ατροφική σε μια αναπάντεχη στιγμή, και γι' αυτό είτανε καταδικασμένη σε μαρασμό και σε γρήγορο θάνατο. Να, πως ξηγούμε εμείς την αποτυχία της, μέσα στο λίγο χώρο που μας χαρίζει ο «Νουμάς»:

1). Δε γεννήθηκε ακόμα στην Ελλάδα ο Λούθηρος της Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης που με τον όγκο του τον επιστημονικό ή με την αίγλη του τη λογοτεχνική θα επιβληθεί στο Έθνος.

2). Η Κοινωνία μας είναι ακόμα απaráσκευη για να νιώσει την ανάγκη της μεταρρύθμισης. Ο Δημοτικισμός είναι σήμερα χτήμα μιας μικρής φωτισμένης μειοψηφίας, που δεν έχει ούτε την υλική δύναμη να επιβληθεί, όπως έγινε στη Ρωσία. Όλη η επιστημονική επιχειρηματολογία που θεμελιώνεται ο Δημοτικισμός, εξακολουθεί να είναι άγνωστη και στους περισσότερους κι από τους λεγόμενους δημοτικιστές. Καμιά κοινωνική τάξη δεν υιοθέτησε ομαδικά το ζήτημα μας. Σκόρπια άτομα από διάφορες τάξεις δεν μπορούν να επιβληθούνε. Ακόμα και οι υλικοί όροι που μπορούσαν να κάνουν το Δημοτικισμό ανάγκη υλική, τώρα μόλις αρχίζουν να δημιουργούνται.

3). Ο ίδιος ο Δημοτικισμός δεν είναι ακόμα σήμερα έτοιμος να αντικαταστήσει την καθαρεύουσα. Μας λείπουν τα στελέχη, τα επιστημονικά και λογοτεχνικά επιτελεία. Μα ακόμα, που είναι και το σπουδαιότερο, δεν αποκρυσταλλώθηκε η ιδέα του Δημοτικισμού σ' έναν ωρισμένον γλωσσικό και ιδεολογικό τύπο. Δημοτικισμός είναι μια γενική έκφραση, όπως σα λες Σοσιαλισμός. Μα όπως υπάρχουνε διάφορα είδη σοσιαλισμού, έτσι υπάρχουνε και διάφορα είδη Δημοτικισμού. Ποιο είδος Δημοτικισμού πρόκειται να επιβάλλουμε; Μορφώθηκε μια γενική συνείδηση στο ζήτημα αυτό; Εγώ σήμερα βλέπω να θορυβεί μόνο ο Δημοτικισμός του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Μα αυτός ο Δημοτικισμός είναι αταίριαστος με το πνεύμα του αληθινού Δημοτικισμού. Και είναι όχι μόνο θορυβοποιός δοκησίσοφος αυτός ο δημοτικισμός, μα και αυθαίρετος, γιατί δε μας αποδείχνει από πού βγαίνει, και στα συμφέροντα ποιας τάξης ανταποκρίνεται. Να επιβάλλουμε τη Δημοτική; Πολύ καλά. Ποια Δημοτική; του Ψυχάρη, του Πάλλη, ή του κυρίου Τριανταφυλλίδη; Και είναι σήμερα η Δημοτική έτοιμη να μας δώσει το απαιτούμενο επιστημονικό υλικό; Μπορούμε να γράψουμε σήμερα μια Γεωμετρία, μια Χημεία, μια Ζωολογία, μια Βοτανική στη Δημοτική; Βλέπετε κ' η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση αυτό το σκόπελο τονέ σκαβατζάρισε, αποφεύγοντας να

γράφει βιβλία άλλα, εξόν από απλά αναγνωστικά. Το σκολειό δεν μπορεί να δημιουργήσει γλώσσα. Την παίρνει έτοιμη από τη ζωή κι από τη λογοτεχνία.

4). Η μεταρρύθμιση δε θεμελιώθηκε απάνω σε μιαν ωρισμένη σταθερή κοινωνική ιδεολογία. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ανταποκρίνεται τέλεια στην ψυχική και ιδεολογική συγκρότηση των ιδρυτών της. Οι εργάτες αυτής της μεταρρύθμισης είναι ένα περίεργο είδος ανθρώπων. Πραχτικοί και ιδεολόγοι. Υπερεθνικιστές και ανθρωπιστές. Αστοί, μα και λιγάκι σοσιαλιστές. Εργάζονται με τον κ. Βενιζέλο στην υπερεθνικιστική πολιτική του, που στηρίζεται πάνω στα ιδανικά της πατρίδας και της θρησκείας, μα τα λίγα σοσιαλιστικά κύτταρα που βρίσκονται στο αίμα τους, τους κάνουν ν' αντιμετωπίζουνε χαλαρά τα δύο αυτά ιδανικά, που είναι ωστόσο η ακλόνητη βάση της αστικής πατρίδας, κ' έτσι αφήνουνε μια πλευρά ανοιχτή στον κ. Χατζιδάκη για να τους πολεμάει εύκολα σαν εχτρούς της πατρίδας και της θρησκείας. Είναι ανθρωπιστές και αγαπούνε να σοσιαλίζουνε, να θαμάζουνε συνάμα και το Βουλγαροφάγο Ίδα και τα υπερπατριωτικά βιβλία της κυρίας Δέλλα.

5). Από τη Μεταρρύθμιση έλειψε η πίστη κ' η επαναστατική ορμή. Οι μεταρρυθμιστές ωρkiζόντανε πως ποτέ δε διανοηθήκανε να «υπονομεύσουν» την καθαρεύουσα, και ελπίζανε πως θα τα καταφέρνανε να μην πάρει κανείς μυρουδιά.

6). Η Μεταρρύθμιση συνεργάστηκε με στοιχεία ύποπτα, Καιροσκοπικά, οπορτουνιστικά, και όχι αληθινά δημοτικιστικά, ριζοσπαστικά.

7). Η Μεταρρύθμιση παρουσίασε αναντρεία και ανειλικρίνεια. Φαντασθείτε πως δεν τόλμησε να μας παρουσιάσει ένα σχολικό βιβλίο, που να καθρεφτίζει τη δική της, την αληθινή γλωσσική και κοινωνική ιδεολογία. Μας παρουσίασε παράλληλα την καθαρή Δημοτική και την καθαρή Καθαρεύουσα, κι άφησε το παιδί λεύτερο να διαλέξει μοναχό του, σα θα βγει από το σκολειό, τα στοιχεία που θα του χρειαστούνε για να δημιουργήσει το κράμα. Όλοι γνωρίζουμε, πως η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ασπάζεται τις γλωσσικές θεωρίες του κ.

Τριανταφυλλίδη. Γιατί να μη γραφτούνε πάνω σ' αυτές τα σχολικά βιβλία για να έχουμε σήμερα ένα υπόδειγμα του γλωσσικού τύπου, που ονειρευότανε να επιβάλλει η μεταρρύθμιση;

8). Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν ευτύχησε να παρουσιάσει διδαχτικά βιβλία με απόλυτη θετική αξία. Η ασημαντολογία που τα χαρακτηρίζει, τα κάνει ακατάλληλα να χρησιμεύουνε για όπλα στον αγώνα μας και πρότυπα της δημοτικιστικής ιδεολογίας. Γιατί δεν είναι προϊόντα μιας λεύτερης δημιουργικής ορμής, παρά παραγγελμένα κατασκευάσματα του ψαλιδιού και του διαβήτη, από χέρια κουρασμένα ή μολυσμένα στο δημοσιογραφικό βούρκο.

9). Η Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση βγήκε από έναν περιορισμένο αριστοκρατικό κύκλο που δεν έδειξε καμιά συμπάθεια στις μεγάλες λαϊκές μάζες. Οι κύριοι του Εκπαιδευτικού ομίλου είναι βέβαια σοφοί και κατά πάντα αξιότιμοι, μα έχουνε το κακό πως ο πολύς λαός αγνοεί τις ευγενικές προσπάθειες που καταβάλλουνε για τη σωτηρία του στο ερημικό άσυλο της οδού Λέκα. Δεν μπορεί να εμπνέει κανείς εμπιστοσύνη στο λαό, ζητώντας από το ένα μέρος να καθιερώσει τη γλώσσα του και από το άλλο κακίζοντας το Βενιζέλο γιατί δεν τουφεκίζει τους ενοχλητικούς εργάτες που κάνουνε απεργίες.

10.) Η αξιοθρήνητη σύχυση που αφήσανε να δημιουργηθεί, πως Δημοτικισμός και Βενιζελισμός σημαίνει το ίδιο πράμα.

Και τώρα, εμείς οι δημοτικιστές, μπορούμε να πούμε σ' αυτούς που υψώσανε τη σημαία της μεταρρύθμισης, παραβλέποντας θεμελιώδικους ιστορικούς και ψυχολογικούς νόμους, πως η ευτύχη τους στέκεται μεγάλη απέναντι στην ιστορία. Γιατί πήρανε ένα λαμπρό όνειρο αιώνων και το αλλάξανε σε μια ταπεινή, κακορροϊζική πραγματικότητα. Γιατί δημιουρήσανε πια ένα προηγούμενο, που θα μας δυσκολεύει τον αγώνα. Γιατί στο μέλλον θ' ακούει ο κόσμος δημοτικισμό και θα πιστεύει πως δημοτικισμός είναι αυτή η μικρολογία που γνώρισε τρία χρόνια μέσα στα σκολειά. Γιατί θα πιστεύει πως δημοτικισμός είναι τα «Ψηλά Βουνά». Και μα το Θεό, δεν αξίζει βέβαια τον κόπο να

επαναστατήσει ένας λαός για ν' αποχτήσει τα «Ψηλά Βουνά» του κ. Ζαχαρία.

Ας δούμε τώρα τι δρόμο πρέπει ν' ακολουθήσουμε»¹⁶

Με το ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ασχολήθηκε και το ίδιο το περιοδικό, σημειώνοντας ότι παρ' όλες τις αλλαγές που έγιναν είναι πολύ εύκολο η ελληνική εκπαίδευση να επιστρέψει στο παρελθόν και αυτό θα εξαρτηθεί κυρίως από τα πρόσωπα που θα στελέχωναν το Υπουργείο Παιδείας:

«Όλος ο φωτισμένος και προοδευτικός κόσμος της Ελλάδας περιμένει με ανυπομονησία να ιδεί ποια στάση θα κρατήσει η νέα Κυβέρνηση ως προς την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Εφημερίδες σοβαρές, όπως η «Πολιτεία» και η «Νέα Ημέρα», και ο «Ριζοσπάστης», συσταίνουν στην Κυβέρνηση να προσέξει και να μη χαλάσει ένα έργο εθνικό, μια πρόοδο σημαντική, μια νίκη που κερδήθηκε απάνω στην πρόληψη και την αμάθεια.

Οι ανώτεροι επόπτες κ.κ. Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης και ο εκπαιδευτικός σύμβουλος κ. Γληνός, έδωκαν την παραίτηση τους, ξεχωρίζοντας όλως διόλου την πολιτική από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα, έτσι που αν θέλει η νέα Κυβέρνηση μπορεί ή με τα ίδια ή με τα άλλα πρόσωπα, να ξακολουθήσει το μεταρρυθμιστικό έργο. Οι δάσκαλοι, που άρχισαν ν' αγαπούν τη νέα μας γλώσσα και να αισθάνονται τη δροσιά της ζωής να μπαίνει μέσα στο μουχλιασμένο αέρα του σκολειού, περιμένουν με αγωνία να ιδούν, αν θα ξαναγυρίσουν στο μεσαίωνα.

Δε θέλουμε να προκαταλάβουμε την Κυβέρνηση στις απόφασές της. την κάνουμε προσεχτική μόνο, και πρό πάντων τον κ. Γούναρη, πως από τη στάση του στο ζήτημα αυτό θα κριθεί από όλον το διανοούμενο κόσμο της Ελλάδας. Φρονούμε πως μπορεί να τραβήξει στο δρόμο που τράβηξε κι ο Βενιζέλος, χωρίς κανένα φόβο. Η κοινή γνώμη είναι

¹⁶ Κ. Παρορίτης, «Ένα όνειρο που σβήνει», Νουμάς, τχ.714, 12 Δεκεμβρίου 1920, σελ. 382-383.

ώριμη για το ζήτημα, κ' οι φωνές, που ακούονται δω και κει, έχουν άλλα ελατήρια, που δε θα'ργήσουν να ξεσκεπαστούν. Μα ελπίδες πολλές δεν έχουμε. Η επιδρομή του Μεσαίωνα στο Υπουργείο της Παιδείας, φαίνεται από τα πρόσωπα, που άρχισαν να μπαίνουν εκεί μέσα. Περιμένουμε για να κρίνουμε. Το ζήτημα δεν είναι πολιτικό, είναι εθνικό».¹⁷

Ο Ταγκόπουλος βέβαια, ο εκδότης του «Νουμά», επιβράβευε γενικότερα τον Ελευθέριο Βενιζέλο που εισήγαγε νομοθετικά τη δημοτική γλώσσα στην εκπαίδευση αφού ήταν μεγάλος υποστηρικτής της, προσθέτοντας ότι θα έπρεπε να εισαχθεί και στα δημόσια έγγραφα:

«Στο Βενιζέλο χρωστάμε πολλά, αναφορικά με το Γλωσσικό ζήτημα και γενικότερα με τη θέση που πασκίζει να δώσει στα νεοελληνικά γράμματα. Κάθε μεταρρύθμιση εκπαιδευτική και φιλολογική απ' αυτόν πηγάζει· φυσικά και η αναζωογόνηση και το ζωντάνεμα της μουχλιασμένης υπηρεσιακής γλώσσας.

Ποιος άλλος πριν απ' Αυτόν; Κανείς. Σκολαστικισμός, σκοτάδι, καθαρεύουσα. Παντού ο Μιστριώτης και τα κοπέλλια του. Η ονομαστική απόλυτη στην ημερησία Διάταξη. Κ' οι δυστυχημένοι γραφιάδες των υπουργείων και ο πιο δυστυχημένος Ελληνικός λαός, έσκυβε, ίδρωνε, τυραννιότανε να ερμηνέψει τον άλφα Νόμο ή τη βήτα Εγκύκλιο που ερχότανε δεύτερη για να την εξηγήσει και πολλές φορές τρίτη και τέταρτη χωρίς να καταφέρει να πετύχει «την άρσιν των αμφιβολιών».

Και να, τέλος πάντων με την επέμβαση του Βενιζέλου, με το δυνατό χέρι που ξέρει να συντρίβει την Πρόληψη όπου κι αν τη βρίσκει, να, τέλος πάντων κ' εδώ, η μια κ' ενιαία γλώσσα του λαού στα επίσημα Έγγραφα.....».¹⁸

¹⁷ Ο Νουμάς, «Η πολιτική μεταβολή και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», Νουμάς, τχ.710, 14 Νοεμβρίου 1920, σελ.307.

¹⁸ Π. Ταγκόπουλος, «Η δημοτική μας στα δημόσια έγγραφα», Νουμάς, τχ.679, 11 Απριλίου 1920, σελ.227.

Κεφάλαιο 1. Το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής

1.1.Η περίοδος 1910-1920

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είναι μία ιδιαίτερα σημαντική πολιτική προσωπικότητα για την ελληνική ιστορία. Ο λόγος που γίνεται τόσο μεγάλη και εκτενής αναφορά στο πρόσωπο του, είναι διότι αυτός ήταν πρωθυπουργός της Ελλάδας, το μεγαλύτερο μέρος της υπό εξέταση περιόδου, πραγματοποιώντας σημαντικές μεταρρυθμίσεις στο χώρο της εκπαίδευσης.

Δεν θα μπορούσε επίσης να μη γίνει αναφορά και στο χρονικό διάστημα που προηγήθηκε της υπό εξέταση περιόδου, λόγω των σημαντικών αλλαγών που έγιναν στην Ελλάδα και από τις οποίες έμελλε να επηρεαστεί, μεταξύ άλλων, και η εκπαίδευση.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η πρώτη εμφάνιση του Ελευθέριου Βενιζέλου στις ελληνικές κυβερνήσεις έγινε το 1909, μετά το κίνημα στο Γουδί. Το συγκεκριμένο κίνημα ήταν αποτέλεσμα μίας σειράς αιτιών που είχαν ταλανίσει την πολιτική σκηνή της Ελλάδος αλλά το έναυσμα του δεν προήλθε από την Ελλάδα αλλά από τη Τουρκία και πιο συγκεκριμένα, από τη στάση των Νεότουρκων το 1908. Πολύ γρήγορα, έγινε αντιληπτό και κατανοητό για την ελληνική κυβέρνηση, ότι οι Νεότουρκοι είχαν ανθελληνικές τάσεις. Όταν στις 5 Οκτωβρίου 1908 η Αυστρία προσήρτησε τη Βοσνία, παρόλο που οι Έλληνες δεν έκαναν καμία απολύτως κίνηση, η ενωτική προσπάθεια των Κρητών αποτέλεσε ιδανική αφορμή για τους Τούρκους που δεν περιορίστηκαν απλώς στον αποκλεισμό των ελληνικών εμπορευμάτων αλλά σταμάτησαν όλες τις ελληνικές εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης και έφτασαν ακόμα και στις δολοφονίες χωρίς αιτία, Ελλήνων ομογενών.¹⁹

Οι απειλές των Τούρκων δημιούργησαν πρόβλημα στην ένωση της Ελλάδας με την Κρήτη. Η κατάσταση έγινε ακόμα χειρότερη την περίοδο 13-26 Ιουνίου του 1909 όταν οι προστάτιδες δυνάμεις

¹⁹ Γ. Βεντήρης «Η Ελλάς του 1910-1920», Τόμος Πρώτος, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970, σελ.37-38.

απέσυραν τα στρατεύματα τους από το νησί αλλά προειδοποίησαν την Ελλάδα ότι όχι μόνο η Κρήτη θα παρέμενε υπό τουρκική κυριαρχία αλλά οποιαδήποτε μεταβολή αυτού του καθεστώτος θα λαμβανόταν ως πρόκληση.

Παρ' όλες τις προσπάθειες διπλωματικής επίλυσης του θέματος, τον Αύγουστο του 1909 στα Χανιά κατέπλευσε διεθνής στόλος και μία μέρα μετά, το φρούριο Φιρκά κατελήφθη και κατέβηκε η ελληνική σημαία. Η βεβήλωση των Κρητών, προκάλεσε ντροπή σε όλη την Ελλάδα και αποτέλεσε αφορμή για τους αξιωματικούς που ξεκίνησαν το κίνημα στο Γουδί.²⁰

Το κίνημα ακολούθησαν μία σειρά πολιτικών διενέξεων στο εσωτερικό της Ελλάδας ανάμεσα στους πολιτικούς και τους αξιωματικούς. Όλη η προσπάθεια που είχε γίνει μετά την έναρξη της ελληνικής επανάστασεως το 1821 έμοιαζε να καταρρέει λόγω της αδυναμίας συντονισμού και της έλλειψης δημιουργίας ενότητας ανάμεσα στους Έλληνες. Το ρόλο αυτό επωμίστηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος που ήρθε από την Κρήτη στις 28 Δεκεμβρίου του 1909. Η πορεία του είχε κάνει τους Έλληνες να πιστεύουν ότι μπορούσε να κατορθώσει τα πάντα και οι αξιωματικοί τον κάλεσαν στην Αθήνα με σκοπό να εργαστεί υπέρ της επανάστασεως.

Με την ανάληψη της κυβέρνησης, ο Βενιζέλος εργάστηκε άμεσα με σκοπό τη δημιουργία ενός αστικού εθνικού κράτους. Με βασικές αρχές την ελευθερία και την τάξη, προχωρά στην αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911. Παρόλο που οι αλλαγές του νέου Συντάγματος δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ούτε ως ριζικές, ούτε ως επαναστατικές, εντούτοις αντιπροσώπευαν την είσοδο της επιστήμης στην επεξεργασία του έναντι της παλαιάς απόλυτης επικράτησης των κοινοβουλευτικών.²¹

Οι προοδευτικές τάσεις του Ελ. Βενιζέλου διαφάνηκαν κυρίως σε μία σειρά νομοθεσιών που παρατίθενται σε επόμενη ενότητα.

²⁰ Ο.π., σελ.40-41.

²¹ Ο.π., σελ.78-79.

Εντούτοις, η προσπάθεια του διακόπηκε το 1920. Για τα γεγονότα που οδήγησαν στην αποχώρηση του από την Ελλάδα, αναφέρθηκε ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, σε επιστολή που απέστειλε μεταγενέστερα, στον Γ. Βεντήρη σε μία προσπάθεια να αποσαφηνίσει αυτά που διατύπωσε ο συγγραφέας για την περίοδο 1917-1920:

« Σπέτσαι, 20 Απριλίου 1931. Κύριον Γεώργιον Βεντήρη, εις Αθήνας. Φίλτατε Γεώργιε. Ανέγνωσα εις το «Ελευθέρον Βήμα» το μέρος της μελέτης σου εν σχέσει με την διατήρησιν της βασιλείας και κατά το Κίνημα της Θεσσαλονίκης και μετά την επιστροφήν εις Αθήνας. Όσα γράφεις περί των σκέψεων μου, δεν αποδίδουν ούτε ακριβώς ούτε επαρκώς τους λόγους που με ήγαγον να ακολουθήσω την ην ηκολούθησα πολιτικήν.

Μέχρι των Νοεμβριανών ηρνούμην ν' αντιμετώπισω είτε κατάργησιν της βασιλείας είτε προσωπικήν ανατροπήν του Κωνσταντίνου, όχι μόνον διότι τούτο θα εδυσχέραινε την θέσιν της Προσωρινής Κυβερνήσεως απέναντι των Δυνάμεων της Αντάντ, αλλά και διότι, όσον ολίγαι και αν ήσαν αι ελπίδες, υφίσταντο όμως πάντοτε τοιαύται, ότι ο Κωνσταντίνος, βλέπων που τον έφερεν η πολιτική του, ηδύνατο ν' αποφασίση ν' αποδεχθή τελικώς την ιδικήν μας πολιτικήν. Τούτο δε εθεώρουν κεφαλαιώδους σημασίας διά την εθνικήν υπόθεσιν, διότι το έθνος θα μετείχε του λοιπού ηνωμένον εις τον μεγάλον εθνικόν αγώνα και η επιτυχία ημών θα ήτο πολύ περισσότερον ησφαλισμένη. Μετά τα Νοεμβριανά η παραμονή του Κωνσταντίνου εις τον θρόνον κατέστη αδύνατος και εσπεύσαμεν να διακηρύξωμεν τούτο. Αλλά πάλιν ηρνήθην να φθάσω εις αλλαγήν του πολιτεύματος, διά πλείονας λόγους. Και διότι δηλαδή εφοβούμην ότι η εγκατάστασις της δημοκρατίας θα εσημείωνε περίοδον μακράν εσωτερικών σπαραγμών και ιδίως εμφανίσεως στρατιωτικών δικτατοριών. Και διότι εγνώριζα ότι τοιαύτη μεταπολίτευσις θα προσέκρουε πάντοτε εις τας αντιλήψεις και των εν Λονδίνω, και των εν Πετρούπολει, και των Ρώμη, ο κ. Σοννίνο μάλιστα θα εξεμεταλλεύετο την μεταπολίτευσιν ταύτην, όπως καταστήση δυσχερεστέραν την καθ' εαυτήν τόσον δυσχερή θέσιν μας. Αλλά αντεμετώπισα την αντικατάστασιν της δυναστείας των

Γλυξβούργων διά νέας, λαμβανομένης κατά πρώτον λόγον εξ Αγγλίας- το σχετικόν δε διάβημα μου εις Λονδίνον έγινε μόνον, αφού επετύχαμεν δήλωσιν του Μπριάν, ότι θα εθεώρει τούτο καλλίστην λύσιν του προβλήματος- και κατά δεύτερον εκ Βελγίου. Αλλ' εις το Λονδίνον μεν η ιδέα απεκρούσθη ευθύς αμέσως. Ο δε Χύμανς, εις ον ωμίλησα διά την άνοδον εις τον θρόνον του δευτεροτόκου υιού του βασιλέως του Βελγίου, επιφυλαχθείς να μελετήση το ζήτημα μετά της κυβερνήσεως του και του βασιλέως, μου εδήλωσε μετά καιρόν ότι, εφ' όσον δύο μόνον άρρενα τέκνα έχει ο βασιλεύς, δεν θέλουν να περιορίσουν την εξασφάλισιν της διαδοχής του θρόνου εις ένα και μόνον.

Μετά την αποτυχίαν ταύτην δεν έμενε παρά να δεχθών την διατήρησιν της αυτής δυναστείας.

Αλλά δεν δύναμαι να εννοήσω κατά τι θα ωφελείτο η εθνική υπόθεσις, εάν, επιστρέψας εις Αθήνας, ανέτρεπα τον θρόνον και ανελάμβανα την δικτατορίαν, και τούτο, εάν ετύχαινε να είμαι καμωμένος από το ύφασμα, από το οποίον είναι καμωμένοι οι δικτάτορες, ενώ δεν είμαι.

Η πρόσκλησις της διαλυθείσης Βουλής μου παρείχε το μέσον να αναβάλω την διεξαγωγήν νέων εκλογών, αι οποίαι, αν εγίνοντο τότε, θα έφεραν εις καταψήφισιν της κυβερνήσεως μου, εφ' όσον είχε προηγηθή η χρησιμοποίησις της δεκαμήνου επιστρατεύσεως προς δηλητηρίασιν των στρατευσίμων και ο αποκλεισμός, τον οποίον επροκάλεσαν τα Νοεμβριανά, προς δηλητηρίασιν ολοκλήρου του λαού. Η κοινοβουλευτική ευθιξία μου ικανοποιείτο εκ της σκέψεως ότι η διάλυσις της Βουλής του Μαΐου ήταν αντισυνταγματική, ότι επιμένως επεβάλλετο να θεωρηθή άκυρος η διάλυσις αύτη και κληθή η αντισυνταγματικώς διαλυθείσα Βουλή να συνεχίση τας εργασίας της, της πράξεως ταύτης αποτελούσης επισημοτάτην διαδήλωσιν της επιβολής της λαϊκής κυριαρχίας. Συγχρόνως, διά του μέσου τούτου, εσκεπτόμην, μου παρείχετο η ευκαιρία να εφαρμόσω την πολιτικήν, η οποία είχεν εγκριθή υπό του λαού διά των εκλογών του Μαΐου του 1915, και όταν οι καρποί αυτής θα είχαν συλλεχθή, να καλέσω τότε

τον λαόν εις νέας εκλογάς όπως ζητήσω την έγκρισιν των γενομένων. Όπως δε απέδειξαν τα πράγματα, ορθώς έπραξα ούτως ενεργήσας, διότι η μη ανάληψις δικτατορική εξουσίας και η διατήρησις της δυναστείας ουδαμώς παρημπόδισαν την εφαρμογήν της πολιτικής μου.

Τα εμπόδια εδημιουργήθησαν εκ του αποτελέσματος των εκλογών της 1 Νοεμβρίου.

Και μου απευθύνεται η σοβαρωτέρα κατηγορία, διατί προέβην εις τας εκλογάς εκείνας και δεν ανέβαλα αυτάς, μέχρις ου εφαρμοσθή πλήρως η συνθήκη των Σεβρών, ότε η λαϊκή ετυμηγορία θα ήτο ίσως διάφορος.

Η απάντησις μου είναι η επομένη:

Ότι εις την αίτησιν της αντιπολιτεύσεως, διατυπωθείσαν επιμόνως ήδη από του Μαΐου του 1919, όπως προβώ εις νέας εκλογάς αφού είχε λήξει η περίοδος της Βουλής του Μαΐου, αντέταξα ότι και εις άλλα κράτη ανεβλήθη η διεξαγωγή νέων εκλογών ένεκα του πολέμου και ότι ορθόν ήτο ν' αναμείνωμεν την υπογραφήν των συνθηκών της ειρήνης, διά να είναι εις θέσιν ο λαός να γνωρίζη επακριβώς ποια θα είναι τα αποτελέσματα της εφαρμογής της πολιτικής μου.

Όταν υπεγράφη και η συνθήκη των Σεβρών, έκρινα ότι δεν είχα πλέον καμία δικαιολογίαν ν' αναβάλω περαιτέρω τας εκλογάς. Τ' αποτελέσματα της πολιτικής μου ανεγράφοντο εις τας υπογραφείσας συνθήκας, δι' ων ετερματίζετο ο πόλεμος, ο λαός επομένως είχε τα μέσα να ίδη ποιοι υπήρξαν οι καρποί της πολιτικής μου και, χωρίς να αρνούμαι ότι διετήρουν ανησυχίας τινάς ως προς το ενδεχόμενον αποτέλεσμα των εκλογών, ήλπιζα εν τούτοις σοβαρώς, μετά του Ρέπουλη και της πλειοψηφίας των συνυπουργών μου, ότι ο λαός θα ενέκρινε τα γενόμενα.

Είχα δε ανάγκην να είμαι βέβαιος ότι ο λαός εγκρίνει την πολιτικήν μου, πριν ή προβώ εις την περαιτέρω δράσιν, την οποίαν επέβαλεν η ανάγκη της επιβολής της συνθήκης των Σεβρών.

Ούτε πρέπει να υποτεθή ότι αι δικαιολογίαι αυταί προβάλλονται εκ των υστέρων, απλώς και μόνον όπως υποστηρίξω ότι δεν υπέπεσα

εις λάθος. Αλλά το λάθος μου είναι εντελώς άλλο, παρ' εκείνο διά το οποίο κατηγορούμαι. Δεν ήτο λάθος ότι δεν κατέλυσα την δυναστείαν. Λάθος μου ήτο ότι όταν επήλθεν ο θάνατος του Αλεξάνδρου, δεν ανέβαλα τας εκλογάς διά να διαπραγματευθώ μετά του Κωνσταντίνου και των Δυνάμεων την εις τον θρόνον ανάρρησιν του συνταγματικού διαδόχου Γεωργίου. Δεν αποκλείεται τοιαύτη λύσις να εγένετο δεκτή υπό του Κωνσταντίνου. Ούτε θα συνήντων ίσως ανυπέβλητον αντίστασιν εκ μέρους των Δυνάμεων, αι οποίαι, όταν επέβαλον την παραίτησιν του Κωνσταντίνου, απέκλεισαν της διαδοχής τον Γεώργιον. Αλλ' η γνώμη αυτή, λεχθείσα εις εκείνους των συναδέλφων μου, εις των οποίων την γνώμην είχα μεγαλυτέραν εμπιστοσύνην, έγινε δεκτή ψυχρώς. Επληροφορήθην δε συγχρόνως ότι η λύσις αύτη θα εγέννα ισχυράν δυσφορίαν εις τον στρατόν. Και όλα ταύτα με έκαμαν, ενώ είχα ήδη γράψει επιστολήν προς τον Τάκε Ιωνέσκο, ζητών την παρέμβασιν αυτού και της βασιλικής οικογενείας της Ρουμανίας όπως πεισθή ο Κωνσταντίνος να δεχθή την λύσιν ταύτην, να σχίσω την επιστολήν.

Αυτό είναι το μεγάλο και ασυγχώρητο, αν θέλετε, λάθος μου. Διότι η λύσις αυτή, αν επετυγχάνετο, θα αποκαθίστα την εθνικήν ενότητα και το αποτέλεσμα των εκλογών θα ήτο πιθανώτατα εντελώς διάφορον. Αλλά, και αν ήτο όμοιον προς το της 1^{ης} Νοεμβρίου, δεν θα εγεννάτο πλέον η οξεία αντίθεσις προς την Αντάντ εκ της εις τον θρόνον επανόδου του βασιλέως Κωνσταντίνου. Ο λαός θα μου έδιδε πιθανώτατα εισιτήριον εις την Βουλήν. Αι σχέσεις μου προς τον αντίπαλον πολιτικόν κόσμον δεν θα οξύνοντο εις ο σημείον είχαν οξυνθή. Δεν θα ευρισκόμην εις την ανάγκην να εκπατρισθώ. Και, μένων εις Αθήνας, θα ευρισκόμην εις επαφήν προς τους νέους κυβερνήτας ώστε να αποτρέψω αυτούς από θεμελιώδη σφάλματα.

Ωνόμασα το σφάλμα μου όχι απλώς μεγάλο, αλλά και ασυγχώρητον διότι, αν επέμενα εις την γνώμην μου, υπάρχουν πολλαί πιθανότητες ότι θα κατώρθωνα να επιβάλω αυτήν.

Και ήδη, αφού ωμολόγησα το σφάλμα μου, έχω πιστεύω το δικαίωμα να επικαλεσθώ την ελαφρυντικήν περίπτωσιν ότι κατά το

φθινόπωρον του 1920 ήμην εξηντλημένος εκ του μακρού αγώνος, όστις, αρχίσας από τον Φεβρουάριον του 1915, διήρκει ήδη από εξ περίπου ετών. Και η εξάντλησις δεν ήτο σωματική απλώς, αλλά και μετά την απόπειραν του σταθμού της Λυών και ψυχική, έβλεπα ότι, παρά την αγνότητα των προθέσεων μου, είχαν κατορθώσει να εξεγείρω ένα μεγάλο μέρος των ομοεθνών μου εις τοιούτο σημείον, ώστε να νομίση ότι άλλη σωτηρία δεν υπήρχε παρά να μου αφαιρέση την ζωήν. Διότι το έγκλημα του σταθμού της Λυών δεν ήτο ατομική πράξις, αλλ' ομαδική εκδήλωσις. Τον Οκτώβριον του 1920, λοιπόν, δεν ήμην πλέον εκείνος που ήμην πρότερον και εκείνος που νομίζω ότι είμαι και σήμερα. Τα προσκόμματα, τα οποία έπρεπε να υπερνικήσω διά να επιβάλω την λύσιν του Γεωργίου, υπήρξαν την στιγμήν εκείνην ανώτερα των ψυχικών δυνάμεων που διέθετα. Και ηττήθην.

Αλλά να δεν ήτο λάθος μου η διατήρησις του θρόνου, δεν ήτο λάθος μου και ότι, επιστρέψας εις Αθήνας, δεν έγινα δικτάτωρ. Σου εξήγησα ήδη κατ' επανάληψιν προφορικώς ότι δεν είμαι καμωμένος από ύφασμα, από το οποίον γίνονται οι δικτάτορες. Μην έχων άλλωστε κυανούν αίμα εις τας φλέβας μου, δεν φαντάζομαι ότι έχω εντολήν εκ Θεού να κυβερνώ την Ελλάδα. Θα εσυχαινόμουν τον εαυτόν μου, αν άκοντος του λαού επέμενα να τον κυβερνώ, διότι έκρινα τον εαυτόν μου καλύτερον από τους άλλους. Έπειτα, η δικτατορία δεν ημπορεί να συμβιβασθή με την ελευθερίαν του τύπου. Έπρεπε λοιπόν να καταργήσω και αυτήν και να παύσω να γνωρίζω τι ακριβώς γίνεται εις την χώραν, ενώ θα ήμην απερροφημένος από τόσον μεγάλας εξωτερικής περιπετειάς. Μην έχων την ψυχολογίαν ούτε του ελέω Θεού βασιλέως ούτε του νέου δικτάτορος, θα απετύγχανα οικτρώς, εάν επεδίωκα να παίξω ρόλον διά τον οποίον ήμην ανίκανος. Αν άλλος τις ευρίσκετο εις την θέσιν που ευρισκόμην κατά το φθινόπωρον του 1920, και ο άλλος αυτός είχε την ψυχήν δικτάτορος, ανέβαλλε τας εκλογάς, επροχώρει εις την εφαρμογήν της συνθήκης των Σεβρών, παρέτεινε την αρχήν του επί μίαν δεκαετίαν, ίσως ο άλλος αυτός θα κατώρθωνε να επιτύχη. Αλλά το πράγμα είναι κάθε άλλο παρά βέβαιον. Καθ' όλον το μεταξύ της επιστροφής εις Αθήνας και των εκλογών του

Νοεμβρίου διάστημα, το σύνταγμα εξηκολούθει να διέπη τον δημόσιον βίον της Ελλάδος, με μόνας τας πρακκλίσεις, τας οποίας προβλέπει αυτό τούτο το σύνταγμα διά την περίπτωσιν πολέμου ή γενικής επιστρατεύσεως. Εκτός στρατιωτικών, οι οποίοι έγιναν ένοχοι στρατιωτικών αδικημάτων, ουδείς πολίτης εστερήθη της ζωής του διότι αντέπραξε κατά του καθεστώτος. Όλη η κατά πολιτών αυστηρότητας περιωρίσθη εις την εκτόπισιν εκείνων, οι οποίοι, δικαίως ή αδίκως, εκρίνοντο ως επικίνδυνοι διά τον διεξαγόμενον εθνικόν αγώνα. Και όμως η πλειοψηφία του ελληνικού λαού με εθεώρησε τύραννον και διά ν' απαλλαχθή της τυραννίας μου εξέσχισε την συνθήκη των Σεβρών. Ο δικτάτωρ, τον οποίον πολλοί ενόμιζαν αναγκαίον διά την σωτηρίαν της Ελλάδος, δεν εχρειάζετο, υποθέτω, παρά δια να δειχθή αυστηρότερος, θέτων ριζικός εκποδών τους αντιδρώντας και τρομοκρατών τους επιλοίπους. Πως ημπορεί κανείς να φαντασθή ότι τοιαύτην τρομοκρατίαν θα συνεχώρει ο ελληνικός λαός; Και πως θα πιστευθή ότι με τοιαύτην έξαψιν του εμφυλίου σπαραγμού θα ηδύνατο να συνεχισθή επιτυχώς ο εθνικός αγών; Αλλ' όλα αυτά είναι περιττά. Και περατώνω την παρούσαν, επαναλαμβάνω ότι δεν έγινα δικτάτωρ, διότι ήμην ανίκανος διά την τοιαύτην αποστολήν. Φιλικώτατα αισθήματα.

Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»²²

²² Ο.π., σελ.423-427.

1.2. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής

Στις 17 Νοεμβρίου 1920, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αποχώρησε από την Ελλάδα και έφθασε αρχικά στη Νίκαια και από εκεί στο Παρίσι, παραιτούμενος από τη πολιτική αλλά διαθέσιμος να συμβάλει αν η Ελλάδα είχε την ανάγκη του.

Τα πράγματα στην Ελλάδα κατά την απουσία του είχαν επιδεινωθεί σε μεγάλο βαθμό. Η Γαλλία, η Σοβιετική Ένωση και η Ιταλία είχαν συνταχθεί επίσημα με τον Κεμάλ, ενώ η Βρετανία ήταν μάλλον ουδέτερη για τις εξελίξεις στην περιοχή. Την ίδια περίοδο η αντιβενιζελική παράταξη που κυβερνούσε την Ελλάδα και που είχε διακηρύξει προεκλογικά την αποστράτευση των Ελλήνων στρατιωτών και το σταμάτημα του πολέμου, όχι μόνο τον συνέχιζε αλλά και τον διατηρούσε δίδοντας επιθετικό χαρακτήρα στις επιχειρήσεις για να ικανοποιήσει τα μεγαλοεπίβολα και ανεφάρμοστα σχέδια της ηγεσίας της. Η απόλυση επιπρόσθετα των φιλοβενιζελικών αξιωματικών και η αντικατάστασή τους από ανθρώπους πολλές φορές των γραφείων και μη εμπειροπόλεμους, καθώς και η υποτίμηση του εθνικιστικού κινήματος του Κεμάλ, οδήγησαν αναπόφευκτα στη μικρασιατική τραγωδία του Ελληνισμού που είχε καταλυτικό ρόλο για τις εξελίξεις στην Ελλάδα.²³

Η προσπάθεια να καταληφθεί η Άγκυρα τον Αύγουστο του 1921 απέτυχε κοστίζοντας 25.000 νεκρούς και αγνοούμενους στις Ελληνικές δυνάμεις ενώ προκάλεσε πτώση του ηθικού τους και συνάμα οδήγησε σε οικονομική κρίση τη χώρα.²⁴

Το 1922 ο ελληνικός στρατός είχε συμπτυχθεί στην οριογραμμή Εσκή Σεχέρ - Κιουτάγια - Αφιόν Καραχισάρ και από επιτιθέμενος είχε μετατραπεί σε αμυνόμενο. Ο Μικρασιατικός πόλεμος είχε μετατραπεί για την Ελλάδα σε εμπλοκή με απρόβλεπτες συνέπειες και αβέβαιο μέλλον για τη χώρα.

²³ «Ιστορία των Ελλήνων», τόμος 15, «Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940», Εκδόσεις Δομή, σελ.176.

²⁴ Ο.π., σελ.177.

Ο Βενιζέλος, αν και αυτοεξόριστος στο εξωτερικό, δεν έπαψε να εργάζεται για τα καυτά εθνικά θέματα. Δεν ήθελε με κανένα τρόπο να καταρρεύσει το οικοδόμημα της μεγάλης Ελλάδας που είχε ανεγείρει. Πιστός φίλος των Άγγλων και των Γάλλων, είχε εγκάρδιες σχέσεις με τους ηγέτες τους και διατηρούσε υψηλό κύρος στους διπλωματικούς κύκλους. Είναι γνωστή η επιστολή του, την περίοδο εκείνη, στον Έλληνα Επιτετραμμένο στο Παρίσι, Πέτρο Μεταξά που τον πληροφορούσε για το αποτέλεσμα της συνάντησής του με τον Άγγλο Πρωθυπουργό. Έχοντας υπόψη το οικονομικό αδιέξοδο της χώρας, μετά την πολιτική απογύμνωσή της από τους Δυτικούς Συμμάχους, συνιστούσε: «Εάν έβλεπον την οικονομική κατάστασιν απροχώρητον θα εγκατέλειπον το έδαφος της Μικράς Ασίας, το κατεχόμενον σήμερον και θα περιοριζόμην εις κατοχήν του παραχωρημένου ημίν εδάφους και επί πλέον κοιλάδος Μαιάνδρου και άμυνα εδάφους τούτου δυναμένη να επιτευχθεί δια δυνάμεως τριών Μεραρχιών, ήτοι 45.000 ανδρών κατά τη γνώμη ελληνικού και συμμαχικού Γενικού Επιτελείου».²⁵

Αλλά η Κυβέρνηση αν και οδηγούσε την Ελλάδα στην καταστροφή κώφευε. Ο Δημ. Ράλλης, λίγους μήνες μετά την εκλογή του Λαϊκού κόμματος, είχε συστήσει ως πρωθυπουργός να αναλάβει πολιτική δράση ο Ελ. Βενιζέλος και να συμμετάσχει στην αντιπροσωπεία της Ελληνικής Κυβέρνησης στη Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, αλλά ο Δημ. Γούναρης και η αντιβενιζελική ηγεσία απέρριψαν την πρόταση.

Στις 13 Αυγούστου 1922, ο Κεμάλ εξαπολύει επίθεση στο υπογάζτριο του Ελληνικού μετώπου, το Αφιόν Καραχισάρ με 11 μεραρχίες πεζικού στην πρώτη γραμμή και 4 ιππικού και άλλες τόσες πεζικού εφεδρικές. Τον κύριο όγκο των επιτιθέμενων αντιμετώπισαν δύο μεραρχίες του Γ' Σώματος Στρατού, η 1η και η 4η. Παρά τη γενναία αντίστασή τους, οι αμυνόμενοι αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Την επόμενη μέρα το μέτωπο άρχισε να καταρρέει. Ο στρατός υποχωρούσε άτακτα. Οι Τούρκοι μέσα σε 14 μέρες μπαίνουν στη Σμύρνη και την πυρπολούν, αφού έχουν σφαγιάσει στο πέρασμά

²⁵ Ο.π., σελ.177.

τους ελληνικούς πληθυσμούς της περιοχής. Οι ξένες Δυνάμεις παρακολουθούν αμέτοχες την τρομερή καταστροφή και η πολιτική ηγεσία της Ελλάδας αδυνατεί να αντιδράσει.²⁶

Αξιωματικοί του Μικρασιατικού μετώπου που έχουν περάσει με το στράτευμά τους στη Λέσβο και στη Χίο συστήνουν Επαναστατική Επιτροπή, επικεφαλείς της οποίας είναι ο Νικόλαος Πλαστήρας, ο Στυλιανός Γονατάς και ο Δημήτριος Φωκάς. Πρώτες ενέργειές της υπήρξαν η αποκατάσταση της τάξης, η αμνηστία για πολιτικά αδικήματα, ενώ και με τελεσίγραφο που στέλνεται στο Βασιλιά Κωνσταντίνο τού ζητά να παραιτηθεί από το θρόνο. Η επιτροπή διορίζει το Βενιζέλο αντιπρόσωπο της Ελλάδας στο εξωτερικό.

Στην Ελλάδα διορίζεται η Κυβέρνηση Κροκιδά. Ο Βενιζέλος, μόλις αποδέχθηκε την πρόταση του κινήματος, είδε τον Άγγλο Υπουργό Εξωτερικών στις 31 Οκτωβρίου 1922 στο Λονδίνο, ο οποίος τον ενημερώνει για τις αποφάσεις της Entente. Την ωμή πραγματικότητα που αντιμετωπίζει η χώρα θα κάνει γνωστή στην Αθήνα ο Ελ. Βενιζέλος μιλώντας για απώλεια και της ανατολικής Θράκης.

Η ανακωχή των Μουδανιών που υπογράφηκε στις 11 Οκτωβρίου 1922 έρχεται να επιβεβαιώσει τις προβλέψεις του Ελευθέριου Βενιζέλου για μια συνθήκη δυσάρεστη για την Ελλάδα και τον Ελληνισμό της Αν. Θράκης, αλλά τη μόνη δυνατή για το διαλυμένο την στιγμή εκείνη Ελληνικό κράτος.

Μετά τη συνθήκη των Μουδανιών (11 Οκτωβρίου 1922) θα ακολουθήσει η ελληνοτουρκική σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών (30/1/1923) που θα αποτελέσει το 10ο άρθρο της μετέπειτα συνθήκης της Λοζάννης (24 Ιουλίου 1923).²⁷

Η τραγωδία που συνέβη στη Μικρά Ασία, της οποίας αποτέλεσμα ήταν η έλευση 1.500.000 προσφύγων στην Ελλάδα, ανάγκασε το ελληνικό κράτος να αναδιοργανωθεί στην προσπάθειά του να εντάξει και να βοηθήσει αυτούς τους ανθρώπους. Η αναλογία αυτών των

²⁶ Ο.π., σελ.180.

²⁷ Ο.π., σελ.181.

ανθρώπων σύμφωνα με την απογραφή πληθυσμού που έγινε το 1928, ήταν 45% αγρότες και 55% αστοί.²⁸

Οι πρόσφυγες με τον τρόπο που είχαν εκδιωχθεί, στερούνταν τα πάντα και το ελληνικό κράτος δυσκολευόταν να τους εντάξει λόγω οικονομικών και οργανωτικών προβλημάτων. Το πρόβλημα που παρουσιαζόταν εκτός από το οικονομικό, ήταν και η ταχεία πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων ώστε να μπορέσουν οι πρόσφυγες να ενταχθούν και κοινωνικά.

Οι αντιβενιζελικοί επιδείκνυαν φανερά την εχθρότητά τους εναντίον των προσφύγων. Φοβούμενοι ότι οι πρόσφυγες θα στήριζαν πολιτικά τον Ελευθέριο Βενιζέλο καταφέρονταν ανοιχτά εναντίον τους αναφέροντας δε ότι στην περίπτωση που ο Βενιζέλος εκλεγόταν, θα έπαιρναν τα σπίτια και την περιουσία των γηγενών.²⁹

Από το 1922 και έπειτα η κατάσταση ήταν ιδιαίτερα τεταμένη και καμία κυβέρνηση δεν παρέμεινε σταθερή. Το 1926 ανέλαβε πρωθυπουργός ο Αλέξανδρος Ζαΐμης ο οποίος διατήρησε την εξουσία μέχρι και το 1928 που ανέλαβε εκ νέου ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

²⁸ Σ. Τζόκας «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού. 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σελ.28-29.

²⁹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1983, σελ.95.

Η κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου το 1928 (στην πρώτη σειρά, Κ. Ζαβιτζιάνος, Ελ. Βενιζέλος και Θ. Σοφούλης)³⁰

Η ανάπτυξη των προσφύγων τους έκανε πολύ γρήγορα σημείο πολιτικής αναφοράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Καβάλα που θεωρούνταν προσφυγικό προπύργιο, το κόμμα των Φιλελευθέρων ανησύχησε ιδιαίτερα όταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος το 1932 έτυχε δυσάρεστης υποδοχής.

Αυτό που ανησύχησε ιδιαίτερα τους Φιλελεύθερους, ήταν ότι οι πρόσφυγες υποστήριξαν τον Ελευθέριο Βενιζέλο τόσο πολύ που η εκλογή του το 1928 βασίστηκε τελικώς στη δική τους ψήφο. Η προσφυγική ψήφος θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο και στις επόμενες εκλογές και φαινόταν ότι η εμπιστοσύνη των προσφύγων στο πρόσωπο του Βενιζέλου είχε αρχίσει να διαβρώνεται σταδιακά μετά το 1930. Χαρακτηριστικό αυτής της αλλαγής ήταν ότι το 1931 στη Μυτιλήνη που ο μισός πληθυσμός ήταν πρόσφυγες οι κομμουνιστικές ψήφοι αυξήθηκαν από 7% που ήταν το 1928 σε 21%.³¹

Η δυσαρέσκεια των προσφύγων προκλήθηκε από ένα συγκεκριμένο γεγονός. Ο Βενιζέλος παρόλο ότι γνώριζε ότι μπορεί να υπάρξει μεγάλη αντίδραση εκ μέρους των προσφύγων το 1928 αναλαμβάνοντας εκ νέου την εξουσία, προχώρησε σε διπλωματικές συμφωνίες με την Τουρκία³². Μετά από μακρόχρονες διαπραγματεύσεις, το 1930 η Ελλάδα και η Τουρκία κατέληξαν μετά την ανταλλαγή προσφύγων, η κάθε χώρα να οικειοποιηθεί τις περιουσίες που εγκαταλείφθηκαν από αυτούς ως αποτέλεσμα της ολοκλήρωσης του έργου των μεικτών επιτροπών που είχε ξεκινήσει από το 1923. Η Ελλάδα λοιπόν οικειοποιήθηκε τις μουσουλμανικές περιουσίες και αποζημίωσε τους

³⁰ Π. Κιμουρτζής «Η φοίτηση στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», ACADEMIA, Volume 1, 2011, σελ.72.

³¹ Μ. Mazower «Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου», Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σελ.176-177.

³² Κ. Α. Σβολόπουλος «Το Βαλκανικόν σύμφωνο και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934», Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1974, σελ.13.

πρόσφυγες για τις περιουσίες που άφησαν στη Τουρκία με κρατικά ομόλογα χωρίς όμως να τους αποζημιώσει πλήρως.

Αυτή η συμφωνία εξόργισε τους πρόσφυγες πρώτον γιατί θεώρησαν ότι ο Βενιζέλος αποδέχτηκε αυτό που η Τουρκία ισχυριζόταν, δηλαδή ότι οι περιουσίες τους ήταν μικρότερης αξίας έναντι των μουσουλμανικών, δεύτερον γιατί δεν έλαβαν όλη την αποζημίωση που τους αναλογούσε και τρίτον γιατί συνειδητοποιούσαν ότι μετά από αυτή τη συμφωνία κάθε προοπτική και ελπίδα για την επιστροφή τους στη προηγούμενη πατρίδα τους έπαυε οριστικά.

Ίσως και αυτός να ήταν ο απώτερος στόχος του Βενιζέλου που θεωρούσε ότι οι πρόσφυγες ξεκινούν μία νέα ζωή στην Ελλάδα και θα πρέπει να φροντίσουν να ενσωματωθούν όσο ταχύτερα γίνεται. Τους προειδοποιούσε μέσω προσκείμενων στη κυβέρνηση εντύπων ότι πρέπει να ξεχάσουν όποια απαίτηση είχαν και να βοηθήσουν στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας.³³

Η οικονομική ύφεση όμως που έπληξε συνολικά όλους τους πρόσφυγες, αγρότες και αστούς για τους λόγους που προαναφέραμε, έκανε τα ηγετικά στελέχη να στραφούν πρώτα και κύρια προς την ΕΑΠ την οποία κατηγόρησαν ότι τους εκμεταλλεύεται για να ωφελήσει τους ξένους ομολογιούχους. Με τη διάλυση της ΕΑΠ το 1930, η αντίδρασή τους στράφηκε προς το ελληνικό κράτος. Μετά από διαπραγματεύσεις η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να αναλάβει κάποιο από το κόστος της αποκατάστασης, αλλά οι πρόσφυγες δεν ικανοποιήθηκαν αφού θεωρούσαν πως είναι δική της ευθύνη να αναλάβει το συνολικό κόστος.³⁴

Οι επιπτώσεις που δέχτηκε ο Βενιζέλος από τη δυσαρέσκεια των προσφύγων δεν ήταν μόνο η στροφή τους προς τον κομμουνισμό. Στη Θεσσαλονίκη η διαμάχη των Ελλήνων και Εβραίων εμπόρων λόγω της οικονομικής κρίσης οδήγησε στον αντισημιτισμό. Το 1927 ιδρύθηκε η Εθνική Ένωση Ελλάς (ΕΕΕ) που αποτελούνταν κυρίως από πρόσφυγες.

³³ M. Mazower, 2002, ό.π., σελ.177-178.

³⁴ Ο.π., σελ.180.

Αυτή υποκίνησε και τις ταραχές του Κάμπελ το 1931 στη Θεσσαλονίκη όπου πυρπολήθηκε ο εβραϊκός οικισμός που ονομαζόταν έτσι. Παρά τη χλιαρή αντίδραση του Βενιζέλου για την εκδήλωση βίας, δημόσια εξέφρασε την υποστήριξή του προς την οργάνωση.

Την απώλεια των προσφυγικών ψήφων από το Βενιζέλο προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν οι άλλοι πολιτικοί ηγέτες. Στη συζήτηση που έγινε στη Βουλή για τις διαβουλεύσεις με την Τουρκία, το 1930, ο Καφαντάρης, ο Κονδύλης, οι Αγροτικοί και οι Λαϊκοί, εξέφρασαν την αντίθεσή τους στην προσπάθειά τους να κερδίσουν τις προσφυγικές ψήφους. Ο Τσαλδάρης άρχισε να ζητά μεγαλύτερες αποζημιώσεις εκ μέρους τους και οι Λαϊκοί κέρδιζαν όλο και μεγαλύτερο έδαφος ανάμεσά τους με αποκορύφωμα το λόγο που κατάφερε να εκφωνήσει ο Τσαλδάρης το 1932 σε μία πολύ σημαντική πολιτικά προσφυγική γειτονιά, κάτι που πριν λίγα χρόνια θα θεωρούνταν απίθανο σύμφωνα με τον εκεί Αμερικάνο πρόξενο.³⁵

Το Δεκέμβριο του 1929 που πρωθυπουργός ήταν ακόμα ο Ελευθέριος Βενιζέλος η Ελλάδα βίωσε την 4^η πτώχευσή της. Τις επόμενες χρονιές οι κυβερνήσεις της Ελλάδας ήταν ενδεικτικές της αστάθειας που συνέχισε να υπάρχει:

- 1932- Κυβέρνηση Αλέξανδρου Παπαναστασίου (26 Μαΐου -5 Ιουνίου), κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου (5 Ιουνίου- 3 Νοεμβρίου), κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη (3 Νοεμβρίου- 16 Ιανουαρίου 1933)
- 1933- Κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου (16 Ιανουαρίου-6 Μαρτίου), κυβέρνηση Αλέξανδρου Οθωναίου (6 Μαρτίου- 10 Μαρτίου), κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη (10 Μαρτίου- 10 Οκτωβρίου 1935)
- 1935- Κυβέρνηση Γεωργίου Κονδύλη (10 Οκτωβρίου- 30 Νοεμβρίου), κυβέρνηση Κωνσταντίνου Δεμερτζή (30 Νοεμβρίου- 15 Απριλίου 1936)

³⁵ Ο.π., σελ.186-187.

- 1936- Κυβέρνηση Ιωάννη Μεταξά (13 Απριλίου- 26 Ιανουαρίου 1941).

1.3.Η πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου

Την περίοδο 1928-1932 που πρωθυπουργός ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος ξεκίνησε ο αστικός εκσυγχρονισμός. Το σχέδιο της κυβέρνησης του Βενιζέλου για τον αστικό εκσυγχρονισμό της Ελλάδας εφαρμόστηκε αρχικά στην οργάνωση του κράτους. Στην καθολικότητά του συμπεριέλαβε συγχρόνως και την οργάνωση της ίδιας της κοινωνίας. Η χρονική περίοδος 1928-1932 θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική γιατί άλλαξε στο σύνολό της η νομοθεσία και ολοκληρώθηκαν κάποιες από τις προσπάθειες του Βενιζέλου που είχαν ξεκινήσει από προηγούμενες κυβερνήσεις του.

Το ιδεολογικό πλαίσιο του εκσυγχρονισμού αποτελούταν από δύο χαρακτηριστικά: την αβασίλευτη δημοκρατία και τον αντικομμουνισμό. Στο σύνολό του, ο αστικός εκσυγχρονισμός της Ελλάδας προέκυψε από ένα σύνολο λόγων και έργων τα οποία θα αναφερθούν συνοπτικά.³⁶

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτέλεσε η εργατική νομοθεσία. Ήδη από την περίοδο 1910-1914, η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε θεσπίσει εργατική νομοθεσία και είχε ιδρύσει ένα κρατικό φορέα για τον έλεγχο της εφαρμογής της. Το ενδιαφέρον του για τις συνθήκες στις οποίες διαβιούσαν και εργάζονται οι εργάτες και οι αγρότες, ο Βενιζέλος το είχε επιδείξει ήδη από τον πρώτο του δημόσιο λόγο το 1910:

«...αδιαφορία εντελής προς τας εργατικές και αγροτικές τάξεις αποτέλεσμα έχουσα το να εξάπτηται εις επικίνδυνον πολλάκις

³⁶ Σ. Τζόκας, 2002, ό.π., σελ.162-163.

ανταγωνισμόν η αντίθεσις μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μεταξύ ιδιοκτητήτου και καλλιεργητού».³⁷

Η εργατική νομοθεσία αυτής της περιόδου αφορούσε διάφορα ζητήματα όπως την ηλικία για την παιδική εργασία, την προστασία της παιδικής και γυναικείας εργασίας αλλά και την αποζημίωση για τα ατυχήματα στην εργασία, τη βελτίωση της υγιεινής και της ασφάλειας, τη νυχτερινή εργασία, κ.ά.

Η ανάγκη για την ύπαρξη εργατικής νομοθεσίας είχε προκύψει από το γεγονός ότι, ειδικά για τους εργοστασιακούς εργάτες δεν υπήρχε καμία πρόληψη και μέριμνα και οι εργοστασιάρχες και οι βιομήχανοι δε λάμβαναν κανένα μέτρο για την ασφάλεια των εργατών και απέδιδαν τα ατυχήματα είτε στους ίδιους τους εργάτες, είτε στην τύχη.³⁸

Παρόλη την ύπαρξη της εργατικής νομοθεσίας όμως η κατάσταση δε βελτιώθηκε αισθητά, όπως καταδεικνύουν οι εκθέσεις της επιθεώρησης εργασίας μέχρι και το 1932 αφού οι εργάτες συνέχισαν να εργάζονται ανασφάλιστοι ή τα εργατικά τους ατυχήματα δε δηλώνονταν με αποτέλεσμα να μη λαμβάνουν καμία αποζημίωση ή να οδηγούνται σε συμβιβασμούς με τους εργοδότες για να αποφύγουν τις γραφειοκρατικές διαδικασίες και τα προβλήματα.³⁹

Η δημιουργία εργατικών νόμων συνεχίστηκε και στις επόμενες κυβερνήσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου και κάποιοι από αυτούς ενδεικτικά ήταν:

- Ν. 3518/1928, «Περί κυρώσεως του από 13 Νοεμβρίου 1927 Νομοθ. Διατάγματος «περί κυρώσεως του Ν.Δ. της 20 Νοεμβρίου 1925 περί ασκήσεως του επαγγέλματος χημικού και

³⁷ Λ. Παπαστεφανάκη, «Από την «Υγιεινή των Επιτηδευμάτων» στην «Ηυξημένη Νοσηρότητα της Εργατικής Τάξεως»: Η επαγγελματική υγεία στην Ελλάδα, 1870-1940», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σελ.266.

³⁸ Ο.π., σελ.277.

³⁹ Ο.π., σελ.279.

υποχρεωτικής προσλήψεως χημικών εν ταις χημικαίς βιομηχανίαις»

- Ν. 5241/1931, «Περί αυθεντικής ερμηνείας του άρθρου 1 παρ. 2 του νόμου 4705 «περί τροποποιήσεως του Β.Δ. «περί κωδικοποιήσεως των νόμων περί ευθύνης προς αποζημίωση των εξ ατυχήματος εν τη εργασία παθόντων εργατών ή υπαλλήλων κλπ»
- Ν. 5598/1932, «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως εργατικών τινών νόμων»
- Ν. 4705/1930, «Περί τροποποιήσεως του Β.Δ. «περί κωδικοποιήσεως των νόμων περί ευθύνης προς αποζημίωση των εξ ατυχήματος εν τη εργασία παθόντων εργατών ή υπαλλήλων, ως και του νόμου ΒΩΜΑ περί ταμείου μεταλλευτών και των τροποποιησάντων αυτόν μεταγενέστερων νόμων και διαταγμάτων»
- Ν. 4819/1930, «Περί οργανώσεως Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας».

Όπως φαίνεται και από τους παραπάνω νόμους που είναι ενδεικτικοί, υπήρχε μεγάλη νομοθεσία για τα εργατικά ζητήματα. Φαίνεται όμως πως η κατάσταση ήταν διαφορετική αφού η εργατική νομοθεσία των κυβερνήσεων Βενιζέλου είχε ένθερμους υποστηρικτές αλλά και αντιπάλους που εκδήλωναν τις αντιδράσεις τους. Οι αντιδράσεις εστίαζαν κυρίως στο ότι οι εργάτες συνέχιζαν να παραμένουν αδικημένοι:

«Η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, άμα ήρθε στην εξουσία, εθεώρησε πως ένα από τα πρώτα καθήκοντα της στην ανορθωτική της εργασία είταν και η ψήφιση εργατικής νομοθεσίας, που θα είχε σκοπό να προστατεύση τον εργάτη, το σήμερα αδύνατο μέρος της κοινωνίας, από κάθε εκμετάλλευση της αδυναμίας του απ' τον εργοδότη, το ισχυρό μέρος της σημερινής κοινωνίας και να ελαττώση όσο το δυνατό περισσότερο τους κινδύνους, που κάθε εργασία φέρνει για τον εργάτη που ασχολείται μ' αυτή. Σύμφωνα με το πρόγραμμα αυτό ψηφίστηκαν

απ' την περασμένη Βουλή μερικοί εργατικοί νόμοι και συστάθηκε ιδιαίτερο τμήμα στο Υπουργείο της Εθνικής Οικονομίας, που θα έχει το καθήκον να επιβλέπει την εφαρμογή των νόμων αυτών και να προτείνει, μαζί με το ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας, τα νομοθετικά και διοικητικά μέτρα για την καταλληλότερη προστασία του εργάτη.....Σ' αυτή τη θέση που βρίσκεται ο εργάτης έρχεται να συμφωνήσει με τον εργοδότη, τον κεφαλαιούχο, δηλ. έν' απ' τα δυνατότερα μέλη της σημερινής κοινωνίας, για τους όρους της εργασίας του και να συνάψει «ελευθέραν σύμβασιν». Καθένας θα συμφωνήσει, ότι, έτσι όπως έχουν τα πράγματα, λόγος περί ελεύθερης συμβάσεως δεν μπορεί να γίνη. Απ' τη μια μεριά έχουμε τον πανίσχυρο κεφαλαιούχο με το δυνατότερο κοινωνικό όπλο στα χέρια του, απ' την άλλη τον ανίσχυρο εργάτη με το βάρος ίσως μεγάλης οικογένειας και με εχθρούς του τη δυστυχία και το συνάδελφο του, που έρχεται να του πάρη τη δουλειά απ' τα χέρια· δεν μπορεί λοιπόν να μας μείνη αμφιβολία, πως ο ισχυρός θα νικήση, θα επιβάλη τους όρους του και θα ζητήσει να εκμεταλλευθή όσο μπορεί περισσότερο τη θέση του εργάτη».⁴⁰

Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του όμως ο Βενιζέλος ασχολήθηκε έντονα και με το θέμα της υγείας. Γενικότερα, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να αναπτύξουν τις πολιτικές δημόσιας υγείας έχοντας διδαχθεί από τη Μικρασιατική καταστροφή. Η πολιτική ρευστότητα όμως που επικρατούσε στην Ελλάδα από τη μία και τα αποσπασματικά μέτρα που πάρθηκαν από την άλλη, δεν βελτίωσαν αισθητά την κατάσταση. Εντούτοις, είχε δημιουργηθεί μία βασική νομοθεσία με νόμους όπως ο Ν. 346/1914 «Περί επιβλέψεως της δημόσιας υγείας».

Μία από τις πρώτες οργανωμένες δράσεις που έγιναν ήταν για την καταπολέμηση του δάγκειου πυρετού που είχε πλήξει μεγάλο μέρος

⁴⁰ Κύβος, «Η εργατική νομοθεσία», μέρος Α, Νουμάς, τχ.467, 18 Φεβρουαρίου 1912, σελ.108-109.

του ελληνικού πληθυσμού, μεταξύ άλλων και του ίδιου του πρωθυπουργού, του Ελευθέριου Βενιζέλου.⁴¹

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε ήδη υποσχεθεί κατά τη διάρκεια του προεκλογικού του αγώνα, σε ομιλία που έκανε στη Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του 1928, ότι θα δοθεί ιδιαίτερη μέριμνα στο τομέα της υγείας:

«Θα διαθέσωμεν εκ των οικονομιών τας οποίας ημπορούμεν να επιτύχωμεν εις τας δαπάνας του προϋπολογισμού παν ό,τι απαιτείται δια την εξασφάλισιν της δημοσίας υγείας. Η νοσηρότης και η θνητότης εις στον στρατόν αποτελεί στίγμα, του οποίου επιβάλλεται ταχεία η εξάλειψις. Αλλά και δια την υγείαν του παιδιού και της κοινωνίας εν συνόλω πρέπει να οργανωθή συστηματικός αγών ανάλογος προς εκείνον, όστις έχει οργανωθή εις όλα τα αληθή πολιτισμένα κράτη. Η ελονοσία, η φυματίωσις και η σύφιλις είναι κοινωνικάί μάστιγες κατά των οποίων είναι δυνατή και συνεπώς επιβεβλημένη η αποτελεσματική άμυνα».⁴²

Συνοπτικά, οι κύριοι νόμοι της κυβέρνησης Βενιζέλου στο τομέα της υγείας ήταν οι κάτωθι:

- Ν. 4060/1929 «Περί μέτρων προς πρόληψιν και καταπολέμησιν επιδημικών νοσημάτων».⁴³
- Ν. 4172/1929 «Περί συστάσεως αυτοτελούς Υπουργείου Υγιεινής».

⁴¹ Γ. Κυριόπουλος, «Οι πολιτικές υγείας και ασφάλισης στην Ελλάδα υπό το πρίσμα των διεθνών εξελίξεων στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σελ.51.

⁴² Θ. Δαρδαβέσης, «Η οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σελ.103.

⁴³ Κ. Τρομπούκης, Χ. Λιονής, «Η δημόσια υγεία και η πρωτοβάθμια περίθαλψη στο νομοθετικό έργο των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σελ.124.

- Ν.Δ. 4069 της 6^{ης} Μαρτίου 1929 για την ίδρυση της Υγειονομικής Σχολής με σκοπό την εκπαίδευση ειδικών ιατρών.
- Ν.Δ. 4333 της 17^{ης} Ιουλίου 1929 για την ίδρυση του Υγειονομικού Κέντρου.⁴⁴

Στην κυβέρνηση όμως του Ελευθερίου Βενιζέλου αποδίδονται και οι πρώτες προσπάθειες για τη δημιουργία κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα με νόμους όπως ο Ν. 3934/1911 «Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας» και ο Ν. 551/1914 «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχήματος εν τη εργασία παθόντων εργατών ή υπαλλήλων».

Το 1932 θεμελιώθηκε το Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) ως ενιαίος φορέας για τους μισθωτούς που είχαν εξαρτημένη σχέση εργασίας με το Ν. 5733/1932 «Περί των κοινωνικών ασφαλίσεων». Ο νόμος αυτός αντιμετώπισε πολλές αντιδράσεις, κυρίως από την αντιπολίτευση, τους ιατρούς και τα κλαδικά ταμεία και αναιρέθηκε με το Ν. 6298/1934 ο οποίος κάλυψε κάποια από τα αιτήματα των αντιδρώντων. Παρόλα αυτά όμως, το ΙΚΑ δεν λειτούργησε μέχρι και το 1937 και αυτό σε μερικό βαθμό.⁴⁵

Ανάλογη πορεία είχε και η μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση της περιόδου 1910-20 είχε σαφή «φιλελεύθερο προσανατολισμό», ο οποίος ερχόταν σε ρήξη με τη νοοτροπία του παρελθόντος. Κατά την κρίση του τότε νομοθέτη, η αντιστοιχία των εκπαιδευτικών βαθμίδων, έπρεπε να ήταν ανάλογη με έναν απόλυτα διακριτό κοινωνικό προσανατολισμό.

Ο Βενιζέλος προσπάθησε να βελτιώσει το θεσμό της εκπαίδευσης, μία προσπάθεια που οι εκάστοτε κυβερνήσεις είχαν αρχίσει αρκετά χρόνια πριν. Από το 1880 έως το 1929, τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια που αναφέρονταν στην πρώτη και στη δεύτερη βαθμίδα εκπαίδευσης ήταν λίγο πολύ κοινά. Αφορούσαν το περιεχόμενο και τη διάρκεια των σπουδών, τους φορείς εποπτείας του

⁴⁴ Θ. Δαρδαβέσης, 2008, ό.π., σελ.104.

⁴⁵ Γ. Κυριόπουλος, 2008, ό.π., σελ.53.

συστήματος (εκπαιδευτικά συμβούλια, επιθεωρητές κ.λ.π.), τη μόρφωση των δασκάλων και την εκπαίδευση των κοριτσιών.⁴⁶

Οι παραλλαγές τους αφορούσαν κυρίως δομικές αλλαγές, όπως οι διαδικασίες μετάβασης από τη μέση στην πανεπιστημιακή βαθμίδα, οι κυρώσεις σε γονείς που δεν έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο κ.λ.π. Στο διαρθρωτικό τομέα λοιπόν οι προσεγγίσεις των βενιζελικών κυβερνήσεων δε διαφοροποιούνταν, με εξαίρεση ίσως το 1911, που υπάρχει ειδική φροντίδα για την επαγγελματική κατάρτιση των νέων, λόγω της αλλαγής του κοινωνικού-οικονομικού πλαισίου.

Στόχος του Βενιζέλου υπήρξε η ένταξη του εκπαιδευτικού συστήματος στους μηχανισμούς που επεδίωκαν να εξασφαλίσουν οικονομική ανάπτυξη και πρόοδο και έτσι δόθηκε έμφαση στην τεχνικό-επαγγελματική εκπαίδευση. Στόχος του επίσης ήταν, να ενισχυθούν εκπαιδευτικά οι ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, όπως ήταν τα κορίτσια, τα άτομα με πνευματική καθυστέρηση, τα ξενόφωνα παιδιά, οι αναλφάβητοι και να δημιουργηθούν μαθητικά συστήματα. Επίσης στόχος της κυβέρνησης ήταν η δραστική καταπολέμηση των κλασικών γραμμάτων στα σχολικά προγράμματα. Έτσι στο διάστημα της τετραετίας 1928-1932, οι μαθητές των κλασικών γυμνασίων μειώθηκαν κατά 40%, ενώ πολλαπλασιάστηκαν οι μαθητές των τεχνικών και επαγγελματικών σχολείων.⁴⁷

Η εκπαιδευτική νομοθεσία της υπό εξέταση περιόδου θα αναλυθεί εκτενέστερα στα επόμενα κεφάλαια. Είναι όμως αξιοσημείωτο ότι κατά τη διάρκεια της τετραετίας του Βενιζέλου κατασκευάστηκαν 3.167 σχολικά κτίρια. Παράλληλα με την ποσότητα του έργου, η κυβέρνηση Βενιζέλου επεδίωξε και την ποιότητα αυτού, καθώς τα προϋπάρχοντα σχολικά κτίρια ήταν σε κακή και ανθυγιεινή κατάσταση, με δυσάρεστες συνέπειες στην υγεία των μαθητών.⁴⁸

⁴⁶ Σ. Τζόκας, 2002, ό.π., σελ.167.

⁴⁷ Ο.π., σελ.169.

⁴⁸ Ο.π., σελ.159.

Το κόστος του έργου καλύφθηκε από το εξωτερικό δάνειο, τα πλεονάσματα του προϋπολογισμού, καθώς και από τους δήμους και τις κοινότητες, στις περιοχές των οποίων κτίστηκαν τα νέα σχολικά κτίρια.

Η συνολική δαπάνη ανήλθε σε 1,5 δισεκατομμύρια δρχ. και περιέκλειε τα εξής σχολικά κτίρια:

- 3.041 διδακτήρια δημοτικής εκπαίδευσης με 7.286 αίθουσες
- 126 διδακτήρια μέσης εκπαίδευσης με 795 αίθουσες
- 100 αίθουσες σε 60 διδακτήρια δημοτικής εκπαίδευσης
- 19 αίθουσες σε 11 διδακτήρια μέσης εκπαίδευσης.⁴⁹

Στα πλαίσια της προσπάθειας της εκτελεστικής εξουσίας να θέσει υπό έλεγχο και θεσμικά τις κοινωνικές διεκδικήσεις, εμπλουτίστηκε το νομικό οπλοστάσιο και παγιώθηκαν νέες διευρυμένες μορφές καταστολής. Ενδεικτικό υπήρξε το νομοσχέδιο "Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών." Ο νόμος αυτός που είναι γνωστός ως Ιδιώνυμο, και ψηφίστηκε στις 25-7-1929, είχε στόχο την καταστολή της κομμουνιστικής προπαγάνδας και δράσης, σε θεωρητικό επίπεδο. Στη πραγματικότητα όμως στόχος ήταν η χειραγώγηση των κατώτερων οικονομικών στρωμάτων, όπως οι αγρότες και οι εργάτες που είχαν αρχίσει να αντιδρούν. Η πιθανή τους εμπλοκή σε κινήματα διεκδικήσεων ήταν εμπόδιο για την κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού αρνούταν την προοπτική μίας μακρόπνοης κοινωνικής πολιτικής.⁵⁰

Το αντικομμουνιστικό Ιδιώνυμο (το Νόμο 4229), τον έφερε στις 25 Ιουλίου 1929 στη Βουλή ο υπερσυντηρητικός υπουργός Εσωτερικών της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, ο οποίος αργότερα έγινε αντιπρόεδρος της κυβέρνησης της 4^{ης} Αυγούστου του Ι. Μεταξά. Ήταν νομοθέτημα «περί μέτρων ασφαλείας

⁴⁹ Ο.π., σελ.160.

⁵⁰ Ο.π., σελ.175.

του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών». ⁵¹

Ο αστικός εκσυγχρονισμός που επεδίωξε η κυβέρνηση Βενιζέλου είχε σημαντικές συνέπειες που επηρέασαν και τη δημιουργία των επόμενων κυβερνήσεων. Μετά το 1922, οι συνθήκες που διαμορφώθηκαν οδήγησαν στη μερική σταθεροποίηση του καπιταλισμού. Αυτή η σταθεροποίηση δημιουργήθηκε κυρίως από δύο προϋποθέσεις:

- Η πρώτη ήταν η μεγάλη κρατική συμπίεση των εργαζομένων με ποικίλους τρόπους.
- Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων που είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της φθηνής εργατικής δύναμης συμπίεσε ακόμα περισσότερο τους μισθούς. ⁵²

Από την άλλη, η εκβιομηχάνιση επιταχύνθηκε με αποτέλεσμα από το 1922 έως το 1935 να υπάρχει άνοδος των τιμών κατά 207% ενώ των μισθών μόλις 83%. Μπορούμε συνεπώς εύκολα να αντιληφθούμε ότι η πρώτη φάση της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας στηρίχτηκε πάνω στην εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού. Παράλληλα, υπήρχε αύξηση του ποσοστού ανεργίας στις πόλεις, και ο πλούτος συγκεντρωνόταν στα χέρια λίγων. ⁵³

Το μέγεθος της εκμετάλλευσης του εργατικού δυναμικού απεικονίζεται σε πόρισμα του Τμηματάρχη Tixier του Γραφείου Εργασίας της ΚΤΕ, ο οποίος μεταξύ άλλων σημειώνει: «Επωφελήθη η εν Ελλάδι παραμονή μου, όπως εξετάσω και γενικότερον τας συνθήκας υπό τας οποίας διαβιούν αι ελληνικαί εργατικαί τάξεις. Λυπούμαι να σας είπω ότι η εντύπωσις την οποία απεκόμισα κάθε άλλο παρά καλή είναι. Η κατάστασις των εργατών γενικώς είναι κακή. Τα ημερομίσθια ευρίσκονται εις απελπιστικώς χαμηλόν επίπεδον. Αι

⁵¹ Κ.Π. Ψαλτήρας «Το «Ιδιώνυμο» και ο Ελευθέριος Βενιζέλος», Έκδοση της Πάπυρος Πρεσς, τεύχος 278, Αύγουστος 1991, σελ.33.

⁵² Σ. Τζόκας, 2002, ό.π., σελ.185.

⁵³ Ο.π., σελ.186.

εργαζόμεναι γυναίκες κερδίζουν 20-35 δρχ. ημερησίως και κατά μέσον όρον 25-28 δρχ. Εκ των ανδρών οι μη τεχνίται, οίτινες και αποτελούν την μεγάλην μάζαν των εργατών, λαμβάνουν ημερομίσθια κυμαινόμενα μεταξύ των 40-60 δρχ. και η πλειονότης τούτων μόλις 50 δρχ.(....) Εκείνο που μου επροξένησεν οδυνηρότατην κυριολεκτικώς εντύπωσιν, όταν επεσκέφθην τα ελληνικά εργοστάσια, είναι ο μέγας αριθμός των εις αυτά εργαζόμενων ανηλίκων από 9 ως 11 ετών, τα οποία χρησιμοποιούνται εις τας πλέον δυσκόλους εργασίας, πληρωνόμενα 8-10 και 12 δρχ. ημερησίως». ⁵⁴

Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζαν και οι αγρότες. Παρά την αγροτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου, οι νέοι ιδιοκτήτες βρέθηκαν με δυσκολοβάσταχτα χρέη και το εισόδημά τους δεν έφτανε ούτε για να ζήσουν οι ίδιοι πόσο μάλλον να αποπληρώσουν τα χρέη τους. Το 1930-31, μία αγροτική οικογένεια για να συντηρηθεί χρειαζόταν 28.000 δρχ. το χρόνο και συνήθως το πραγματικό εισόδημα μίας αγροτικής οικογένειας ήταν 21.000 δρχ. το χρόνο. ⁵⁵

Ο Βενιζέλος είχε ασχοληθεί με την αγροτική μεταρρύθμιση τις προηγούμενες περιόδους.

Η αγροτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1910-20 ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον τομέα της αγροτικής οικονομίας. Μπορεί να μην υπήρξε άμεση, αλληλένδετη σχέση μεταξύ του «αστικού εκσυγχρονισμού» και της αγροτικής μεταρρύθμισης του Βενιζέλου, εντούτοις έγινε η πρώτη απόπειρα για την εφαρμογή αγροτικής πολιτικής και την άμεση / έμμεση σύνδεσή της με τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας (δηλ. με την εκβιομηχάνιση και την εκμηχάνιση ενός μέρους της αγροτικής παραγωγής). ⁵⁶

Η αγροτική μεταρρύθμιση περιελάμβανε τη διανομή της γης, την αναδιάρθρωση και εκμηχάνιση των καλλιεργειών και την εισαγωγή θεσμών «γεωργικής πίστης» (π.χ. αγροτικές τράπεζες). Πολλοί

⁵⁴ Ο.π., σελ.186-187.

⁵⁵ Ο.π., σελ.188.

⁵⁶ Ο.π., σελ.104.

εκπρόσωποι της βενιζελικής παράταξης υποστήριζαν τη σημασία που είχε η διανομή των κτημάτων για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας.⁵⁷

Ο ίδιος ο Βενιζέλος στο νομοθετικό έργο του 1910 προσπάθησε να είναι μετριοπαθής και επιλεκτικός σχετικά με το ποια μεγάλα κτήματα θα διανέμονταν στους καλλιεργητές τους. Η κρατική παρέμβαση στις οικονομικές δραστηριότητες του πληθυσμού της υπαίθρου αποσκοπούσε στη δημιουργία της αναγκαίας τεχνικής υποδομής για την ανάπτυξή της, με αποτέλεσμα την κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργατικής δύναμης. Οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις επίσης προέβλεπαν έργα εξυγίανσης της υπαίθρου.⁵⁸

Παράλληλα, εμφανίστηκαν πολλά νέα αγροτικά κέντρα με τον εποικισμό της ελληνικής υπαίθρου. Ήταν, όμως, πραγματικά επιτυχημένες και αποτελεσματικές οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις του Βενιζέλου κατά την περίοδο της πρώτης πρωθυπουργίας του (1910-20); Είναι γεγονός ότι αυξήθηκε η καλλιεργήσιμη γη, αλλά επήλθε μείωση του εισοδήματος των κτηνοτρόφων. Η «ευαίσθητη οικονομία» των ορεινών περιοχών δέχθηκε πλήγμα εξαιτίας αυτού του γεγονότος και οι κάτοικοι αναγκάζονταν να στραφούν σε καλλιέργειες χαμηλής απόδοσης, προκειμένου να εξασφαλίσουν το εισόδημά τους.⁵⁹

Επιπλέον, οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις ήταν τελείως ακατάλληλες και είχαν χαμηλή απόδοση, με συνέπεια την άσκηση πίεσης στους αγρότες, ενώ μειώθηκε η συνολική απόδοση των καλλιεργειών σε πανελλαδικό επίπεδο. Επομένως, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις δεν αποτέλεσαν τον παράγοντα που ώθησε ή δεν παρεμπόδισε, εντελώς, την οικονομική ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών της χώρας.

Αντίθετα, σε πολλές περιπτώσεις, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις ήταν αναποτελεσματικές, εφόσον δεν μπόρεσαν να δώσουν στην αγροτική οικονομία τα ερεθίσματα που οδηγούσαν προς αυτή την

⁵⁷ Ο.π., σελ.104.

⁵⁸ Ο.π., σελ.104.

⁵⁹ Ο.π., σελ.104.

κατεύθυνση. Άλλοτε, πάλι, με τη διάσπαση των παραδοσιακών ισορροπιών του αγροτικού χώρου, οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις της βενιζελικής παράταξης, στις περισσότερες περιπτώσεις, οδήγησαν μεγάλες ομάδες του ελληνικού αγροτικού πληθυσμού σε σημαντική εισοδηματική συρρίκνωση.

Τέλος, η απόκτηση ιδιόκτητης γης (από τα πρώην τσιφλίκια) μετέβαλε τις μέχρι τότε ισχύουσες δομές της εγγείου ιδιοκτησίας, αλλά δεν ανανέωσε τις δομές της αγροτικής παραγωγής προς μία κατεύθυνση, η οποία θα ευνοούσε την όποια «καπιταλιστική ανάπτυξη».⁶⁰

Δυσaréσκεια όμως εκτός των παραπάνω, εκφραζόταν και από τους δημοσίους υπαλλήλους λόγω των μικρών μισθών τους, αλλά και από τους μικρομεσαίους. Όλες αυτές οι αντιδράσεις προκάλεσαν διαμαρτυρίες κατά τη πολιτικής της κυβέρνησης με τάσεις δημιουργίας κινηματικών αντιδράσεων. Η κυβέρνηση προσπάθησε να αντιδράσει μέσω νόμων όπως το Ιδιώνυμο που αναφέρθηκε παραπάνω, με σκοπό το πατρωνάρισμα και τη χειραγώγηση των αντιδράσεων.⁶¹

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η κυβέρνηση του Βενιζέλου ήταν αυτή που ξεκίνησε την προσπάθεια δημιουργίας ενός νέου εκπαιδευτικού συστήματος στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της εκπαίδευσης ήταν ορατό όχι μόνο εκείνη τη περίοδο, αλλά είχε ξεκινήσει από την εποχή της επανάστασης των Ελλήνων και την προσπάθεια διαμόρφωσης του νέου ελληνικού κράτους.

Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους αναπτύχθηκε στην Ελλάδα ένα κοινωνικό σύστημα το οποίο χαρακτηριζόταν από την παντελή απουσία του μεσαίου κοινωνικού στρώματος. Η απουσία εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων ήταν το χαρακτηριστικό εκείνης της

⁶⁰Ο.π., σελ.104.

⁶¹Ο.π., σελ.188-189.

περιόδου και η βασική εκπαίδευση που λάμβαναν τα λαϊκά στρώματα ήταν σε απαράδεκτη κατάσταση.⁶²

Με τη διακυβέρνηση όμως του Χαριλάου Τρικούπη, το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, η μεσαία κοινωνική τάξη άρχισε πάλι να αναπτύσσεται και αποτελούταν, κυρίως, από υπαλλήλους δημοσίων υπηρεσιών και εργαζόμενους σε τράπεζες, στο εμπόριο καθώς και στη βιομηχανία. Αυτή η τάξη εξελίχθηκε σε μία νέα πολιτική δύναμη που είχε αρχίσει να αμφισβητεί τη μοναρχική εξουσία καθώς και την εξουσία κάποιων γνωστών οικογενειών («τζάκια») που επικρατούσαν εκείνη την εποχή.

Αυτή η πολιτική δύναμη ήταν το κίνητρο για την ώθηση μίας νέας προσπάθειας για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση η οποία όμως δεν καρποφόρησε κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Οι απόπειρες να εγκριθούν δύο νομοσχέδια στη Βουλή, το 1889 και το 1899, σχετικά με αυτή απέτυχαν. Η πραγματική άνοδος του νέου κοινωνικού στρώματος πραγματοποιήθηκε κάποια χρόνια αργότερα με τη στρατιωτική επανάσταση που έγινε στο Γουδί το 1909 και την επικράτηση των Φιλελευθέρων και του Ελευθέριου Βενιζέλου.⁶³

Το 1917 η Ελλάδα ταλαιπωρήθηκε από τον εθνικό διχασμό που δημιουργήθηκε ανάμεσα στους βενιζελικούς και στους φιλοβασιλικούς που προσπαθούσαν να παρεμποδίσουν την ανερχόμενη τάση του νέου κοινωνικού συστήματος. Μέσα σε αυτές τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις δημιουργήθηκε το γλωσσο-εκπαιδευτικό κίνημα που επηρέασε σημαντικά τις εκπαιδευτικές εξελίξεις.

Το 1910 δημιουργήθηκε ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, ένα επιστημονικό σωματείο, με στόχο την εξέλιξη της εκπαίδευσης και κατά προέκταση και της κοινωνίας μέσω του σχολείου. Μία απόπειρα ψήφισης ενός νομοσχεδίου, βασισμένο στα δύο παλαιότερα, που έγινε το 1913, είχε την ίδια τύχη με τα προηγούμενα και μόνο το 1917 με τη βοήθεια της

⁶² Ι.Ε.Πυργιωτάκης «Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος», Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, σελ.20.

⁶³ Ο.π., σελ.21-22.

κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου εφαρμόστηκε ένα νέο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα, το οποίο όμως στην επόμενη αλλαγή της κυβέρνησης καταργήθηκε.

Τέλος, σε ένα άλλο σημείο που εστίασε η πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου ήταν στην πρόνοια για τις ευπαθείς ομάδες πληθυσμού. Στο πλαίσιο της προνοιακής πολιτικής, η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε σε αρκετές δράσεις. Μία από αυτές ήταν η οργάνωση μαθητικών συσσιτίων στους άπορους μαθητές, στην οποία θα γίνει εκτενής αναφορά παρακάτω, για να γίνει πρόληψη της φυματίωσης, που ήταν ένα έντονο πρόβλημα της εποχής αλλά και του υποσιτισμού που προκαλούσε η απορία.⁶⁴

Η κυβέρνηση Βενιζέλου παρείχε επίσης φροντίδα και περίθαλψη στους παλινοστούντες ομήρους της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο. Πιο συγκεκριμένα, οι όμηροι των Βουλγάρων μετά την κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, που είχαν μεταφερθεί στη Βουλγαρία και είχαν καταφέρει να επιστήσουν, μετά την ανακωχή που υπογράφηκε με τη Βουλγαρία το 1918, ήταν ελεύθεροι να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Κάτι τέτοιο όμως δεν ήταν εύκολο να γίνει γιατί οι όμηροι έπρεπε να εντοπιστούν αφού ήταν χαμένοι στην βουλγαρική επικράτεια, να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα υγείας, σίτισης, ένδυσης και διαμονής που είχαν και να γίνει προσπάθεια κοινωνικής και πρακτικής επανένταξης τους.⁶⁵

Ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπίσει μία τέτοια κατάσταση γιατί η γραφειοκρατία τον

⁶⁴ Β. Θεοδώρου, «Η οργάνωση των μαθητικών συσσιτίων από την κυβέρνηση Βενιζέλου 1928-1932: υποσιτισμός και φυματίωση στο πλαίσιο της κοινωνικής υγιεινής», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σελ.356.

⁶⁵ Α. Δόλγερας, «Περίθαλψη και προνοιακή φροντίδα στους παλινοστούντες ομήρους της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008, σελ.376-377.

καθυστερούσε σημαντικά. Λύση στο πρόβλημα έδωσε η δημιουργία μίας άτυπης οργάνωσης, με παρότρυνση του ίδιου του Βενιζέλου, που την αποτελούσαν η Πηνελόπη Δέλτα που ήταν προσωπική φίλη του Ελευθέριου Βενιζέλου, η Έλλη Αδοσίδου που ήταν η σύζυγος του διοικητή της κεντρικής Μακεδονίας και ο Αλέξανδρος Ζάννας που ήταν σημαγός και μέλος της δημοκρατικής άμυνας και αργότερα έγινε από το Βενιζέλο υπουργός αεροπορίας. Σε αυτούς τους ανθρώπους προσέφυγε ο Ελευθέριος Βενιζέλος για να αντικαταστήσουν την κρατική μηχανή. Στην οργάνωση αυτή συμμετείχαν και εθελοντές ιατροί και νοσηλεύτριες του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Η Πηνελόπη Δέλτα ήταν επικεφαλής των νοσηλευτριών που πήγαν στα νοσοκομεία της ανατολικής Μακεδονίας αλλά παράλληλα προσπάθησε να κινητοποιήσει και την αθηναϊκή κοινωνία να συμβάλει στην αποστολή τους. Η Δέλτα ήθελε να ευαισθητοποιήσει την ελληνική κοινωνία αλλά και τη διεθνή γνώμη για άλλο ένα λόγο. Ήξερε ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος θα συμμετείχε στο συνέδριο της ειρήνευσης και ήθελε να του δώσει τα κατάλληλα ερείσματα ώστε να κάνει διεκδικήσεις υπέρ της Ελλάδος.⁶⁶

Παρόλο που ήταν προσωπική φίλη του Ελευθέριου Βενιζέλου και προσπαθούσε να τον βοηθήσει, σε μία επιστολή προς τον πατέρα της Εμμανουήλ Μπενάκη για τα προβλήματα που υπάρχουν στην Μακεδονία, ήταν αρκετά επικριτική για τον τρόπο που λειτουργούσε ο κυβερνητικός μηχανισμός, κατά συνέπεια και για τον ίδιο το Βενιζέλο:

«Αγαπητέ μου Πατέρα, είσθε ο μόνος ζωντανός άνθρωπος στις Αθήνας και έχετε επιβολήν και τα λόγια σας ακούονται από τους διευθύνοντας και διά τούτο έρχομαι να σας παρακαλέσω να σπρώξετε την σκουριασμένη ρόδα των Αθηναϊκών Υπουργείων που γυρίζει με το κλασσικό γιαβάς γιαβάς. Πατέρα μου, λείπουν αυτοκίνητα, λείπουν νοσοκόμες....ας ολιγοστέψουν τα αυτοκίνητα των Υπουργείων, ας μην έχει ο Α υπαλληλίσκος και ο Β παρατρεχάμενος και ο Γ αξιωματικός αυτοκίνητο στη διάθεση της κυρίας του και της οικογενείας του να

⁶⁶ Ο.π., σελ.378-379.

τρέχει στο Φάληρο και εις την Κηφισιά, ας σταλούν εδώ να πάνε στην Ανατολική Μακεδονία, μεταφέροντας ενδύματα και τρόφιμα για τους ασθενείς και πεινασμένους. Ότι κι αν πω για τα χάλια της περιθάλψεως είναι λίγα.....».⁶⁷

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η κύρια μορφή που επηρέασε τις πολιτικές εξελίξεις αλλά και αυτή που θα επηρεάσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν μία ιδιαίτερη ιστορική προσωπικότητα που οι χαρακτηρισμοί που της αποδόθηκαν ήταν πολλοί και διαφορετικοί, ακόμα και αντιφατικοί σε κάποιες περιπτώσεις. Η έλευση του στην Αθήνα το 1909 έγινε με τις ιδιότητες του πολιτικού, του διπλωμάτη αλλά και του δικηγόρου. Ήταν ένας άνθρωπος που λόγω επαγγέλματος αλλά και προσωπικής ενασχόλησης γνώριζε καλά τη νομοθεσία και είχε αγωνιστεί έντονα όπως είχε διαφανεί στην περίπτωση της Κρήτης. Ο Βεντήρης Γ. περιγράφει τον Κρητικό πολιτικό ως αγωνιστή, σοφό, πολεμιστή και σύγχρονο αρματωλό.⁶⁸

Τη μεγάλη προσωπικότητα του Ελ. Βενιζέλου συνέθεταν οι διαφορετικές πτυχές της. Ο ίδιος είχε ζήσει στο εξωτερικό και κατά συνέπεια, μπορούσε να κατανοήσει την πίκρα που προκαλούσε ο ξενιτεμός. Παράλληλα, έδειχνε μεγάλη εμπιστοσύνη στον Έλληνα της λαϊκής τάξης που τον αισθανόταν ως όμοιό του και όχι ως κατώτερό του. Εκ φύσεως αισιόδοξος, πίστευε ότι η αισιοδοξία αποτελούσε μέθοδο για την επιτυχία στη ζωή αλλά αυτό δε σημαίνει ότι δεν είχε την ευκρίνεια να είναι ισορροπημένος και λογικός. Διαφανής και πρακτικός, δε σκεφτόταν μόνο και εκφωνούσε μεγάλα λόγια αλλά προσπαθούσε να τα κάνει πράξεις προς όφελος της Ελλάδας.⁶⁹

Η δράση δεν ήταν κάτι που μπορούσε να περιορίσει ή να φοβίσει το Βενιζέλο. Η τόλμη του αυτή ήταν που είχε οδηγήσει πολλούς να πιστεύουν ότι ήταν διάβολος, ένας άνθρωπος με σατανικές ιδιότητες,

⁶⁷ Ο.π., σελ.378.

⁶⁸ Βεντήρης, ό.π., σελ.51.

⁶⁹ Βεντήρης, ό.π., σελ.52.

χαρακτηρισμός ανάλογος με αυτόν που είχε αποδοθεί και σε άλλες σημαντικές μορφές όπως ο Ναπολέοντας και ο Γκαίτε. Και ο λαός όμως του είχε αποδώσει θαυματουργικές ιδιότητες αφού πίστευε ότι δεν υπάρχει κάτι που ο Κρητικός πολιτικός δεν μπορούσε να πετύχει.⁷⁰

Ο ίδιος ο Βενιζέλος πίστευε ότι δεν είναι τέλειος. Έλεγε χαρακτηριστικά: «Έχω κάνει σφάλματα. Τα μεγαλύτερα είναι εκείνα, που μόνο εγώ γνωρίζω».⁷¹

Το συστατικό της πολιτικής επιτυχίας του Βενιζέλου ήταν ότι ο ίδιος ήταν μέρος των κοινωνικών αλλαγών. Μέρος και ο ίδιος της κοινωνικής τάξης, βίωνε τις αλλαγές και δεν τις παρατηρούσε μόνο. Πίστευε στην πατρίδα του και στο λαό της αλλά παράλληλα και στον εαυτό του. Πίστευε ότι αυτή η συνδυαστική πίστη μπορούσε να επιφέρει τις απαραίτητες αλλαγές. Η πείρα που είχε αποκτήσει τα αγωνιστικά χρόνια που είχαν προηγηθεί τον έφερε στην Αθήνα, έτοιμο για κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές.⁷²

Ο Βενιζέλος είχε μεγάλη πειθώ. Αυτή δεν οφειλόταν σε «υπερφυσικές» ιδιότητες που του απέδιδαν φίλοι και εχθροί αλλά στη λογική που εκφραζόταν μέσα από τα λόγια του και στο γεγονός ότι οι συνομιλητές του ή το κοινό του γνώριζαν ότι δεν τα έλεγε μόνο αλλά θα τα έκανε και πράξη.⁷³

Θαυμαστές ιδιότητες όμως δεν του απέδιδαν μόνο οι Έλληνες αλλά και οι ξένοι. Οι Γάλλοι έλεγαν ότι δεν ήταν πολιτικός αλλά ένας προφήτης και ένας απόστολος.⁷⁴ Ιδανικό αρχηγό της Ελλάδας θεωρούσαν το Βενιζέλο και οι Βρετανοί που στο πρόσωπο του έβλεπαν μία ισχυρή Ελλάδα που θα εξυπηρετούσε και τα δικά τους σχέδια.⁷⁵

⁷⁰ Βεντήρης, ό.π., σελ.53.

⁷¹ Βεντήρης, ό.π., σελ.54.

⁷² Βεντήρης, ό.π., σελ.54-55.

⁷³ Βεντήρης, ό.π., σελ.199.

⁷⁴ «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 1988, σελ.236.

⁷⁵ Ο.π., σελ.239.

Κεφάλαιο 2. Η εκπαιδευτική νομοθεσία

2.1. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929

Με το πρόγραμμα που εφάρμοσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος την περίοδο 1928-1932, ήθελε να αλλάξει την Ελλάδα και να εφαρμόσει σε αυτή το όραμά του για τον αστικό εκσυγχρονισμό της. Ένας από τους κύριους τομείς που θεωρούσε ότι έπρεπε να αναμορφωθεί ήταν η εκπαίδευση. Οι μεταρρυθμίσεις που έκανε στο πεδίο της εκπαίδευσης είχαν έντονη κοινωνική διάσταση αφού για το Βενιζέλο θεωρούνταν ως ένας αναγκαίος τρόπος για να διαμορφώσουν οι Έλληνες μία νέα και διαφορετική εθνική συνείδηση.⁷⁶

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση όμως είχε και μία άλλη διάσταση και αυτή ήταν να διαμορφώσει την ελληνική εκπαίδευση ώστε να υποδεχτεί και τα παιδιά των προσφύγων και να τα ενσωματώσει.⁷⁷

Το σκοπό που είχε για την εκπαίδευση ο Ελ. Βενιζέλος τον είχε εκφράσει σε ένα λόγο του στις 22 Ιουλίου του 1928 λέγοντας ότι ήθελε η κλασική εκπαίδευση να απευθύνεται σε λίγους και εκλεκτούς. Αυτός ήταν και ο λόγος που μείωσε όσο μπορούσε τα γυμνάσια και προώθησε την τεχνική εκπαίδευση μέσω της δημιουργίας πρακτικών λυκείων. Εκτός όμως από τις βελτιώσεις που έκανε στην τεχνική μόρφωση, φρόντισε ώστε να μην παράγεται μεγάλος αριθμός επιστημόνων που δε θα μπορούσαν να απορροφηθούν θεσπίζοντας εισιτήριες εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο και καθορίζοντας τον αριθμό των φοιτητών που θα εισάγονταν κάθε έτος.⁷⁸

Ο Ελ. Βενιζέλος είχε αντιληφθεί ότι η εκπαιδευτική του μεταρρύθμιση θα αντιμετώπιζε πολλές αντιδράσεις αλλά ήταν τόσο αποφασισμένος να την επιτελέσει που δήλωσε στο Εκπαιδευτικό

⁷⁶ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ.50.

⁷⁷ Ο.π., σελ.52.

⁷⁸ Γ. Δάφνης, «Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940», Α΄, «Ο Βενιζελισμός κυβερνά», Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1955, σελ.97.

Συμβούλιο: «Θα καταργήσω 80 γυμνάσια, ακόμη και αν με ανατρέψουν».⁷⁹

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που έκανε το 1929 ο Βενιζέλος κινούταν στα πλαίσια των διακηρυγμένων αρχών του. Πιο συγκεκριμένα, στην εισηγητική έκθεση του Ν. 4397/1929 αναφερόταν ότι: «Δεν γίνεται πλέον κοινωνική, πολιτική ή πολιτειακή μεταρρύθμιση εν τω πεπολιτισμένω κόσμω χωρίς να αποβλέψη αυτή εις την παιδείαν. Εάν ως σκοπός του Κράτους δύναται να τεθή η διατήρησις, εξυπηρέτησις και ανύψωσις της ζωής και του πολιτισμού, του κοινωνικού συνόλου, όπερ αντιπροσωπεύει, αι ενέργειαι του προς επίτευξιν του σκοπού τούτου δέον να κατευθύνονται προς βελτίωσιν πασών των υλικών, ηθικών και πνευματικών εκδηλώσεων του λαού, όστις το συγκροτεί[...]. Σκοπός επομένως της Παιδείας καταντά να είναι ο αυτός με τον σκοπόν του κράτους, προσηρμένος εις την νέαν γενεάν, εφ' όσον η παιδεία αποσκοπεί να προετοιμάσει την νέαν γενεάν δια να αντικρύζη τελεσφόρως τα προβλήματα της υλικής, ηθικής και πνευματικής ζωής και να καταστήση αυτήν ικανήν να βελτιώνει την ζωήν ταύτην».⁸⁰

Εισηγητής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 ήταν ο αρμόδιος υπουργός, ο Γ. Παπανδρέου. Ο ίδιος ανέφερε ότι με τη νέα νομοθεσία στόχος της εκπαίδευσης ήταν να παρέχει ισότιμα εκπαίδευση σχεδόν σε όλους και να τους προετοιμάζει κατάλληλα για την μελλοντική τους ζωή: «η κυβέρνηση [...] προσπάθησε να δώσει εις τον ελληνικόν λαόν το σχολείον όπερ [...] θα ηδύνατο να προετοιμάση επαρκώς δια την ζωήν το μέγα πλήθος των πολιτών και να θέση τας βάσεις της εσωτερικής εξελίξεως εις πολίτας του Κράτους».....«Προορισμός της Εκπαιδεύσεως, ως γνωστόν είναι, να διαμορφώσει ανθρώπους πολίτας και επαγγελματίας.....».....«Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα έπρεπε να θεραπεύση τα δύο κρίσιμα

⁷⁹ Σ. Μπουζάκης, «Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002, σελ.104.

⁸⁰ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. «Ταυτόν και αλλοτριμορφοδίαίτον»», Εκδόσεις Ερωδίδος, Θεσσαλονίκη 2002, σελ.121.

ελαττώματα του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος, την ολιγαρχικότητα και την μονομέρεια. Θα έπρεπε να παράσχη αυτοτελή αυτάρκη εκπαίδευση και εις τα 95% του ελληνικού λαού, τα οποία σήμερα παραγνωρίζονται, παρά το γεγονός ότι ισχύει δημοκρατικόν πολίτευμα. Θα έπρεπε επίσης να προνοήση, ώστε οι πολίται της ελληνικής δημοκρατίας να προπαρασκευάζονται επαρκώς διά τον οικονομικόν βίον, εις τρόπον ώστε αι πλουτοπαραγωγικαί δυνάμεις της χώρας να γίνονται αφθονώτεροι εις απόδοσιν δια της επαρκούς ειδικής παρασκευής όλων των καλλιεργητών της γης και όλων των επαγγελματιών....».⁸¹

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η γενική εισηγητική έκθεση περιλάμβανε και ένα κεφάλαιο στο οποίο αποτυπωνόταν η σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας. Εκτός από τα στατιστικά στοιχεία που περιλάμβανε η αποτύπωση αυτή, συμπεριλάμβανε και κάποια στοιχεία που θεωρούνταν ότι είχαν οι Έλληνες, ροπές, τάσεις και έξεις, ελαττώματα και προτερήματα. Αυτό σήμαινε ότι αυτοί που δημιούργησαν το νομοσχέδιο είχαν λάβει σοβαρά υπόψη τους και τις κοινωνικές διαστάσεις και είχαν εξετάσει εις βάθος τους Έλληνες ώστε οι εκπαιδευτικές αλλαγές να είναι κατάλληλες γι' αυτούς. Η έρευνα ήταν τόσο εκτενής που περιλάμβανε και αρκετές προσωπικές πληροφορίες:

«Εκτός τούτων, σημαντικόν είναι να σημειωθώσιν και έξεις τινές νεοελληνικαί, δημιουργηθείσαι εκ των ιστορικών του Έθνους τυχών και της οικονομικής της κοινωνίας ζωής, αίτινες σπουδαιοτάτην κέκτηνται σημασίαν διάν την σωματικήν αυτοσυντήρησιν και την αυθυπαρξίαν του ατόμου. Εννοούμεν το πολλάκις υμνηθέν λιτοδίαιτον του Έλληνος, την παραμέλησιν και των στοιχειωδών όρων της Υγιεινής εν τη ζωή του, την άμβλυνσιν του αισθητηρίου της καθαριότητος και την ανικανότητα προς χρησιμοποίησιν και εκτίμησιν

⁸¹ Ο.π., σελ.122, Σ. Μπουζάκης, «Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση», τόμος Α, «Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, 1913-1929», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994, σελ.41.

του χρόνου, εξ ης πολλάκις βασανίζεται ο νεοέλληνας απορών διαρκώς «πώς να σκοτώσει την ώρα»». ⁸²

Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1929 έφερε στη Βουλή ο τότε Υπουργός Παιδείας Γ. Γόντικας. Η παρουσίαση τους δεν ήταν χωρίς πολιτικές αντιδράσεις, κυρίως από την αντιπολίτευση που επισήμανε τις ελλείψεις που υπήρχαν σε αυτά. Ένας από τους στόχους των νομοσχεδίων ήταν η επίλυση του προβλήματος της σχολικής διαρροής. Όπως ανέφερε ο βουλευτής Γεώργιος Τηλικίδης το 1929 δεν πήγαιναν σχολείο περίπου 200.000 παιδιά. ⁸³ Βέβαια, μία από τις αντικειμενικές δυσκολίες που υπήρχαν ήταν ότι για να δημιουργηθεί υποχρεωτική εκπαίδευση θα έπρεπε να δημιουργηθούν και σχολικά κτίρια το κόστος των οποίων υπολογιζόταν στα 200.000.000 δραχμές. ⁸⁴

Η ανάπτυξη της εκπαίδευσης θεωρούταν επίσης ότι αποτελούσε θέμα όχι μόνο εκπαιδευτικό αλλά και εθνικού φρονήματος αφού μέσω αυτής θα προαγόταν ο ελληνισμός. Ακόμα και τα νηπιαγωγεία θεωρούνταν ότι θα συνέβαλλαν προς αυτή την κατεύθυνση όπως χαρακτηριστικά ανέφερε ο βουλευτής Α. Παπάς:

«Θα ήταν ευχής έργον τα νηπιαγωγεία να μπορέσουν να υπάρχουν παντού, προ πάντων εκεί όπου βρίσκονται εργατικές τάξεις και στους συνοικισμούς. Είναι τώρα στα μέρη όπου δεν υπάρχουν ελληνόφωνες και είναι φυσικό να βρίσκονται εκεί αφού υπάρχει απόλυτη ανάγκη τα παιδιά από πολύ μικρά να μαθαίνουν την ελληνική γλώσσα. Αλλά είναι επίσης απαραίτητα τα νηπιαγωγεία στους συνοικισμούς όπου τα παιδιά τρέχουν στους δρόμους». ⁸⁵

Ο Α. Παπαναστασίου υποδέχθηκε θετικά τα νομοσχέδια διατυπώνοντας την άποψη ότι η εκπαίδευση είναι το πιο σημαντικό στοιχείο ενός πολιτισμού και ότι το κράτος είναι υποχρεωμένο να μεριμνά γι' αυτήν. Εντούτοις, σημειώνει ότι δεν έχει ληφθεί μέριμνα

⁸² Σ. Μπουζάκης, 1994, ό.π., σελ.221.

⁸³ «Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, 1^η συνεδρίαση, 2 Ιουλίου 1929, σελ.19.

⁸⁴ Ο.π., 1-2 Ιουλίου 1929, σελ.19-20.

⁸⁵ Ο.π., 1-2 Ιουλίου 1929, σελ.13.

για τους εκπαιδευτικούς, τόσο εκπαιδευτικά όσο και οικονομικά στον κρατικό προϋπολογισμό:

«Α. Παπαναστασίου.....Αλλ' όταν λέγωμεν, προσθέτει εν συνεχεία, ότι θέλομεν βετή φοίτησιν, προφανώς την θέλομεν διά να τύχουν οι μαθηταί τελειότερας μορφώσεως. Και διά να επιτευχθή τούτο χρειάζονται και σχολεία και διδάσκαλοι.....Πρέπει συνεπώς εντός ωρισμένης περιόδου να διπλασιασθή ο αριθμός των διδασκάλων.

Κ. Γόντικας (Υπουργός της Παιδείας). Δεν με εμποδίζουν τα νομοσχέδια.

Α. Παπαναστασίου. Δεν λαμβάνεται πρόνοιαν διά διδασκάλους.

Κ. Γόντικας (Υπουργός της Παιδείας). Έχω το δικαίωμα της ιδρύσεως διδασκαλείου.

Α. Παπαναστασίου. Δεν προνοεί όμως ο Προϋπολογισμός. Σήμεραν έχετε 12.500 διδασκάλους και όταν πρόκειται εντός 5ετίας να διπλασιασθούν οι διδάσκαλοι, πρέπει να λάβετε πρόνοιαν περί δαπάνης 60.000.000 κατ' έτος.

Ε. Βενιζέλος (Πρωθυπουργός). Από τούδε θα λάβωμεν πρόνοιαν δια 300 εκατομμύρια τα οποία θα μας χρειασθούν εντός της πρώτης πενταετίας.

Α. Παπαναστασίου. Δεν είπα την συνολικήν δαπάνην. Είπα ότι αν εφαρμοσθή το πρόγραμμα της Κυβερνήσεως από εφέτος, πρέπει να χορηγηθούν 60.000.000. Να μεριμνήση ο κ. Υπουργός της Παιδείας να μη εξέρχωνται μόνον 700 διδάσκαλοι το έτος.

Ε. Βενιζέλος (Πρωθυπουργός). Όπως βλέπετε το ζήτημα είναι οικονομικόν πρό πάντων, το δε απόθεμα γνωρίζετε πως το διαθέσαμεν.

Α. Παπαναστασίου. Η εκπαιδευτική σας πολιτική, κ. Πρόεδρε, είναι το σπουδαιότερον μέρος του προγράμματος σας και πρέπει να γίνουν θυσίαι.

Ε. Βενιζέλος (Πρωθυπουργός). Το αισθανόμεθα και ότι ημπορούμεν θα κάμωμεν».⁸⁶

Αντιπαράθεση δημιούργησε επίσης στο Βουλή το θέμα της δημοτικής γλώσσας και του αναλφαβητισμού μεταξύ του Α. Παπά, του Γ. Γόντικα και του Ελ. Βενιζέλου:

«Ο κ. **Α. Παπάς** συνεχίζει με την εξέτασιν του γλωσσικού ζητήματος και τονίζει ότι η γλώσσα της Δημοτικής εκπαίδευσεως πρέπει να είναι η δημοτική.

Ο κ. **Ε. Βενιζέλος** (Πρωθυπουργός) συνιστά ν' αποφευχθή η συζήτησις επί του σημείου τούτου διότι ουσιαστικώς η διδασκαλία εις τα δημοτικά σχολεία γίνεται εις την δημοτικήν γλώσσαν, η δε συζήτησις πιθανόν να προκαλέση παρεξηγήσεις.

Ο κ. **Α. Παπάς** παρατηρεί ότι η σημερινή Κυβέρνησις δεν πρέπει να φοβάται τας παρεξηγήσεις, αφού μάλιστα κοινή είναι η συνείδησις ότι δεν είναι δυνατόν η διδασκαλία να γίνη σε άλλη γλώσσα από την δημοτικήν.

Ο κ. **Ε. Βενιζέλος** (Πρωθυπουργός) αντιπαρατηρεί ότι ο κείμενος νόμος της Κυβερνήσεως του ευρέος Συνασπισμού περιέχει την διάταξιν αυτήν κατά τρόπον αρκετά ικανοποιητικόν.

Ο κ. **Α. Παπάς** τονίζει ότι η δημοτική πρέπει να μη εις όλα τα σχολεία και εις το Πανεπιστήμιον και όχι να μένη μόνο διά τον λαόν. Η Ελλάς δεν θα γίνη Ελλάς και ο λαός δεν θα ζήση παρά μόνον άμα η δημοτική μη παντού.

Εξετάζει έπειτα το ζήτημα των αγραμμάτων και παρατηρεί ότι περισσότερο επικίνδυνοι από εκείνους που δεν ξέρουν ανάγνωση και γραφή είναι όσοι έχουν ένα χαρτί από το Γυμνάσιο και από αυτό το Πανεπιστήμιο ακόμη, που απέκτησαν χάρις στην εγκληματική πολιτική η οποία επικράτησε τα τελευταία χρόνια.

⁸⁶ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδριάσις Α, Πέμπτης 4 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.7.

Ο κ. **Κ. Γόντικας** (Υπουργός της Παιδείας) υπενθυμίζει ότι η πολιτική αυτή ήτο συνέπεια των μεταπολεμικών γεγονότων.

Ο κ. **Ε. Βενιζέλος** (Πρωθυπουργός) δηλοί ότι εν πάση περιπτώσει η πολιτική αυτή είναι αδικαιολόγητος.

Ο κ. **Α. Παπάς** λέγει ότι εάν οι τότε Κυβερνήται και οι καθηγηταί του Πανεπιστημίου είχαν επίγνωσι της πράξεως αυτής δεν θα εδέχοντο να γίνη ότι έγινε. Πρέπει, τονίζει, να λείψη αυτή η αγραμματοσύνη και να συνειθίση το παιδί από μικρό να πιστεύη ότι χωρίς δουλειά, χωρίς αλήθεια, και χωρίς θάρρος δεν μπορεί να προκόψη. Προτείνει λοιπόν όπως τα παιδιά μπαίνουν εις το Γυμνάσιο ύστερα από αυστηρές εξετάσεις, που θα γίνονται εις την έδρα κάθε νομού ή εκπαιδευτικής περιφέρειας από καθηγητάς ξένους προς τους δικούς των και εάν μείνη στάσιμο δύο φορές να μην έχη το δικαίωμα να εξακολουθήση τας σπουδάς. Εάν γίνη αυτό, δεν χρειάζεται, λέγει, η σημερινή αυστηρότητα εις τας εισαγωγικάς εξετάσεις του Πανεπιστημίου». ⁸⁷

Οι απόφοιτοι αυτοί θεωρούνταν επιζήμιοι για την κυβέρνηση γιατί λόγω της ανεργίας που υπήρχε, πολλοί από αυτούς επιδίωκαν είτε να γίνουν δημόσιοι υπάλληλοι ⁸⁸, είτε να καταλάβουν άλλες θέσεις στον τριτογενή τομέα παραγωγής. ⁸⁹ Αυτό σημαίνει ότι υπήρχαν πολλοί άνεργοι που οι συγκεκριμένοι τομείς απορροφούσαν ακόμα και όταν δεν ήταν απαραίτητοι δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο έναν «υπαλληλικόν παρασιτισμόν». ⁹⁰

Το πρόβλημα αυτό συνέχισε να υπάρχει και το 1929 και αυτός ήταν και ο λόγος που ο βουλευτής Γ. Κλαούδης σημείωνε ότι πρέπει να ληφθούν μέτρα για την επίλυση του:

⁸⁷ Ο.π., σελ.7.

⁸⁸ «Εφημερίς των συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως», 4^η συνεδρίαση, 4-9 Ιουλίου 1929, σελ.73.

⁸⁹ Ο.π., 62^η συνεδρίαση, 4 Δεκεμβρίου 1928, σελ.701.

⁹⁰ «Πρακτικά Συνεδριάσεων της Β' Συνόδου της Α' κοινοβουλευτικής περιόδου», τόμος Β, 13^η συνεδρίαση, 5 Δεκεμβρίου 1927, σελ.191.

«κατά του πληθωρισμού πρέπει βεβαίως να ανταπεξέλθωμεν, ουχί όμως διά βιαίων μέσων, αλλά παρεμβάλλοντες ανυπέρβλητα εμπόδια εις τους μαθητάς εκείνους, οι οποίοι δεν είναι από της φύσεως προωρισμένοι ν' αποτελέσουν διδακτικόν προσωπικόν. Τούτο δε θα γίνη αν μείνουν κλεισταί αι θύραι εις υπεραρίθμους, εάν υπάρξη αυστηρότης εις το Πανεπιστήμιον και κατά τας εισιτηρίους και κατά τας πτυχιακάς εξετάσεις. Η Μέση Εκπαίδευσις πρέπει να είναι αυστηρά των μελλόντων να φοιτήσωσιν εις αυτήν. Αυτή η αυστηρότης των εξετάσεων έδωκεν ήδη λαμπρά αποτελέσματα, διότι κατά το περυσινόν έτος έλαβον απολυτήριον Γυμνασίου 822 επί έλαττον του προηγούμενου έτους. Εις το Πανεπιστήμιον κατήλθεν εφέτος ο αριθμός των φοιτητών εις το ήμισυ περίπου».⁹¹

Με την άποψη αυτή συμφωνούσε και ο υπουργός Παιδείας Κ. Γόντικας που υποστήριζε την αντικατάσταση των γυμνασίων με πρακτικές σχολές.⁹²

Ίδια άποψη υπήρχε και για τους απόφοιτους των πανεπιστημίων που λόγω των συνθηκών, οι περισσότεροι από αυτούς θα έμεναν άνεργοι σύμφωνα με την κυβέρνηση:

«η χώρα μας υποφέρει από υπερπληθυσμόν επιστημόνων. Όχι μόνον τα Γυμνάσια, αλλά και το Πανεπιστήμιον, ή δια την ακρίβειαν τα Πανεπιστήμιά μας, εδημιούργουν κατ' έτος, εις χιλιάδας, τους «εγγραμμάτους» και τους επιστήμονας, οι οποίοι ήσαν καταδικασμένοι ή να μένουν άνεργοι ή να κερδίζουν ελάχιστα. Προς θεραπείαν του κακού τούτου η Κυβέρνησις έθεσεν ως σύνθημα της πολιτικής της τον περιορισμόν του ποσού και την βελτίωσιν της ποιότητας».⁹³

Αντιπαράθεση δημιουργεί επίσης στη Βουλή ότι η λατινική γλώσσα μετατρέπεται στα νομοσχέδια σε προαιρετικό μάθημα:

«Ο κ. Α. Μακκάς.....λέγει ότι το νομοσχέδιον μεταβάλλει την διδασκαλίαν της λατινικής γλώσσης εις προαιρετικόν μάθημα, πράγμα

⁹¹ «Εφημερίς των συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως», 4^η συνεδρίαση, 4-9 Ιουλίου 1929, σελ.73.

⁹² Ο.π., σελ.77.

⁹³ Ο.π., σελ.303.

το οποίο συνεπάγεται την κατάργησιν αυτής, διότι ο μαθητής εις ηλικίαν 11 ετών δεν έχει αποφασίσει ακόμη ποιον επάγγελμα θα ακολουθήσει και συνεπώς κατά πάσαν πιθανότητα δεν θα θελήσει να διδαχθή την λατινικήν γλώσσα, την στιγμήν δε καθ' ην γίνεται μία τόνωσις της εκπαίδευσως και ένας εντοπισμός του κλασικισμού εις τα κλασικά γυμνάσια, το πρόβλημα είναι σαφές, ότι δηλαδή δεν είναι νοητός ο κλασικισμός άνευ διδασκαλίας της λατινικής γλώσσης. Εφόσον δε ημείς οι Έλληνες έχομεν ολόκληρον τον Βυζαντινόν πολιτισμόν, όστις βασίζεται επί του Ρωμαϊκού, εφόσον η νομική φιλολοφία βασίζεται επί της ρωμαϊκής, δεν πρέπει, τονίζει να καταργηθή η διδασκαλία της λατινικής.

Ο κ. **Α. Παπός** αναφέρει το πρόγραμμα των μαθημάτων άτινα διδάσκονται εις τα κλασικά γυμνάσια εν Γαλλία.

Ε. Βενιζέλος (Πρωθυπουργός). Εγώ φρονώ ότι θα ήτο δυνατόν να νοηθή κλασική εκπαίδευσις όχι μόνο άνευ των λατινικών αλλά και άνευ των αρχαίων ελληνικών ακόμη. Το λέγω δε αυτό διά τον κ. Μακκάν, όστις είπεν ότι δεν δύναται να νοηθή κλασικισμός άνευ λατινικής γλώσσης.

Α. Μακκάς. Εγώ δεν θυσιάζω την ουσίαν διά τον τύπον. Η Λατινική πρέπει να διδάσκεται όχι τόσον δι' αυτάς ταύτας τας γνώσεις τας οποίας θα αποκτήσει ο μαθητής, αλλά διά την πειθαρχίαν της σκέψεως την οποίαν δίδει η εκμάθησις της Λατινικής και συγχρόνως διά την όξυνσιν αυτής ήτις διευκολύνεται διά της διδασκαλίας της γλώσσης ταύτης.

Ε. Βενιζέλος (Πρωθυπουργός). Εγώ φρονώ ότι θα ήτο πολύ προτιμώτερον να αποβλέψωμεν εις την καλήν εκμάθησιν της ελληνικής γλώσσης και εις την εκμάθησιν μιάς ή δύο ξένων φιλολογιών παρά να αποβλέψωμεν εις την εκμάθησιν της Λατινικής.

Α. Μακκάς. Το γεγονός είναι ότι εις μεν τον αρχαίον ελληνισμόν οφείλομεν την έννοιαν της αρμονίας, εις δε τον λατινισμόν οφείλομεν την έννοιαν της τάξεως. Άλλως τε η εκμάθησις της λατινικής γλώσσης

είναι προπαρασκευή διά την Πανεπιστημιακήν μόρφωσιν τουλάχιστον, διά την νομικήν, ιατρικήν, και την φιλολογίαν.

Ο κ. **Α. Χρηστομάνος** λέγει ότι είναι απολύτως αναγκαία η λατινική γλώσσα διά τους ιατρούς, διότι αι ρίζαι των όρων της ιατρικής επιστήμης είναι λατινικαί.

Ο κ. **Α. Μακκάς** συνεχίζων επιμένει ότι δεν δυνατόν εις επιστήμων να προοδεύση αγνοών την λατινικήν γλώσσαν όταν εις κάθε βήμα θα συναντά λατινικούς όρους οίτινες θα είναι δι' αυτόν άγνωστοι. Αλλά ελέχθη προσέτι ότι την Λατινικήν πρέπει να την καταργήσωμεν επειδή διδάσκεται κακώς. Εάν όμως είχομεν ως βάσιν αυτόν τον συλλογισμόν, τότε θα έπρεπε να είχομεν καταργήσει και πολλά άλλα μαθήματα.

Η Ελλάς, τονίζει καταλήγων, αλωθείσα υπό των Ρωμαίων, ήλωσεν αυτούς η κατάργησις των λατινικών σημαίνει την εισαγωγήν του ημικλασικισμού, ήτις θα είχεν ως αποτέλεσμα την κατ' έκτασιν ημιμάθειαν».⁹⁴

Βέβαια, αυτές οι αντιδράσεις δεν ήταν οι μόνες που αντιμετώπισε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 αφού μέχρι και το 1932 αντέδρασαν σε αυτή και στο φιλελεύθερο αστικό εκσυγχρονισμό του Βενιζέλου, οι παραδοσιακοί διανοούμενοι, οι ενώσεις γονέων, η εκκλησία, τα συνδικάτα εκπαιδευτικών ΔΟΕ - ΟΛΜΕ, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Λαϊκό Συντηρητικό κόμμα, ο σύλλογος θεολόγων, ο αντιπολιτευόμενος τύπος, η ένωση φιλολόγων και η ένωση επιθεωρητών.⁹⁵

Συνολικά, μόνο για την περίοδο 04/07/1929-08/08/1929 η κοινοβουλευτική εργασία που αφορούσε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ήταν ιδιαίτερα έντονη αναδεικνύοντας τους εντατικούς

⁹⁴ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», ό.π., σελ.59-60.

⁹⁵ Σ. Μπουζάκης «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929», στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σελ.154.

ρυθμούς με τους οποίους η κυβέρνηση εργαζόταν στο θέμα. Πιο συγκεκριμένα ήταν η κάτωθι:

Συζητήσεις εκτός της ημερησίας διατάξεως

- Περί διορθώσεως του νόμου «περί διαβαθμίσεως των δημοδιδασκάλων» ως εσφαλμένως δημοσιευθέντος. Έλαβαν μέρος οι Ν. Κωνσταντόπουλος, Κ. Γόντικας και Γ. Μαρής.⁹⁶

Αναφορές

- Διδασκαλισσών Θεσσαλονίκης περί εξισώσεως αυτών προς τας εκ Γυμνασίων. Μίλησε ο βουλευτής Ν. Τζερνιάς και η αναφορά απεστάλη εις το Υπουργείο Παιδείας.⁹⁷

Επερωτήσεις

- Περί της εσπευσμένης ανεγέρσεως Γυμνασιακού μεγάρου εν Κύθηρα. Μίλησε ο βουλευτής. Τσιτσιλίας και έλαβε απάντηση από τον Υπουργό Παιδείας.⁹⁸

Τροπολογίες νομοθετημάτων

- Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως. Υπέβαλλαν οι κ.κ. Κ. Αλαβάνος, Μ. Τσαρλαμπάς.⁹⁹
- Περί τροποποιήσεως, συμπληρώσεως, και κυρώσεως των Ν. Διαταγμάτων της 5 Δεκεμβρίου 1925 «περί ενιαίας οργανώσεως και διοικήσεως της σωματικής αγωγής» και της 20 Σεπτεμβρίου

⁹⁶ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδριάσις Β, Παρασκευής 5 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.17.

⁹⁷ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδριάσις Α, Πέμπτης 4 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.59-60.

⁹⁸ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδριάσις Γ, Δευτέρας 8 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.12.

⁹⁹ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδριάσις Δ, Τρίτης 9 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.55.

1926 «περί οργανώσεως της σωματικής αγωγής και της στρατιωτικής προπαιδύσεως» καθώς και της λοιπής ισχύουσας γυμναστικής νομοθεσίας ως ετροπολογήθη. Υπέβαλλαν οι κ.κ. Γ. Μόδης, Σ. Χούρσογλου.¹⁰⁰

- Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως του από 21 Απριλίου 1926 Ν.Δ. «περί διαβαθμίσεως των δημοδιδασκάλων». Υπέβαλλαν οι κ.κ. Ι. Παπαδάκης, Ν. Τζερμιάς, Ν. Κουπαρούσος, Σ. Τσακμάνης, Κ. Κοντοδύνας, Π. Καρασεββάς.¹⁰¹
- Περί διαρρυθμίσεως των Δημοσίων Ιερατικών Σχολών. Υπέβαλλε ο κ.κ. Σ. Κωστόπουλος.¹⁰²
- Περί κυρώσεως και τροποποιήσεως της από 18 Μαρτίου 1926 Συντακτικής Αποφάσεως «περί οργανισμού της Ακαδημίας Αθηνών». Υπέβαλλαν οι κ.κ. Σ. Κωστόπουλος, Ν. Ζαρίφης, Λ. Μακκάς.¹⁰³

Συνοπτικά, η εκπαιδευτική νομοθεσία του 1929-1936 αποτελούνταν από τους κάτωθι νόμους:

- Ν. 4397/16/8/1929 «Περί στοιχειώδους Εκπαιδύσεως»
- Ν. 4368/1929 «Περί Διδασκαλείων Δημοτικής Εκπαιδύσεως»
- Ν. 4373/13/08/1929 για τη Μέση Εκπαίδευση
- Ν. 4653/1930 «Περί Διοικήσεως της εκπαιδύσεως»
- Ν. 4799/1930 για τη σύναψη νέου δανείου με σκοπό την επισκευή και ανέγερση διδακτηρίων

¹⁰⁰ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις ΣΤ, Πέμπτης 11 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.119.

¹⁰¹ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις Δ, Τρίτης 9 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.55.

¹⁰² Ο.π., σελ.55.

¹⁰³ «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις Η, Σαββάτου 13 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929, σελ.191.

- Διάταγμα της 18^{ης} Νοεμβρίου 1931 για τη διαμόρφωση του ωρολογίου προγράμματος των μαθημάτων του Γυμνασίου
- Ν. 5143/1931 «Περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών»
- Ν. 5019/1932 «Περί σχολικών ταμείων»
- Ν. 5045/1931 «Περί σχολικών βιβλίων»¹⁰⁴

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπορεί μεν να ξεκίνησε το 1929 αλλά δεν περιορίστηκε. Η κυβέρνηση νομοθετούσε συνεχώς από το 1929 μέχρι και το 1932 και άλλαζε συνεχώς τους παλαιούς νόμους, και αυτό διαφαίνεται από τους νόμους, τα διατάγματα και τις αποφάσεις που ήταν σχετικές με την εκπαίδευση και εξέδωσε η κυβέρνηση σε ένα μόλις χρόνο, το 1931:

Νόμοι έτους 1931¹⁰⁵

- ❖ Ν. 4862/1931 «Περί των ξένων σχολείων»
- ❖ Ν. 4942/1931 «Περί τροποποιήσεως του άρθρου 14 του νόμου 2145 (1920) περί Επιθεωρητών της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως»
- ❖ Ν. 5018/1931 «Περί τροποποιήσεως της πρώτης παραγράφου του 6^{ου} άρθρου του νόμου 3578 των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων»
- ❖ Ν. 5019/1931 «Περί ιδρύσεως Σχολικών Ταμείων και Σχολικών Εφορειών»
- ❖ Ν. 5045/1931 «Περί των σχολικών βιβλίων»
- ❖ Ν. 5058/1931 «Περί ενισχύσεως των Ελληνικών Γραμμάτων και Τεχνών»
- ❖ Ν. 5186/1931 «Περί ιδρύσεως Παρθεναγωγείων εν Τσαγκαράδα και Αργοστολίω»
- ❖ Ν. 5197/1931 «Περί επαγγελματικής εκπαιδεύσεως (Αναδημοσίευσις)»

¹⁰⁴ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.122-126.

¹⁰⁵ Ν. Σμύρνη, Ηλ. Βλάχος, Β. Παπαγεωργίου «Επετηρίς δημοτικής εκπαιδεύσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932, σελ.488.

- ❖ Ν. 5137/1931 «Περί ιδρύσεως μεταλλίου Παιδείας»
- ❖ Ν. 5255/1931 «Περί ανασυστάσεως θέσεως βιβλιοφύλακος της δημοσίας βιβλιοθήκης Ανδριτσαίνης».

Διατάγματα έτους 1931¹⁰⁶

- ❖ Περί τροποποιήσεως του από 10/21 Οκτωβρίου 1929 Διατάγματος περί του τρόπου εγγραφής των εκ των ελληνικών σχολείων μαθητών.
- ❖ Περί του αναλυτικού προγράμματος των κατωτέρων διταξίων γεωργικών σχολείων με ειδικότητα την μεγάλην καλλιέργειαν.
- ❖ Περί εκδόσεως υπό των Διευθυντών των σχολείων πιστοποιητικών ηλικίας των εις αυτά φοιτώντων μαθητών.
- ❖ Περί τροποποιήσεως του από 18 Ιουνίου 1928 Διατάγματος (Αναδημοσίευσις).
- ❖ Περί συμπληρώσεως κανονιστικού Διατάγματος της Πανταζοπουλείου υποτροφίας.
- ❖ Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Κανονιστικού Διατάγματος της 3 Φεβρουαρίου 1931 «περί διοικήσεως κ.λ.π. του Μαρκιδείου κληροδοτήματος».
- ❖ Περί των κατά το άρθρον 3 του νόμου 4653 του Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.
- ❖ Περί διαιρέσεως των εκπαιδευτικών περιφερειών της Δημοτικής εκπαιδεύσεως Ηρακλείου και Γόρτυνος (Κρήτη).
- ❖ Περί τροποποιήσεως του διατάγματος της 26 Ιουλίου 1 Αυγούστου 1927 «περί του τρόπου της διατιμήσεως των εγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων».
- ❖ Περί του τρόπου λειτουργίας της Αχιλλοπουλείου Οικοκυρικής Σχολής Τσαγκαράδας.

¹⁰⁶ Ο.π., σελ.489.

- ❖ Περί παρατάσεως της λειτουργίας του Τ.Ε.Π. Δημοτικής εκπαίδευσως Πατρών.
- ❖ Περί παρατάσεως λειτουργίας Ταμείου εκπαιδευτικής προνοίας Άργους.
- ❖ Περί παρατάσεων λειτουργίας του ταμείου της Εκπαιδευτικής Προνοίας Κοζάνης.
- ❖ Περί εκτελέσεως του νόμου 5019 «περί ιδρύσεως Σχολικών Ταμείων και Σχολικών Εφοριών».
- ❖ Περί της προσαρτήσεως της νήσου Λήμνου εις την Β. Εκπαιδευτικήν Περιφέρειαν.
- ❖ Περί προαγωγής των μαθητών των κατωτέρων Γεωργικών σχολείων κ.λ.π.

Αποφάσεις έτους 1931¹⁰⁷

- ❖ Περί τρόπου ενεργείας των κρατήσεων λόγω συντάξεως του προσωπικού του Κολλεγίου Αθηνών και της Αναργυρείου και Κοργιαλενείου Σχολής Σπετσών.
- ❖ Περί του τρόπου της υποδείξεως ή εκλογής των μελών της σχολικής εφορείας υπό των δημοτικών ή κοινοτικών και εκκλησιαστικών συμβουλίων και των συνελεύσεων των γονέων.
- ❖ Περί τρόπου εισπράξεως εσόδων αναλήψεως καταθέσεων και πληρωμής εξόδων των σχολικών ταμείων.
- ❖ Περί του τρόπου της παραλαβής των προς έγκρισιν υποβαλλομένων διδακτικών βιβλίων.
- ❖ Περί του τρόπου της αποδόσεως εις τα σχολικά ταμεία των εισπραττομένων υπό των ταμείων του Κράτους ποσών εξ ενσήμων εκπαιδευτικής προνοίας και της απαλλαγής ενσήμων υπό απόρων μαθητών.

¹⁰⁷ Ο.π., σελ.490.

Οι αλλαγές της μεταρρύθμισης του 1929 δεν ήταν μόνο εκπαιδευτικές αλλά και παιδαγωγικές. Μέχρι εκείνη τη στιγμή επικρατούσε στην Ελλάδα η ερβαρτιανή παιδαγωγική που θεωρούταν αναχρονιστική. Σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο, τα παιδιά έπρεπε να επηρεάζονται από τον εκπαιδευτικό και να κατευθύνεται η βούλησή τους.¹⁰⁸

Από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους, η εκπαιδευτική μέθοδος που επικρατούσε ήταν η αλληλοδιδασκτική στην οποία ο εκπαιδευτικός δίδασκε με τη βοήθεια των έμπειρων και παλαιότερων μαθητών που μετέφεραν τις γνώσεις τους στους νεότερους μαθητές.¹⁰⁹ Η αλληλοδιδασκτική είχε το ίδιο πνεύμα με το σχολείο εργασίας αλλά στην πράξη λόγω διαφόρων παραγόντων, είχε μετατρέψει τον εκπαιδευτικό σε ένα άβουλο όργανο ο οποίος λόγω των πολλών μαθητών που είχε άφηνε το μεγαλύτερο μέρος της εργασίας του στους υπόλοιπους μαθητές.¹¹⁰

Το σχολείο εργασίας κλήθηκε να αντικαταστήσει την ερβαρτιανή παιδαγωγική και την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Το σχολείο εργασίας είχε ως στόχο ο μαθητής να μαθαίνει μέσω της πράξης ώστε μέσα από την εργασία του σώματος και του πνεύματος να ανακαλύπτει μόνος του τη γνώση. Με αυτό τον τρόπο θεωρούταν ότι οι μαθητές θα αποκτούσαν δεξιότητες που θα τους ήταν χρήσιμες κοινωνικά για τη μελλοντική τους εργασία, ψυχολογικά αφού θα δρούσαν σύμφωνα με τη βούλησή τους και ηθικοκοινωνικά αφού καθένας θα επέλεγε τη γνώση που αυτός προτιμούσε με αποτέλεσμα να είναι ο καλύτερος και ο αποτελεσματικότερος στο μελλοντικό του επάγγελμα.¹¹¹

Με ελευθερία στις διδακτικές μεθόδους, αφού κάθε παιδί μαθαίνει με διαφορετικό τρόπο, το σχολείο εργασίας στόχευε πέρα από την

¹⁰⁸Χρ. Λέφας (1942), «Ιστορία της εκπαίδευσης», Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1942, 34.

¹⁰⁹ Ο.π., σελ.129-130.

¹¹⁰ Ο.π., σελ.151.

¹¹¹ Ο.π., σελ.35.

ανάπτυξη πνευματικών και σωματικών δεξιοτήτων, να μάθει στο παιδί να ερευνά, να αναζητά, να εργάζεται και να συνεργάζεται.¹¹²

2.2. Εκπαιδευτικά προγράμματα

Ο νόμος 4397/1929 για τη στοιχειώδη εκπαίδευση ξεκαθάριζε μεταξύ άλλων και τα μαθήματα που έπρεπε να διδάσκονται στο δημοτικό σχολείο. Τα μαθήματα αυτά ήταν τα θρησκευτικά, τα ελληνικά, η πρακτική αριθμητική, η στοιχειώδης γεωμετρία, η ιστορία του ελληνικού έθνους, η παγκόσμια ιστορία, η γεωγραφία, τα στοιχεία φυσικής ιστορίας, η φυσική και η χημεία με εφαρμογές στην υγιεινή, στη γεωργία και στην πρακτική ζωή, η ωδική, η καλλιγραφία, η ιχνογραφία, η χειροτεχνία και η γυμναστική.¹¹³

Η υγιεινή ως μάθημα είχε ενταχθεί στην εκπαίδευση με το Ν.Δ. της 22/23 Μαρτίου του 1929 και η διδασκαλία της είχε γίνει υποχρεωτική για τα νηπιαγωγεία και τα δημοτικά σχολεία, τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, τα διδασκαλία και τις ιερατικές σχολές.¹¹⁴

Ένας από τους νόμους που αφορούσε τα εκπαιδευτικά προγράμματα ήταν το Διάταγμα της 18^{ης} Νοεμβρίου 1931 με το οποίο διαμορφωνόταν το ωρολόγιο πρόγραμμα του γυμνασίου.¹¹⁵

Σύμφωνα με αυτό το Διάταγμα τα υποχρεωτικά μαθήματα του Γυμνασίου ήταν τα εξής¹¹⁶:

Υποχρεωτικά μαθήματα	Α τάξη	Β τάξη	Γ τάξη	Δ τάξη	Ε τάξη	ΣΤ τάξη	Σύνολο
Θρησκευτικά	2	2	2	2	2	1	11

¹¹² Ο.π., σελ.36.

¹¹³ Α. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ.171.

¹¹⁴ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Τόμος Β, Τεύχος 14, 1 Μαΐου 1929, σελ.249.

¹¹⁵ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.126.

¹¹⁶ Α. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ.175.

Αρχαία ελληνικά	8	8	9	9	9	9	52
Νέα ελληνικά	5	4	3	3	3	3	21
Γαλλικά	-	2	4	4	4	3	17
Ιστορία	2	2	2	2	4	4	16
Μαθηματικά- Κοσμογραφία	3	3	3	3	3	3	18
Φυσιογνωστικά	3	3	3	3	3	3	18
Γεωγραφία	2	2	2	1	1	-	8
Υγιεινή	-	-	-	1	-	-	1
Τεχνικά	3	2	1	1	1	-	8
Ωδική	2	2	1	1	-	-	6
Φιλοσοφική προπαίδεια	-	-	-	-	-	4	4
Σύνολο ωρών	30	30	30	30	30	30	180

Υποχρεωτικό ήταν και το μάθημα της γυμναστικής αλλά το χρόνο που θα απασχολούνταν οι μαθητές σε αυτό το μάθημα τον καθόριζε ο σύλλογος των διδασκόντων ανάλογα με την εποχή και τον τόπο.¹¹⁷

Το θέμα της γυμναστικής εντάχθηκε στο σχολικό πρόγραμμα προφανώς λόγω της μεγάλης παιδαγωγικής σημασίας που είχε αρχίσει να αποκτά, ένα πρότυπο που είχε προέλθει από την Ευρώπη. Αυτό διαφαίνεται από ένα βιβλίο του Παύλου Γκωντέν, ιατρού- παιδαγωγού, που κυκλοφορούσε το 1931 στην Ελλάδα και είχε ως θέμα τα δικαιώματα του παιδιού. Την απόδοση από το πρωτότυπο γαλλικό κείμενο είχε κάνει ο Τρύφωνας Παπαθανασίου που ήταν επιθεωρητής

¹¹⁷ Ο.π., σελ.175.

δημοτικών σχολείων. Στο βιβλίο αυτό σημειωνόταν σχετικά με την αναγκαιότητα της φυσικής αγωγής:

«Η φυσική αγωγή, παν το αποδεικνύει, είναι φάρμακον προς θεραπείαν των κακών εκ των οποίων πάσχει το σώμα μας ένεκα των έργων του πολιτισμού, ένεκα των έργων του κοινωνικού μας οργανισμού».¹¹⁸

Εκτός από τα υποχρεωτικά, υπήρχαν και πέντε προαιρετικά μαθήματα. Αυτά ήταν τα λατινικά που οι ανώτερες τάξεις έκαναν τρεις ώρες εβδομαδιαίως, τα οικοκυρικά για τις μαθήτριες (1 ώρα την εβδομάδα σε όλες τις τάξεις), η υγιεινή για τις μαθήτριες (1 ώρα την εβδομάδα για την Ε τάξη), η ωδική (1 ώρα την εβδομάδα για τις δύο τελευταίες τάξεις) και τα μαθήματα ειδικής επιδόσεως που γίνονταν τα απογεύματα.¹¹⁹

Το θέμα των ωρών της γυμναστικής των δημοτικών σχολείων μεταβλήθηκε με την εγκύκλιο 566/36 του Υπουργού Παιδείας τον Οκτώβριο του 1933. Ο Υπουργός όριζε, μέχρι να συνταχθεί σχετικός νόμος, ότι οι μαθητές έπρεπε να γυμνάζονται τρία ημίωρα την εβδομάδα χωρίς σε αυτές να συμπεριλαμβάνονται οι εκδρομές.¹²⁰

Το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων του Γυμνασίου άλλαξε ένα χρόνο μετά το Δ. 18 Νοεμβρίου/ 13 Ιανουαρίου 1932 και διαμορφωνόταν ως εξής¹²¹:

Υποχρεωτικά μαθήματα	Α τάξη	Β τάξη	Γ τάξη	Δ τάξη	Ε τάξη	ΣΤ τάξη	Σύνολο
Θρησκευτικά	2	2	2	2	2	2	12

¹¹⁸ Π. Γκωντέν «Τα δικαιώματα του παιδιού, Τύπος Ερμού, Εν Αθήναις 1931, σελ.79.

¹¹⁹ Α. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ.175-176.

¹²⁰ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιανουάριος, Τεύχος 1, σελ.15.

¹²¹ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Α, 1936, Απρίλιος, Τεύχος 4, σελ.101.

Αρχαία ελληνικά	8	8	8	9	9	9	51
Νέα ελληνικά	3	3	3	3	3	3	18
Γαλλικά	4	3	3	3	2	2	17
Ιστορία	3	3	3	3	2	4	18
Μαθηματικά- Κοσμογραφία	3	4	3	3	4	5	22
Φυσιογνωστικά	3	3	3	3	3	4	19
Γεωγραφία	2	2	2	1	1	-	8
Υγιεινή	-	-	-	-	1	-	1
Τεχνικά	2	2	1	1	1	-	7
Ωδική	2	2	1	1	-	-	6
Λατινικά	-	-	3	3	3	3	12
Γυμναστική	3	3	3	3	3	3	18
Φιλοσοφικά	-	-	-	-	2	2	4
Σύνολο ωρών	35	35	35	35	36	37	213

Το Π.Δ. 20 Σεπτεμβρίου/ 14 Οκτωβρίου 1933 καθόριζε το αναλυτικό πρόγραμμα της τέταρτης τάξης των πρακτικών λυκείων. Το πρόγραμμα αυτό ήταν:

- Θρησκευτικά (1 ώρα κάθε εβδομάδα).
- Αρχαία ελληνικά (5 ώρες κάθε εβδομάδα).
- Νέα ελληνικά (3 ώρες κάθε εβδομάδα).
- Γαλλικά (4 ώρες κάθε εβδομάδα).

- Ιστορία (2 ώρες κάθε εβδομάδα).
- Μαθηματικά (5 ώρες κάθε εβδομάδα. Θεωρητική αριθμητική και άλγεβρα- ώρες, Γεωμετρία-2 ώρες).
- Φυσική ιστορία, Φυσική και Χημεία (Βιολογικά μαθήματα, Ανθρωπολογία στο πρώτο εξάμηνο και Γενική Βιολογία στο δεύτερο εξάμηνο-3 ώρες κάθε εβδομάδα, Φυσική, Χημεία και Ορυκτολογία-3 ώρες κάθε εβδομάδα).
- Γεωγραφία (2 ώρες κάθε εβδομάδα).
- Υγιεινή (1 ώρα κάθε εβδομάδα).
- Τεχνικά (3 ώρες κάθε εβδομάδα).
- Ωδική (1 ώρα κάθε εβδομάδα).
- Γυμναστική.¹²²

Το αναλυτικό πρόγραμμα της έκτης τάξης των πρακτικών λυκείων καθοριζόταν από το Διάταγμα 11/16 Νοεμβρίου του 1935 στο οποίο παρατίθεντο αναλυτικά. Στο ίδιο διάταγμα περιλαμβάνεται και το ωρολόγιο πρόγραμμα όλων των τάξεων του πρακτικού λυκείου όπως αυτό είχε διαμορφωθεί¹²³:

Μαθήματα	A	B	Γ	Δ	E	ΣΤ	Σύνολο
Θρησκευτικά	2	2	1	1	1	1	8
Αρχαία Ελληνικά	8	8	6	5	5	5	37
Νέα Ελληνικά	5	4	3	3	2	2	19
Γαλλικά	-	2	4	4	3	3	16
Ιστορία	2	2	2	2	2	2	12

¹²² Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιανουάριος, Τεύχος 4, σελ.49-53.

¹²³ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Δ, Τόμος Α, 1936, Φεβρουάριος, Τεύχος 2, σελ.55.

Μαθηματικά	3	3	5	5	6	8	30
Γεωμετρία	-	-	2	2	-	-	4
Φυσιογνωστικά	3	3	3	5	6	6	26
Γεωγραφία	2	2	2	1	1	-	8
Υγιεινή	-	-	-	-	1	-	1
Τεχνικά	3	2	3	3	3	3	17
Ωδική	2	2	1	1	-	-	6
Φιλοσοφικά	-	-	-	-	2	2	4
Γυμναστική	3	3	3	3	3	3	18
Σύνολο	33	33	35	35	35	35	206

Το Π.Δ. 25 Ιουλίου/ 25 Σεπτεμβρίου 1934 καθόριζε το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των αστικών σχολείων των αρρένων και μεικτών¹²⁴:

Μαθήματα	Α Τάξη	Β Τάξη	Γ Τάξη
1. Θρησκευτικά	2	2	2
2. α) Νέα Ελληνικά	4	4	3
β) Αρχαία Ελληνικά	4	4	3
3. Γαλλική Γλώσσα	3	3	2

¹²⁴ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Δεκέμβριος, Τεύχος 12, σελ.182.

4. Ιστορία	3	3	3
5. Στοιχεία Αγωγής του Πολίτη	-	-	1
6. Πρακτική Αριθμητική και Γεωμετρία	3	3	2
7. Φυσιογνωστικά	3	3	4
8. Υγιεινή και Νοσηλευτική	-	1	-
9. Γεωγραφία και Στοιχεία Κοσμογραφίας	2	2	3
10. Γεωργία, Δενδροκομία, Ζωοτεχνία	5	5	5
11. Στοιχεία Πολιτικής Οικονομίας	-	-	1
12. Τεχνικά Μαθήματα	3	3	3
13. Γυμναστική	3	3	3
Σύνολο	35	35	35

Το Π.Δ. 9/16 Φεβρουαρίου 1935 καθόριζε το ωρολόγιο πρόγραμμα της Χαροκοπείου Ανωτ. Οικοκυρικής Σχολής ως εξής:

- Θρησκευτικά- 1 ώρα.
- Ελληνικά- 3 με 4 ώρες
- Γαλλικά- 3 ώρες.
- Ψυχολογία (αγωγή της προσχολικής ηλικίας)- 2 ώρες .
- Μαθηματικά- 2 ώρες.
- Φυσική Πειραματική- 2 ώρες.

- Χημεία- 2 ώρες.
- Φυσικοϊστορικά- 2 ώρες.
- Γεωγραφία- 1 ώρα.
- Οικιακά α) Κοπτική, Ραπτική- 2 ώρες, β) Μαγειρική και Διαιτητική- 3 ώρες.
- Ιχνογραφία και Διακοσμητική- 2 ώρες.
- Χειροτεχνία- 2 ώρες.
- Ωδική- 1 ώρα.
- Γυμναστική- 3 ώρες.¹²⁵

2.3. Ίδρυση σχολείων και σχολών

Η ίδρυση σχολείων και σχολών προβλεπόταν μέσω του Ν. 4397/16/8/1929 «Περί στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως». Με το νόμο αυτό θεσπίστηκαν σχολεία Γενικής Μορφώσεως στα οποία περιλαμβάνονταν:

1. Το νηπιαγωγείο (1-2 χρόνια)
2. Το δημοτικό σχολείο, που ήταν κοινό για αγόρια και κορίτσια
3. Οι κατώτερες επαγγελματικές σχολές (γεωργικές, επαγγελματικές, βιοτεχνικές και οικοκυρικές για τα κορίτσια).¹²⁶

Σκοπός γενικότερα των επαγγελματικών σχολείων ήταν να προετοιμάσουν επαγγελματικά αυτούς που δεν ήθελαν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές και να τους προετοιμάσουν για το αντίστοιχο επάγγελμα ανάλογα με το είδος της σχολής που θα

¹²⁵ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Ε, 1935, Μάρτιος, Τεύχος 3, σελ.35.

¹²⁶ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.122.

επέλεξαν. Η φοίτηση σε αυτά τα σχολεία διαρκούσε δύο ή τρία χρόνια και απαιτούνταν το απολυτήριο του δημοτικού, ιδιωτικού ή δημοσίου.¹²⁷

Οι κατώτερες επαγγελματικές σχολές λόγω της φύσης τους διέφεραν από τα υπόλοιπα σχολεία, τόσο στο σκοπό τους και στις συνθήκες ίδρυσής τους όσο και στο διδακτικό προσωπικό και τη διδακτέα ύλη.

Αναφορικά με τα γεωργικά σχολεία, σκοπός τους ήταν να μορφώσει αυτούς που θα εργάζονταν ως γεωργοί, είτε στα δικά τους κτήματα, είτε σε ξένα κτήματα, είτε σε γεωργικές επιχειρήσεις. Η φοίτηση σε αυτά τα σχολεία διαρκούσε δύο χρόνια εκτός αν οι τοπικές συνθήκες επέβαλλαν και τρίτη ειδική τάξη για τη γεωργία ή τη γεωργική βιομηχανία. Τα μαθήματα που διδάσκονταν σε αυτά τα σχολεία ήταν η γεωργία, η κτηνοτροφία, η δενδροκομία, η κηπουρική, η γεωργική βιομηχανία, η αμπελουργία, η μελισσοκομία, η σηροτροφία, τα στοιχεία υγιεινής, τα στοιχεία κτηνιατρικής και γενικά μαθήματα όπως νέα ελληνικά, θρησκευτικά, ιστορία, πρακτική αριθμητική και γεωμετρία. Για να ιδρυθεί αυτό το σχολείο απαιτούνταν να υπάρχει αγρόκτημα τουλάχιστον πέντε στρεμμάτων και ο διευθυντής και οι επιμελητές έπρεπε να είναι πτυχιούχοι γεωπόνου. Οι δημοδιδάσκαλοι έπρεπε να έχουν μετεκπαιδευθεί σε γεωργικά φροντιστήρια.¹²⁸

Αναφορικά με τα εμπορικά σχολεία, σκοπός ήταν να προετοιμάσει τους μαθητές ώστε να γίνουν μικροέμποροι ή να εργαστούν σε εμπορικά καταστήματα και εμπορικές επιχειρήσεις. Η φοίτηση σε αυτά τα σχολεία διαρκούσε τρία χρόνια και οι μαθητές διδάσκονταν εμπορική γεωγραφία, ιστορία του εμπορίου, εμπορευματολογία, εμποριολογία, λογιστική, τεχνική, στοιχεία εμπορικού δικαίου και στοιχεία πολιτικής οικονομίας. Γενικής μόρφωσης μαθήματα ήταν τα νέα ελληνικά, η γενική ιστορία, τα θρησκευτικά, η πρακτική αριθμητική, η γυμναστική, η υγιεινή και μία ξένη γλώσσα προαιρετικά. Ο Διευθυντής έπρεπε να έχει πτυχίο της ανωτέρας σχολής των

¹²⁷ Ι. Λάζαρος «Το βιβλίο του δημοδιδασκάλου», Εκ των εργοστασίων Νικολάου Τιλπέρογλου, Εν Αθήναις 1930, σελ.159-160.

¹²⁸ Ο.π., σελ.161-163.

εμπορικών και οικονομικών επιστημών και έπρεπε να υπάρχει επίσης ένας πτυχιούχος του φυσικού ή του χημικού τμήματος της σχολής Φυσικών Επιστημών και ένας φιλόλογος ή θεολόγος.¹²⁹

Αναφορικά με τα βιοτεχνικά σχολεία, σκοπός τους ήταν να προετοιμάσει τους μαθητές ώστε να εργαστούν ως τεχνίτες στους κλάδους της επεξεργασίας του ξύλου, του μετάλλου και του πηλού. Η φοίτηση ήταν ανάλογη με το βιοτεχνικό κλάδο που θα ακολουθούσε ο μαθητής αλλά δεν μπορούσε να είναι μικρότερη από δύο χρόνια. Τα μαθήματα ειδικής μόρφωσης ήταν ανάλογα με το βιοτεχνικό κλάδο ενώ τα γενικά μαθήματα ήταν τα νέα ελληνικά, η γενική ιστορία, τα θρησκευτικά, τα στοιχεία υγιεινής και τα στοιχεία των καθηκόντων και δικαιωμάτων του πολίτη.¹³⁰

Αναφορικά με τα οικοκυρικά σχολεία, σκοπός τους ήταν να προετοιμάσουν τα κορίτσια που δε θα συνέχιζαν την εκπαίδευση. Τα μαθήματα που διδάσκονταν σε αυτά τα σχολεία ήταν η πρακτική αριθμητική, η γεωμετρία, η καταστιχογραφία, το σχέδιο, τα στοιχεία υγιεινής, η γυμναστική, η βρεφοκομία, η νοσηλεία, η οικιακή οικονομία, τα οικιακά έργα, η κοπτική και ραπτική, η ποικιλτική, η κεντητική, η πλεκτική, η πλυντική, η μαγειρική, η υφασματολογία, η ανθοκομία και η κηπουρική.¹³¹

Στο θέμα των νηπιαγωγείων, το άρθρο 2 ανέφερε ότι αυτά πρέπει να ιδρύονται κατά προτίμηση όπου τα νήπια είχαν ανάγκη γλωσσικής εκπαίδευσης προκειμένου να μεταβούν στο δημοτικό. Αυτό υπαγορεύθηκε από την ανάγκη τα παιδιά των προσφύγων που θεωρούνταν ξενόφωνα, να λαμβάνουν την κατάλληλη εκπαίδευση από νωρίς ώστε να ενσωματωθούν στα σχολεία.¹³²

Το άρθρο 3 όριζε μεταξύ άλλων ότι ο στόχος του δημοτικού σχολείου ήταν: «η στοιχειώδης προπαρασκευή των μαθητών δια την

¹²⁹ Ο.π., σελ.164.

¹³⁰ Ο.π., σελ.165.

¹³¹ Ο.π., σελ.166.

¹³² Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.122.

ζωήν και η παροχή εις αυτούς των απαιτήτων προς μόρφωσιν
χρηστού πολίτου στοιχείων». ¹³³

Ο εισηγητής του νόμου Γ. Παπανδρέου θεωρούσε πως ο νόμος αυτός ήταν σε θέση να προσφέρει στους μαθητές μία οργανωμένη σχολική εκπαίδευση στο πλαίσιο της οποίας θα ανέπτυσαν τις κοινωνικές αρετές τους όπως την ευθύνη, την αλληλεγγύη, την αυταπάρνηση και την αυτοθυσία. Σημείωνε επίσης ότι το εκπαιδευτικό σύστημα με τη μορφή που είχε μέχρι εκείνη την στιγμή μείωνε τα χειρωνακτικά επαγγέλματα: «διά της μονομερούς οργανώσεως υπέθαλπε και υποθάλπει το ελάττωμα τούτο μη παρέχουσα επαγγελματικήν μόρφωσιν, η οποία θα καθίστα το επάγγελμα του τροφίμου γονιμώτερον και επομένως και πλέον ευάρεστον». ¹³⁴

Ένα άλλο στοιχείο του Ν. 4397/1929 ήταν η θεσμοθέτηση της εξαετούς υποχρεωτικής εκπαιδεύσεως και η γρήγορη δημιουργία σχολείων στις περιοχές που υπήρχαν προβλήματα κοινωνικών ανισοτήτων. Οι μαθητές ήταν υποχρεωμένοι να παρακολουθούν την εκπαίδευση μέχρι και τα 14 τους χρόνια. Για να εξασφαλιστεί αυτό, το άρθρο 6 του νόμου αφορούσε τα προληπτικά μέτρα που έπρεπε να λαμβάνονται από τους εκπαιδευτικούς, τις δικαστικές αρχές και την τοπική αυτοδιοίκηση προκειμένου η υποχρεωτική εκπαίδευση να εφαρμόζεται. ¹³⁵

Άλλα σημεία του Ν. 4397/1929 ήταν:

- Η λήψη μέτρων αντισταθμιστικής αγωγής ώστε να μην υπάρχουν μαθησιακά προβλήματα και κυρίως για τα άπορα παιδιά που δεν μπορούσαν να έχουν επιπλέον βοήθεια στο σπίτι τους.
- Η ανάληψη της φροντίδας εκ μέρους του Υπουργείου Παιδείας των παιδιών που χαρακτηρίζονταν «ανώμαλα» με τη δημιουργία ειδικών σχολείων και τάξεων. Επιπλέον, προβλέπονταν η ίδρυση υπαιθρίων σχολείων για τα παιδιά που ήταν ασθενή.

¹³³ Ο.π., σελ.122.

¹³⁴ Ο.π., σελ.123.

¹³⁵ Ο.π., σελ.123.

- Η ανάπτυξη της διδασκαλίας της σωματικής αγωγής.
- Η ίδρυση νυχτερινών σχολείων που είχαν ως σκοπό να μην παραμείνουν αναλφάβητοι οι άνθρωποι που είχαν υπερβεί την νόμιμη ηλικία για να φοιτήσουν στο δημοτικό καθώς και οι ξενόφωνοι πρόσφυγες μεγαλύτερης ηλικίας.

Ο Ν. 4373/1929 αφορούσε τη μέση εκπαίδευση. Τα σχολεία αυτά ήταν τριών ειδών:

1. Τα γενικά λύκεια (6 χρόνια).
2. Τα πρακτικά λύκεια (6 χρόνια). Οι κατευθύνσεις που μπορούσε ένας μαθητής να ακολουθήσει σε αυτό το σχολείο ήταν η κλασική, η πρακτική και η γεωργική.
3. Τα ανώτερα παρθεναγωγεία (4 χρόνια). Τα σχολεία αυτά ήταν μόνο για κορίτσια με σκοπό να αποκτήσουν την απαραίτητη μόρφωση ώστε να είναι σωστές σύζυγοι και μητέρες. Οι απόφοιτες αυτού του σχολείου δεν είχαν δικαίωμα να εγγραφούν στα Α.Ε.Ι.¹³⁶

Ο Ν. 3790/1929 αφορούσε τα γεωργικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Με το συγκεκριμένο νόμο δινόταν η ευκαιρία σε γεωργικές περιοχές, υπό προϋποθέσεις, να μετατραπούν τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης σε γεωργικά. Στα σχολεία αυτά εκτός από τη διδασκαλία της θεωρίας υπήρχε και πρακτική εξάσκηση και το πλαίσιο της εκπαίδευσης καθοριζόταν από τον Υπουργό Παιδείας αλλά και από τον Υπουργό Γεωργίας:

«Άρθρον 1

Σχολεία της Μέσης εκπαίδευσης, ήτοι κλασικά ημιγυμνάσια ή πλήρη τετρατάξια, πεντατάξια και εξατάξια γυμνάσια, λειτουργούνταν εις αγροτικές περιφέρειας, δύνανται να μετατραπώσιν εις γεωργικά τοιαύτα διά Διατάγματος προκαλουμένου υπό των δύο Υπουργών Παιδείας και Γεωργίας κατόπιν γνώμης του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, εισαγομένης εις αυτά και της διδασκαλίας γεωργικών μαθημάτων [...].

¹³⁶ Ο.π., σελ.123-125.

Άρθρον 3

Οι μαθηταί των γεωργικών ημιγυμνασίων ή γυμνασίων θα διδάσκονται υποχρεωτικώς τα γεωργικά μαθήματα και θα ασκούνται πρακτικώς εις τας γαίας αυτών και τας γεωργικάς ή και γεωργοβιομηχανικάς εγκαταστάσεις τούτων υπό την οδηγίαν του οικείου καθηγητού.

Τα διδακτέα μαθήματα, το ποσό την ύλης, ο χρόνος της διδασκαλίας, αι πρακτικά ασκήσεις και ο τρόπος της βαθμολογίας, καθορίζονται δι' αποφάσεων των Υπουργών Γεωργίας και Παιδείας, μετά γνώμην του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου». ¹³⁷

Σε αυτό το σημείο θα αναφερθούν και μία σειρά σχολείων που προβλέπονταν και που αφορούσαν ειδικές περιπτώσεις μαθητών που δεν ήθελαν ή αδυνατούσαν να ακολουθήσουν ένα από τα είδη των σχολείων που ήδη αναφέρθηκαν. Τα σχολεία αυτά ήταν:

- 1) Τα υπαίθρια σχολεία και τα σχολεία για τα παιδιά με πνευματικά προβλήματα: τα υπαίθρια σχολεία αφορούσαν τα ασθενή παιδιά ενώ για τα παιδιά με πνευματικά προβλήματα προβλεπόταν είτε προσωπική διδασκαλία ισοδύναμη με αυτή του δημοτικού σχολείου, είτε αν υπήρχαν αρκετά παιδιά κοινή τάξη ή σχολείο.
- 2) Τα νυχτερινά σχολεία: τα σχολεία αυτά είχαν ως σκοπό, όπως ήδη αναφέρθηκε, την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού. Για να ιδρυθεί ένα τέτοιο σχολείο θα έπρεπε να υπάρχουν τουλάχιστον πέντε αναλφάβητοι που να έχουν ηλικία μεγαλύτερη από αυτή που απαιτούταν για το δημοτικό σχολείο. Στα σχολεία αυτά διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, ερμηνεία των Ευαγγελίων που διαβάζονταν την Κυριακή καθώς και των πράξεων των Αποστόλων, εθνική ιστορία, γεωγραφία και στοιχειώδεις επαγγελματικές γνώσεις ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε περιοχής. ¹³⁸

¹³⁷ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Τόμος Β, Τεύχος 14, 1 Μαΐου 1929, σελ.254.

¹³⁸ Ι. Λάζαρος, 1930, ό.π., σελ.166-167.

- 3) Τα πρακτικά σχολεία θηλέων: τα σχολεία αυτά προβλέπονταν να ιδρυθούν στις περιοχές της Μακεδονίας και της Ηπείρου που θεωρούνταν ξενόφωνες. Σκοπός τους ήταν οι ξενόφωνες νέες να μάθουν την ελληνική γλώσσα και να εξασκηθούν σε πρακτικά έργα. Το προσωπικό αυτών των σχολείων αποτελούταν αποκλειστικά από γυναίκες και η διευθύντρια έπρεπε να έχει σπουδάσει οικιακά έργα για δύο τουλάχιστον χρόνια.
- 4) Οθωμανικά και ισραηλίτικα σχολεία: σε αυτά τα σχολεία έπρεπε να διδάσκεται υποχρεωτικά η ελληνική γλώσσα. Αν υπήρχαν πολλοί ετερόδοξοι μαθητές στα κανονικά σχολεία, τότε δινόταν η ευκαιρία ο δάσκαλος των θρησκευτικών να είναι ομόδοξός τους και αυτός διοριζόταν από το νομάρχη μετά από πρόταση του επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων και του ανάλογου θρησκευτικού αρχηγού. Το ίδιο ίσχυε και για τους αλλόγλωσσους που δινόταν η ευκαιρία να έχουν δάσκαλο της γλώσσας τους. Οι δάσκαλοι που δίδασκαν ελληνική γλώσσα στα οθωμανικά και ισραηλίτικα σχολεία διέκοπταν τη διδασκαλία τους κατά τις επίσημες ορθόδοξες γιορτές και αργίες, όπως συνέβαινε και στα κανονικά σχολεία. Οι απόφοιτοι των ισραηλιτικών σχολείων, εφόσον αυτά τηρούσαν τις ίδιες εκπαιδευτικές αρχές με τα υπόλοιπα σχολεία, είχαν και τα ίδια δικαιώματα για τη συνέχιση της εκπαίδευσής τους.¹³⁹

Ο λόγος ύπαρξης μειονοτικών σχολείων όπως τα παραπάνω, υπαγορευόταν από το μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ελλάδας που καταλάμβαναν οι γλωσσικές και θρησκευτικές μειονότητες το 1928, κάτι που επιβεβαιώνει την προσεκτική εξέταση των κοινωνικών συνισταμένων εκ μέρους της κυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα, στην Ελλάδα ο πληθυσμός των μειονοτήτων ήταν¹⁴⁰:

¹³⁹ Ο.π., σελ.168-171.

¹⁴⁰ Γ. Κρητικός «Ένταξη προσφύγων και σταθερότητα στον ελληνικό χώρο», στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέρου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σελ.365.

Μειονότητα	Γλώσσα	Θρησκεία	Αριθμός	%
Τούρκοι	Τουρκική	Μουσουλμάνοι	86.506	1,39
Σλαβο-Μακεδόνες	Σλαβο-Μακεδονική	Ορθόδοξοι	81.844	1,32
Chams	Αλβανική	Μουσουλμάνοι	18.598	0,30
Σεφαρδίμ Εβραίοι	Λατίνο	Εβραίοι	63.000	1,02
Αρμένιοι	Αρμενική	Ορθόδοξοι	31.038	0,50
Κουτσοβλάχοι	Κουτσοβλαχική	Ορθόδοξοι	19.679	0,32
Πομάκοι	Βουλγαρική	Μουσουλμάνοι	16.755	0,27
Έλληνες Καθολικοί	Ελληνική	Καθολικοί	27.747	0,45
Έλληνες Εβραίοι	Ελληνική	Εβραίοι	9.090	0,15
Άλλοι (α)	Διάφορες		30.685	0,49
Σύνολο μειονοτήτων			384.942	6,20
Ορθόδοξοι Έλληνες (β)			5.819.742	93,80
Σύνολο πληθυσμού			6.204.684	100,00

(α) Ομάδες που δεν ξεπερνούν τα 4.000 μέλη.

(β) Περιλαμβάνονται 103.642 Τουρκόφωνοι πρόσφυγες.

Η δημιουργία νέων τύπων σχολείων και η αναδιαμόρφωση αυτών που υπήρχαν ήδη, οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στην έννοια του λαϊκού

σχολείου, δηλαδή σε ένα σχολείο αν όχι προσιτό σε όλους, τουλάχιστον στους περισσότερους. Πρώτα απ' όλα, το γεγονός ότι η μαθητεία στο δημοτικό σχολείο έγινε έξι χρόνια από τέσσερα, πρόσφερε μεγαλύτερο διάστημα γενικής μόρφωσης στους ανθρώπους του λαού που δεν επρόκειτο να συνεχίσουν το σχολείο. Σαφώς και έξι χρόνια δεν μπορούσαν να θεωρηθούν αρκετά αλλά είναι σίγουρα καλύτερα από τα τέσσερα.

Θετική χαρακτηρίζεται επίσης και η προσθήκη της δημοτικής γλώσσας. Τα παιδιά του λαού ήταν εξοικειωμένα με τη δημοτική γλώσσα. Η χρήση της καθαρεύουσας στη σχολική εκπαίδευση εξυπηρετούσε μόνο για την προετοιμασία των μαθητών στη συνέχιση των σπουδών τους. Η δημοτική όμως πρόσφερε μία πραγματική και ουσιαστική μόρφωση αφού τα μικρά παιδιά που φοιτούσαν στο δημοτικό μπορούσαν ευκολότερα να κατανοήσουν έννοιες.¹⁴¹

Το θέμα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης δε χρειάζεται ιδιαίτερη επεξήγηση για το σπουδαίο εκπαιδευτικό αποτέλεσμα που θα επέφερε. Είχε όμως και κοινωνική διάσταση αφού ακόμα και αν κάποια παιδιά ακολουθούσαν την ανώτερη εκπαίδευση ενώ κάποια άλλα την τεχνική, θα περνούσαν ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μαζί που θα τους μάθαινε ότι αποτελούν μέλη της ίδιας κοινωνίας, χωρίς διακρίσεις και διαφορές και με τα ίδια δικαιώματα στην παροχή γνώσης.¹⁴²

Και στο πεδίο της καταπολέμησης του αναλφαβητισμού και της σχολικής διαρροής φαίνεται ότι η υποχρεωτική εκπαίδευση επέφερε αποτέλεσμα όπως διαφαίνεται από τον παρακάτω πίνακα των εγγραφών των μαθητών την περίοδο 1929-1932 και παρουσιάζουν σημαντική άνοδο κάθε χρόνο¹⁴³:

¹⁴¹ «Η προοπτική του λαϊκού σχολείου», στο Ν. Σμύρνη, Ηλ. Βλάχος, Β. Παπαγεωργίου «Επετηρίς δημοτικής εκπαίδευσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932, σελ.12.

¹⁴² Ο.π., σελ.12.

¹⁴³ Ν. Σμύρνη, Ηλ. Βλάχος, Β. Παπαγεωργίου «Επετηρίς δημοτικής εκπαίδευσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932, σελ.482.

Φύλο	1929-30	1930-31	1931-32
Αρρενες	374792	392989	415166
Θήλεις	291417	313472	337771
Σύνολον	666209	706461	752937
Θήλειες έλαττων των αρρένων	83375	79517	78095

Η υποχρεωτική φοίτηση αλλά και τα μικτά σχολεία, επέλυσαν και μία άλλη διάκριση που υπήρχε αναφορικά με την εκπαίδευση των κοριτσιών. Η είσοδος του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίστηκε από μεταβολές που δε θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστη και την εκπαίδευση. Στις γυναίκες δε δόθηκε απλώς το δικαίωμα αλλά επιβλήθηκε η ένταξή τους στην αγορά εργασίας και σε συνδυασμό με το μεγάλο ποσοστό συμμετοχής τους στις ανώτερες σπουδές, η πολιτεία αναγκάστηκε να λάβει μέτρα οργάνωσης και για τη γυναικεία εκπαίδευση.¹⁴⁴

Το 1913 μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων, ο τότε Υπουργός Παιδείας Ι. Δ. Τσιριμώκος ασχολήθηκε επισταμένως με την εκπόνηση εκπαιδευτικών νομοσχεδίων, τα οποία ευελπιστούσε πως θα συνέβαλαν στην επίλυση των προβλημάτων της εκπαίδευσης, που είχαν συσσωρευτεί από τη θεσμοθέτησή της και τα οποία επαυξήθηκαν με την εμπλοκή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους. Τα νομοσχέδια αυτά ναι μεν δεν ψηφίστηκαν, αλλά δεν έπαυσαν ποτέ να μην εφαρμόζονται στην εκπαίδευση. Η μεγάλη επιτυχία ήταν, που το 1914 ψηφίστηκε ο Ν.240/16-4-1914 «περί διοικήσεως της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδεύσεως» ο οποίος συνέβαλε αποτελεσματικά στα εκπαιδευτικά δρώμενα. Όλες αυτές οι μετατροπές και οι εξελίξεις οδήγησαν στο να προτείνονται για ψήφιση στη Βουλή εκπαιδευτικά νομοσχέδια επηρεασμένα από αυτές αφού υπήρχε ολόκληρο κεφάλαιο

¹⁴⁴ Σ. Μπουζάκης, 1994, ό.π., σελ.92-93.

πια για την εκπαίδευση των κοριτσιών το οποίο αναγνώριζε την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση και πρότεινε ριζικές αλλαγές όπως:

1. Η πολιτεία να παρέχει στα κορίτσια την ίδια εκπαίδευση με αυτή που παρέχει στα αγόρια.
2. Η μέση εκπαίδευση να διαμορφωθεί σε δύο ομοιόμορφες βαθμίδες για τα αγόρια αλλά και για τα κορίτσια αφού οι μορφωτικές τους ανάγκες αναγνωρίζεται πια ότι δε διαφέρουν.
3. Να δημιουργηθούν διάφορες επαγγελματικές σχολές οι οποίες θα επιτρέψουν στις γυναίκες να εκπαιδευτούν και σε άλλα επαγγέλματα εκτός αυτό της δασκάλας.¹⁴⁵
4. Τα παρθεναγωγεία να αντικατασταθούν με αστικά σχολεία θηλέων.¹⁴⁶

Παρά το γεγονός ότι οι παραπάνω προτάσεις φαίνονταν ιδιαίτερα ριζοσπαστικές και μετέτρεπαν τη θέση των κοριτσιών σε ισότιμη με αυτή των αγοριών, υπήρχε μία υπονόμευση από το ότι διατηρήθηκε ο κοινωνικός ρόλος της γυναίκας περιορισμένος και από το ότι τα σχολεία που προορίζονταν για τις γυναίκες αριθμητικά ήταν πολύ λιγότερα από αυτά των αγοριών, αν και το φύλο των κοριτσιών που φοιτούσε σε αυτά ήταν πολυπληθέστερο. Παρόλα αυτά όμως, τα νομοσχέδια δεν ψηφίστηκαν από την Ελληνική Βουλή, εκτός της δημιουργίας των αστικών σχολείων που και αυτά όμως δε λειτούργησαν με τον τρόπο και για το σκοπό τον οποίο δημιουργήθηκαν.¹⁴⁷

Εκτός από τη θεσμοθέτηση σχολείων, υπήρχε και το πρακτικό θέμα, δηλαδή η ανέγερση εκπαιδευτικών μονάδων. Το θέμα της ανέγερσης διδακτηρίων είχε τεθεί πολύ καιρό πιο πριν. Από το 1895 είχαν αρχίσει να υπάρχουν νομοθετικές πρόνοιες για την απόκτηση κτιρίων αλλά το

¹⁴⁵ Αλ. Λαμπράκη Παγανού «Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985)», Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών, Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα 1995, σελ.93-94.

¹⁴⁶ Σ. Μπουζάκης, 1994, ό.π., σελ.141-142.

¹⁴⁷ Ο.π., σελ.247.

αποτέλεσμα δεν μπορεί να κριθεί ως σημαντικό γιατί ναι μεν κατασκευάστηκαν κάποια κτίρια από το 1897 μέχρι και 1910 αλλά μετά αυτό σταμάτησε γιατί υπήρχε πρόβλημα πόρων.¹⁴⁸

Καλύτερη πορεία υπήρχε με το Ν. 2442/1920 «περί ιδρύσεως ταμείων εκπαιδευτικής προνοίας προς κατασκευήν διδακτηρίων καθ' άπαν το Κράτος και προμήθειαν σχολικών επίπλων και διδακτικών οργανών», ο οποίος βασιζόταν στην αρχή ότι δεν μπορούσε το κράτος μόνο του να αναλάβει μία τέτοια μεγάλη δαπάνη και θα έπρεπε να βοηθήσουν και άλλοι φορείς και θεσμοί όπως οι δήμοι και οι κοινότητες.¹⁴⁹

Εντούτοις, συνέχισε να υπάρχει πρόβλημα με τους πόρους που απαιτούνταν για μία τέτοια δαπάνη. Το πρόβλημα αυτό προτίθετο να επιλύσει ο Ν. 4799/1930 στον οποίο περιλαμβανόταν μία συμφωνία ώστε η ελληνική κυβέρνηση να συνάψει ένα εξωτερικό δάνειο το οποίο θα επέτρεπε να επισκευασθούν τα διδακτήρια που ήταν σε άσχημη κατάσταση αλλά και να δημιουργηθούν νέα. Το δάνειο αυτό χρησίμευσε ώστε συνολικά να οικοδομηθούν και να ολοκληρωθούν 145 διδακτήρια αλλά 1200 παρέμειναν ημιτελή.¹⁵⁰

Παρόλη την προσπάθεια λοιπόν, συνέχισε να υπάρχει ακόμα έντονη έλλειψη σχολικών κτιρίων, φαινόμενο που σχολίασε με αρνητικό τρόπο ο Γρηγόριος Ξενόπουλος:

«Τα σχολεία όπου μανθάνουν τα ελληνικά γράμματα τα τέκνα των Λαρισαίων, διαβάζομεν εις κύριον άρθρον της «Ελευθερίας» της Λαρίσης,- «θα ήσαν ακατάλληλα και δια να ενσταυλισθούν ζώα». Αλλά μόνον των Λαρισαίων; Και των Αθηναίων, καλή μου «Ελευθερία», και των Πειραιέων, και των Πατρέων, και των Κορινθίων, και όλων των παλαιών κατοίκων της Ελλάδος, και προπάντων όλων των προσφύγων.....Δεν υπάρχουν σχολεία εις την Ελλάδα! Τα δε

¹⁴⁸ Μ. Μ. Μαντούδης «Κώδιξ νομοθεσίας ανεγέρσεων κλπ. διδακτηρίων», Αθήναι 1929, σελ.15-16.

¹⁴⁹ Ο.π., σελ.9.

¹⁵⁰ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.86.

υπάρχοντα κτίρια, και όταν είναι κάπως καλύτερα από σταύλους, είναι τόσο ολίγα, ώστε εις το καθένα στεγάζονται συνήθως δύο και τρία διάφορα σχολεία: Γυμνάσιον το πρωί, Δημοτικόν το απόγευμα, Πρακτική Σχολή το βράδυ....Κ' έπειτα απορούν και εξίστανται διά το «Κύμα της Αγραμματοσύνης»! Αλλ' αυτή είναι η μόνη αιτία: Η αδιαφορία του Κράτους διά την Δημοσίαν Εκπαίδευσιν, διά την οποίαν δεν εννοεί να δαπανήση ούτε το πέμπτον των απαιτητήτως αναγκαιούντων.

Και άλλοτε, ίσως, η αναλογία ήτο η αυτή, αλλ' η εποχή ήτο διαφορετική. Σήμερον δεν γίνεται Εκπαίδευσιν με το τίποτε. Απ' όλ' αυτά τα εκατομμύρια του προϋπολογισμού, που διατίθενται σχεδόν όλα διά τα Πολεμικά Υπουργεία, και δι' εν' άλλο ακόμη, το οποίον εις τον καιρόν μας ήρχισε να γίνεται επίσης παμφάγον, - το Υπουργείον Συγκοινωνίας,- μερικά πρέπει αφεύκτως να περάσουν εις το Υπουργείον της Παιδείας. Όσον δεν γίνεται αυτό, όσον δηλαδή δεν κτίζονται ανάλογα προς τον πληθυσμόν σχολεία, όσον δεν εφοδιάζονται με τα'παιτούμενα διά την διδασκαλίαν σχολεία αυτά, και όσον δεν αυξάνονται οι γλισχρότατοι μισθοί των Εκπαιδευτικών, -από του πανεπιστημιακού καθηγητού μέχρι του γραμματοδιδασκάλου, και προπάντων αυτού του τελευταίου, - το «Κύμα της Αγραμματοσύνης» θα θεριεύση και θα κατακλύζη τον τόπον, χωρίς να φταίη ούτε η Δημοτική Γλώσσα, όπως φωνάζουν οι ανόητοι, ούτε τίποτε από τα μεταφυσικά εκείνα που προβάλλουν μερικοί ακόμη ανοητότεροι». ¹⁵¹

Ο τρόπος που είχε δομηθεί η εκπαίδευση με τη μεταρρύθμιση του 1929 ήταν ο εξής. Το νηπιαγωγείο (1-2 χρόνια) και το δημοτικό σχολείο (6 χρόνια) ήταν η υποχρεωτική εκπαίδευση. Στη συνέχεια, χωρίς εξετάσεις, οι μαθητές μπορούσαν να φοιτήσουν στο ανώτερο παρθεναγωγείο (4 χρόνια) ή στα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία (γεωργικά, επαγγελματικά, οικοκυρικά και βιοτεχνικά) για 2 χρόνια. Στη συνέχεια προωθούνταν στην παραγωγή. Με εξετάσεις, μετά την υποχρεωτική εκπαίδευση, μπορούσε κάποιος να φοιτήσει για έξι

¹⁵¹ Γ. Ξενόπουλος «Το κύμα της Αγραμματοσύνης», Νέα Εστία, τχ.51, 1 Φεβρουαρίου 1929, σελ.109.

χρόνια, είτε στο γενικό γυμνάσιο, είτε στο πρακτικό λύκειο. Από το πρακτικό λύκειο μπορούσε να εισαχθεί στην παραγωγή άμεσα ενώ μετά το γενικό γυμνάσιο ακολουθούσαν οι εξετάσεις για τα Α.Ε.Ι.¹⁵²

Τα πανεπιστήμια δεν απασχόλησαν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929. Έγιναν όμως και σε αυτά σημαντικές αλλαγές επί κυβέρνησης Βενιζέλου αλλά την περίοδο 1931-1932.

Μία από τις πιο σημαντικές αλλαγές που έγινε στο επίπεδο των πανεπιστημίων ήταν ο νόμος 5143/1931, όταν Υπουργός Παιδείας ήταν ο Γ. Παπανδρέου, που όριζε το θεσμό του Κυβερνητικού Επιτρόπου. Ο Κυβερνητικός Επίτροπος ασκούσε στα πανεπιστήμια των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης την εποπτεία εκ μέρους του Υπουργού Παιδείας. Τη θέση αυτή μπορούσε να καταλάβει, μετά από απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου, όποιος έχει διατελέσει Υπουργός, Σύμβουλος της Επικρατείας, τακτικός καθηγητής ενός από τα δύο πανεπιστήμια, ή τακτικός καθηγητής ξένου Πανεπιστημίου υπό την προϋπόθεση ότι ήταν Έλληνας. Βαθμολογικά και μισθολογικά, ο Κυβερνητικός Επίτροπος ήταν εξομοιωμένος με τον Πρύτανη του πανεπιστημίου Αθηνών. Οι αρμοδιότητες του ήταν να παρακολουθεί αν εφαρμόζονται οι νόμοι, να συμμετέχει, χωρίς ψήφο, στις συνελεύσεις όλων των συλλόγων του πανεπιστημίου, να ασκεί εποπτεία στις πανεπιστημιακές υπηρεσίες, να υποβάλλει τις σχετικές με το πανεπιστήμιο εκθέσεις στον Υπουργό Παιδείας καθώς επίσης και να γνωμοδοτεί επί των σχετικών θεμάτων που είχαν υποβληθεί στον Υπουργό. Παράλληλα μπορούσε να διδάσκει στο πανεπιστήμιο μαθήματα σχετικά με την ειδικότητα του και η έδρα του βρισκόταν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών έχοντας παράλληλα όμως ανάλογο γραφείο και στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.¹⁵³

Ο θεσμός του Κυβερνητικού Επιτρόπου εξέφραζε την ιδεολογία που χαρακτήριζε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση σχετικά με την ανώτατη εκπαίδευση, δηλαδή ότι έπρεπε να βρίσκεται υπό την εποπτεία

¹⁵² Σ. Μπουζάκης, Αθήνα 2002, ό.π., σελ.97.

¹⁵³ Αλ. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ.1931.

του κράτους και πιο συγκεκριμένα, υπό του Υπουργού Παιδείας. Δεν έλεγχε απλώς την εφαρμογή των νόμων αλλά ο ρόλος του επεκτεινόταν σε κάθε λειτουργία και διαδικασία εντός και εκτός του Πανεπιστημίου και αποτελούσε το όργανο του κράτους σε αυτό.¹⁵⁴

Η παρέμβαση της κυβέρνησης του Βενιζέλου στον πανεπιστημιακό χώρο δεν ήταν τυχαία ή απλώς απόρροια της συνολικότερης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Στο πανεπιστήμιο υπήρχαν τις προηγούμενες δεκαετίες έντονα προβλήματα. Πρώτα απ' όλα, έχει εμπλακεί έντονα στους πολέμους που είχαν προηγηθεί όπως για παράδειγμα, το Νοέμβριο του 1913 που ο πρύτανης, οι καθηγητές και οι φοιτητές παρέδωσαν το πανεπιστημιακό λάβαρο στη Β' μεραρχία στρατού μετά την νίκη του ελληνικού στρατού εναντίον των Βουλγάρων. Η κίνηση αυτή και μία σειρά άλλων, αποδείκνυαν ότι το πανεπιστήμιο είχε αποκτήσει έναν έντονο εθνικιστικό ιδεολογικό χαρακτήρα.¹⁵⁵

Ο νόμος που αφορούσε αποκλειστικά το πανεπιστήμιο ήταν ο 5343/1932 «Περί Οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών». Η σημασία που έδινε η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου στο πανεπιστήμιο διαφαίνεται στην αποστολή την οποία περιέγραψε ο Γεώργιος Παπανδρέου ως Υπουργός Παιδείας: «...Κανείς δεν μπορεί να αναγεννηθή χωρίς εκλεκτήν ηγέτιδα τάξιν. Αλλά την ηγέτιδα τάξιν

¹⁵⁴Ν. Ε. Παπαδάκης ««.....Εν συνδυασμῷ προς τον νέον οργανισμόν του πανεπιστημίου και την αποκατάστασιν της τάξης». Εκπαιδευτική πολιτική, διακυβέρνηση και απόδοση λόγου στην ανώτατη εκπαίδευση, στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932), στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σελ.185.

¹⁵⁵ Π. Κιμουρτζής «Πανεπιστήμιο (1910-1917): Καθηγητές, σύμπνοια και έριδα», στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007, σελ.195.

προετοιμάζει το Πανεπιστήμιον. Αυτός είναι ο λόγος διά τον οποίον η υπόθεσις του Πανεπιστημίου είναι υπόθεσις εθνική.....».¹⁵⁶

Ο νόμος 5343/1932 είχε 357 άρθρα τα οποία διαχωρίζονταν στις παρακάτω 14 ενότητες:

1^η ενότητα (άρθρα 1-18)- «Γενικαί Διατάξεις».

2^η ενότητα (άρθρα 19-43)- «Ο Πρύτανης, η Σύγκλητος και η Γενική Συνέλευσις των καθηγητών του Πανεπιστημίου».

3^η ενότητα (άρθρα 44-49)- «Αι Σχολαί του Πανεπιστημίου».

4^η ενότητα (άρθρα 50-53)- «Αι εν τω Πανεπιστημίω καθηγητικαί έδραι».

5^η ενότητα (άρθρα 54-96)- «Το εν τω Πανεπιστημίω διδακτικόν προσωπικόν».

6^η ενότητα (άρθρα 97-110)- «Το εν τω Πανεπιστημίω κατώτερον διδακτικόν προσωπικόν».

7^η ενότητα (άρθρα 111-135)- «Οι φοιτηταί του Πανεπιστημίου και οι ακροαταί».

8^η ενότητα (άρθρα 136-179)- «Διδασκαλία, φοίτησις και τμηματικαί εξετάσεις».

9^η ενότητα (άρθρα 180-221)- «Πτυχία, διδακτορικά διπλώματα και ενδεικτικά».

10^η ενότητα (άρθρα 222-259)- «Η περιουσία του Πανεπιστημίου».

11^η ενότητα (άρθρα 260-280)- «Η κεντρική Υπηρεσία του Πανεπιστημίου».

12^η ενότητα (άρθρα 281-325)- «Τα παραρτήματα του Πανεπιστημίου».

13^η ενότητα (άρθρα 326-334)- «Πειθαρχικαί διατάξεις».

14^η ενότητα (άρθρα 335-357)- «Ειδικαί διατάξεις».¹⁵⁷

¹⁵⁶ Σ. Μπουζάκης «Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (1836-2005), τόμος Β, 1926-2005, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006, σελ.17.

¹⁵⁷ Ο.π., σελ.25.

Τα κυριότερα σημεία του νόμου ήταν:

- Η ύπαρξη πέντε σχολών, της Θεολογικής, της Νομικής, της Ιατρικής, της Φιλοσοφικής και της Φυσικομαθηματικής.
- Η καθιέρωση του θεσμού των έκτακτων- άμισθων καθηγητών. Οι καθηγητές αυτοί λάμβαναν μισθό εφόσον αναλάμβαναν διδασκαλία και τότε γίνονταν έκτακτοι- εντελταμένοι με δυνατότητα να γίνουν τακτικοί στη συνέχεια αν άδειαζε κάποια έδρα.
- Διάκριση του διδακτικού προσωπικού σε ομότιμους και επίτιμους. Ομότιμοι ήταν αυτοί που αποχωρούσαν από το πανεπιστήμιο αφού είχαν ολοκληρώσει δέκα έτη διδασκαλίας. Επίτιμοι ήταν αυτοί που είχαν προσφέρει εξαιρετικές υπηρεσίες στην επιστήμη, στο πανεπιστήμιο ή στο έθνος.
- Στο διδακτικό προσωπικό περιλαμβάνονταν και οι υφηγητές οι οποίοι δίδασκαν αμισθί και μετά από τρία χρόνια μπορούσαν να γίνουν έκτακτοι.
- Επικεφαλείς της διοικητικής ιεραρχίας ήταν ο Πρύτανης, η Σύγκλητος και το Οικονομικό Συμβούλιο. Ο Πρύτανης κάθε χρόνου ήταν ο Αντιπρύτανης του προηγούμενου. Τη Σύγκλητο αποτελούσαν οι Πρύτανες του προηγούμενου, του τωρινού και του επόμενου έτους, οι Κοσμήτορες των σχολών και δύο ακόμα μέλη που τα εξέλεξαν οι τακτικοί καθηγητές. Το Οικονομικό Συμβούλιο ήταν πενταμελές.
- Ακροατής φοιτητής μπορούσε να γίνει όποιος είχε συμπληρώσει τα 17 χρόνια με την σύμφωνη γνώμη του καθηγητή του μαθήματος. Αυτό ίσχυε για μαθήματα διαφορετικού τμήματος από αυτό που είχε εισαχθεί ο φοιτητής.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Ο.π., σελ.25-26.

2.4. Άλλοι νόμοι σχετικοί με την εκπαίδευση

Ο Ν. 5019/1932 «Περί σχολικών ταμείων» είχε ως στόχο να υπάρχουν διαθέσιμοι πόροι ώστε να ενισχυθούν τα συσσίτια των μαθητών και μακροπρόθεσμα να μην υπάρχει υποσιτισμός και ασθένειες, τουλάχιστον ανάμεσα στους μαθητές.¹⁵⁹

Το θέμα των συσσιτίων αποσαφήνιζε και η εγκύκλιος 53551/68/1 Σεπτεμβρίου 1934 που ανέφερε ότι σκοπός τους ήταν η παροχή ενός γεύματος στους μαθητές προκειμένου να συμπληρώνεται η καθημερινή διατροφή τους. Στα συσσίτια αυτά είχαν δικαίωμα να λάβουν μέρος όλοι αλλά προηγούνταν οι ασθενικοί μαθητές λόγω απορίας ή δύσκολων οικογενειακών συνθηκών. Το συσσίτιο διατίθεντο αντί τιμήματος και στην περίπτωση των απόρων μαθητών αυτό καλυπτόταν από το δήμο, την εκκλησία και όποιον άλλο φορέα αναλάμβανε την σίτιση αυτών.¹⁶⁰

Το θέμα της σίτισης δεν αποφασίστηκε τυχαία από την κυβέρνηση που είχε κατανοήσει σε τι οικονομική και βιολογική κατάσταση βρίσκονταν οι Έλληνες μαθητές. Την κατάσταση αποτύπωσε ρεαλιστικά ο δημοδιδάσκαλος Ιορδ. Θ. Παπαδόπουλος, στο άρθρο του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 «Πρώτον οι πολλοί βραδύτεροι οι ολίγοι» στο περιοδικός «Ερμής»:

«Το σεβαστόν Υπουργείον δύναται να μεριμνήση και δι' αυτά βραδύτερον, όταν ο μεν ολβιοδότης Θεός ευδοκήση να στέψη προς την Ελληνικήν γην και τα δημόσια ταμεία της ρείθρα του χρυσορρόα, το δε Κράτος κατορθώση να μετατρέψη εις εύρωστα, ροδοκόκκινα και σφριγώντα ελβετόπουλα τ' ατροφικά και καχεκτικά, τα θερμασμένα και αναιμικά, τα σκελετωμένα και νεκροκίτρινα, τα ξυπόλητα και ρακένδυτα ελληνόπουλα της υπαίθρου μας, που τρώγουν αντί ψωμιού

¹⁵⁹ Μ. Τζανή, Γ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.126.

¹⁶⁰ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Ε, 1935, Φεβρουάριος, Τεύχος 2, σελ.24.

μπομποτά και για προσφάγι ξίδι ή νερόβραστα ανάλατα χορταράκια ή κανένα κρεμμύδι, αν το εύρουν και τούτο».¹⁶¹

Εκτός όμως από τη σίτιση των μαθητών, οι πόροι των σχολικών ταμείων προορίζονταν και για την ανέγερση, επισκευή και συντήρηση των διδακτηρίων σύμφωνα με το άρθρο 2: «Σκοπός των Σχολικών Ταμείων είναι η εξεύρεσις και διάθεσις των απαιτουμένων πόρων διά την ανέγερσιν, επισκευήν ή μετασκευήν και την συντήρησιν των διδακτηρίων, την καθαριότητα, θέρμανσιν και φωτισμόν αυτών, τον εφοδιασμόν των δι' επίπλων, σκευών, βιβλίων και οργάνων, καθώς και την λήψιν παντός μέτρου προστατεύοντος την υγείαν και διευκολύνοντος την πρόοδον των μαθητών».¹⁶²

Σημαντικός είναι ο τρόπος συγκέντρωσης των πόρων των σχολικών ταμείων. Ο νομοθέτης φρόντισε ώστε σε αυτόν να εμπλέκεται κάθε δυνατός φορέας από την τοπική αυτοδιοίκηση, την επίσημη πολιτεία και την εκκλησία μέχρι και τους ίδιους τους μαθητές και την κοινωνία. Αναφερόταν επίσης μία σειρά δραστηριοτήτων που θεωρούνταν πως μπορούσαν να επιφέρουν πόρους στο σχολικό ταμείο, σύμφωνα με το άρθρο 9:

«Πόροι των Σχολικών Ταμείων είναι οι εξής:

α) Αι υφ' εκάστης Σχολικής Επιτροπής, και εκάστου Ταμείου Εκπαιδευτικής Προνοίας σχηματισθείσαι περιουσίαι μέχρι της συστάσεως των διά του παρόντος Νόμου ιδρυομένων Σχολικών Ταμείων.

β) Αι εν ταις Νέαις χώραις εκκαθαρισθείσαι η εκκαθαρισθησόμεναι σχολικαί περιουσίαι κατά τους Νόμους 2508 (1920) και 4446 (1926).

γ) Ακίνητα καταλειφθέντα ή καταλειπόμενα εις Δήμους ή Κοινότητας διά δωρεάς εν ζωή ή αιτία θανάτου, κληρονομίας ή κληροδοσίας υπό τον ρητόν όρον να χρησιμοποιηθούν ως διδακτήρια, περιερχόμενα εις

¹⁶¹ Ι. Θ. Παπαδόπουλος, «Πρώτον οι πολλοί βραδύτερον οι ολίγοι», Ερμής, Έτος Ι, Τόμος 10^{ος}, Μάιος 1929-Απρίλιος 1930, σελ.154.

¹⁶² Δ. Π. Πλέτσης «Σχολικαί εφορείαί», Τύποις, Συνοδινού & Καβαλλιεράτου, Εν Αθήναις 1932, σελ.8.

την κυριότητα των Σχολικών Ταμείων προς εκπλήρωσιν του σκοπού, δι' ων εδωρήθησαν ή κατελείφθησαν.

δ) Κληροδοτήματα και δωρεαί προς τα Σχολικά Ταμεία.

ε) Τα μισθώματα των ακινήτων των ανηκόντων εις τα Σχολικά Ταμεία.

στ) Το προϊόν της εκποιήσεως του κριθέντος ως ακαταλλήλου παλαιού δημοσίου ή δημοτικού ή κοινοτικού διδακτηρίου ή και άλλου ακινήτου οπωσδήποτε περιελθόντος εις την κυριότητα των Σχολικών Ταμείων ή άλλου αχρήστου υλικού.

ζ) Τα εκ του ενσήμου Εκπαιδευτικής Προνοίας κατά το άρθρον 10 του παρόντος Νόμου εισπραττόμενα ποσά, αποδιδόμενα εις έκαστον Σχολικόν Ταμείον κατά τα διά Διατάγματος των Υπουργών των Οικονομικών και της Παιδείας καθορισθησόμενα.

η) Τα εκ της πωλήσεως των προϊόντων των σχολικών κήπων και σχολικών εργαστηρίων εισπραττόμενα ποσά.

θ) Τα εκ της διοργανώσεως σχολικών εορτών, αγορών, θεατρικών παραστάσεων κλπ. εισπραττόμενα ποσά, αίτινες δύνανται να απαλλαγώσιν πάσης εν γένει φορολογίας, οπουδήποτε και αν τελούνται κατόπιν αποφάσεως του Υπουργού των Οικονομικών και του κατ' εξουσιοδότησιν αυτού ενεργούντος οικείου Οικονομικού Εφόρου.

ι) Αι εισπράξεις εκ προαιρετικών εράνων ενεργουμένων εν τω Εσωτερικών ή τω Εξωτερικών αδεία του αρμοδίου Υπουργείου.

ια) Αι προαιρετικά εισφοραί των γονέων ή κηδεμόνων κατά την εγγραφήν των μαθητών των σχολείων, την προαγωγήν των ή την απόλυσίν των εκ του σχολείου.

ιβ) Αι υποχρεωτικά μηνιαία εισφοραί των μαθητών των σχολείων Μ. Εκπαιδεύσεως, οριζόμεναι εκάστοτε υπό της συνελεύσεως των γονέων ή κηδεμόνων προτάσει της Σχολικής Εφορείας και εγκρίσει του οικείου Νομάρχου.

ιγ) Αι εισπράξεις εξ υποχρεωτικών εράνων επιβαλλομένων κατά τα καθοριζόμενα εκάστοτε διά Διατάγματος, ισχυουσών μέχρι της εκδόσεως αυτού των σχετικών διατάξεων των από 19 Νοεμβρίου 1926,

14 Μαρτίου 1927, 13 Σεπτεμβρίου 1927, και 7 Μαρτίου 1928 Π. Διαταγμάτων, των Σχολικών Εφορειών καθισταμένων αρμοδίων αντί των τέως διδακτηριακών Επιτροπών.

ιδ) Αι υπό των οικείων Δήμων και Κοινοτήτων χορηγία και παραχωρήσεις συμφώνω τω άρθρω 13 του παρόντος Νόμου.

ιε) Το προϊόν ειδικής τοπικής φορολογίας, επιβαλλομένης κατά τας διατάξεις του άρθρου 12 του παρόντος Νόμου.

ιστ) Εισφοραί εις προσωπικήν εργασίαν ή εις δωρεάν μετακόμισιν οικοδομησίμων υλικών ή επίπλων κλπ. εις τον τόπον του προορισμού των επιβαλλομένην κατά τας διατάξεις τας αναφερομένας εν τω εδ.1 ιγ' του παρόντος άρθρου.

ιζ) Αι υπό των Εκκλησιαστικών Συμβουλίων των ναών χορηγία και παραχωρήσεις συμφώνως τω άρθρω 11 του παρόντος Νόμου.

ιη) Αι υπό του Κράτους εκ του ειδικού προϋπολογισμού «Κατασκευής κλπ. διδακτηρίων» (εκπαιδευτικών τελών), εκ του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου ή εξ άλλων χρηματικών κεφαλαίων χορηγούμεναι συνδρομαί κατά τα εν τω άρθρω 17 του παρόντος Νόμου οριζόμενα.

ιθ) Το προϊόν μικρού τοπικού λαχείου οργανουμένου κατά περιφέρειας, καθ' α ειδικός οργανισμός θέλει καθορίσει, εκδιδόμενος διά Διατάγματος προκαλουμένου υπό του Υπουργού της Παιδείας». ¹⁶³

Μέριμνα όμως για τους μαθητές εκκαλείτο να λάβει και το Ταμείο Μαθητικής Προνοίας και Αντιλήψεως που ιδρύθηκε με το Ν.Δ. 9/9 Σεπτεμβρίου 1935. Στο άρθρο 2 ορίζονται οι ειδικοί σκοποί που το Ταμείο καλείται να υλοποιήσει:

«1.Σκοπός του Ταμείου μαθητικής προνοίας και αντιλήψεως είναι η δημιουργία ευνοϊκών βιωτικών και σχολικών συνθηκών υπέρ των δεομένων προστασίας μαθητών της δημοτικής και μέσης εκπαιδύσεως. Ειδικώτερον σκοπός του ταμείου είναι:

¹⁶³ Ο.π., σελ.25-31.

- 1) η δωρεάν χορήγησις βιβλίων και ειδών γραφικής ύλης.
- 2) η δωρεάν χορήγησις ειδών ιματισμού και υποδήσεως και φαρμάκων.
- 3) η παροχή υποτροφιών εις αποδεδειγμένως απόρους μαθητάς επιδεικνύοντας εξαιρετικήν επίδοσιν και έχοντας βαθμόν ουχί κατώτερον του λίαν καλώς (9), διαγωγήν δ' άμεμπτον.
- 4) η ίδρυσις και συντήρησις σχολείων διά ψυχικώς ή πνευματικώς ανωμάλους ή σωματικώς αναπήρους παίδας.

2. Προκειμένου περί μαθητών της μέσης εκπαιδεύσεως η προστασία του ταμείου περιορίζεται μόνον επί εκείνων, οίτινες επιδεικνύουν εξαιρετικήν επίδοσιν και έχουσι βαθμόν ουχί κατώτερον του λίαν καλώς (9), διαγωγήν δ' άμεμπτον».¹⁶⁴

Ένας άλλος σημαντικός νόμος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ήταν ο Ν. 5045/1931 «Περί σχολικών βιβλίων». Σύμφωνα με το νόμο αυτό υπήρχαν τρεις κατηγορίες βιβλίων. Η πρώτη κατηγορία ήταν τα διδακτικά, δηλαδή τα αναγνωστικά και τα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν στα μαθήματα. Η δεύτερη κατηγορία ήταν τα βοηθήματα που ενίσχυαν τους μαθητές ή τους εκπαιδευτικούς στην εμβάθυνση της διδακτέας ύλης. Η τρίτη κατηγορία ήταν τα ελεύθερα αναγνώσματα που θεωρούνταν συμπληρωματικά προς τη διδακτική ύλη. Η συγγραφή αυτών των βιβλίων ήταν ελεύθερη υπό την προϋπόθεση ότι οι συγγραφείς τους τηρούσαν κάποιες δεσμεύσεις όπως να σχετίζονται με την προβλεπόμενη διδακτική ύλη και να είναι στη δημοτική γλώσσα.

Οι προηγούμενοι νόμοι για τα σχολικά βιβλία είχαν προκαλέσει σωρεία αντιδράσεων κυρίως για τον τρόπο που γινόταν η επιλογή τους όπως στην περίπτωση του Γ. Ξενόπουλου που το 1929 απαιτούσε την τροποποίηση του νόμου που ίσχυε τότε:

«Αποφύγαμε να κάμουμε λόγο για τον τελευταίο Διαγωνισμό, για να μην νομισθή πως είμαστε από τους «δυσανεστημένους» -κάθε άλλο!-

¹⁶⁴ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Ε, 1935, Οκτώβριος, Τεύχος 10, σελ.151.

και πως θέλουμε ν' αυξήσουμε το θόρυβο που προκάλεσαν τ' αποτελέσματα. Η αλήθεια όμως είναι πως ο νόμος πρέπει να τροποποιηθή, γιατί μ' αυτόν, όπως έχει, δεν εγκρίνονται τα απολύτως καλύτερα βιβλία, και χωρίς να φταίνει πολύ οι κριταί. Γιατί τι να σου κάμουν κι' αυτοί, όταν ο νόμος τους υποχρεώνει να εγκρίνουν τρία μόνο Αναγνωστικά για κάθε τάξη, ενώ από τ' αμέτρητα υποβαλλόμενα ξεχωρίζουν και πέντε, και δέκα, με πολύ μικρές διαφορές μεταξύ τους; Άνθρωποι είναι κι οι κριταί, κι είναι υπερβολικό ν' απαιτούμε από ανθρώπους να κρατούν τόσο λεπτές ζυγαριές, και μάλιστα για να ζυγίζουν κάθε άλλο παρά χρυσάφι και διαμάντι.....Και τώρα που πέρασε ο θόρυβος, μπορούμε να το πούμε χωρίς παρεξήγηση: Στον τελευταίο Διαγωνισμό, από τα πέντε ή δέκα βιβλία που ξεχώρισαν για κάθε τάξη, οι κριταί υποχρεώθηκαν να εγκρίνουν τα τρία σχεδόν στην τύχη. Κι ίσως τα ονόματα των συγγραφέων, αντί της αξίας των βιβλίων, έπαιξαν στην εκλογή τον πρωτεύοντα ρόλο. Είπαν δηλαδή απάνω- κάτω οι κριταί: «Ο κ. Νιρβάνας υπέβαλλε επτά βιβλία; Ας του εγκρίνουμε τα τέσσερα· είναι αρκετά. Ο κ. Ξενόπουλος υπέβαλλε τέσσερα; Ας του εγκρίνουμε τα δύο, του φτάνουν.....Να μην ξεχάσουμε όμως και τον κ. Βουτυρά.....Α! Σταθήτε! πρέπει να εγκρίνουμε από ένα και του κ. Πασαγιάννη, και του κ. Παπαμιχαήλ.....».Έτσι βγήκαν τ' αποτελέσματα, κι έτσι οι συγγραφείς είδαν να τους απορρίπτονται βιβλία της ίδιας, αν όχι κι ανώτερης, αξίας από των άλλων που τους εγκρίθηκαν. Εγώ τουλάχιστο θα 'ταν αδύνατο να πεισθώ πως το Αναγνωστικό μου της Β' που εγκρίθηκε, ήταν ανώτερο από το Αναγνωστικό μου της Γ' που απορρίφθηκε. Κι όσο για το Αναγνωστικό μου της Δ', φθάνει να πω πως απορρίφθηκε κυρίως γιατί είχε μερικές σελίδες περισσότερες απ' όσες όριζε η προκήρυξη. Σα να μη μπορούσαν ν' αφαιρεθούν, όσες κι αν ήταν, από βιβλίο που το αποτελούσαν μικρά κομμάτια χωριστά κι αυτοτελή.

Αλλά το ξαναλέω: γι' αυτά όλα φταίει μάλλον ο νόμος παρά οι κριταί. Κι η τροποποίηση του είναι απαραίτητη. Τουλάχιστο όσον αφορά τον αριθμό των εγκριτέων για κάθε τάξη. Ή να εγκρίνεται ένα, το απολύτως κι αναμφισβητήτως καλύτερο, ή όλα τα καλά που

υποβάλλονται, όσα κι αν είναι. Κι οι δάσκαλοι ας διαλέγουν όποιο τους αρέσει».¹⁶⁵

Με τον Ν. 5045/1931 έγινε υποχρεωτική η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας σε όλες τις τάξεις του δημοτικού. Η καθαρεύουσα παύει να αποτελεί υποχρεωτική γλώσσα για τη διδασκαλία και περιορίστηκε στις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού. Προκειμένου να παρθεί η συγκεκριμένη απόφαση, ο υπουργός Γ. Παπανδρέου είχε ζητήσει σχετική γνωμοδότηση από την Ακαδημία Αθηνών: «διά την καθοδήγησιν των συγγραφέων των διαφόρων βιβλίων της δημοτικής, προς τερματισμόν της γλωσσικής αναρχίας, ήτις επικρατεί εις τας χείρας των μαθητών παρεχόμενα βιβλία».¹⁶⁶

Ακολούθησε ο Ν. 5911/1933 «Περί διδακτικών βιβλίων». Ο νόμος αυτός καθόριζε ποια είναι τα διδακτικά βιβλία, τον τρόπο γραφή τους και την ύλη τους καθώς και ποιος είναι ο σκοπός τους και η γλώσσα τους που ήταν διαφορετική για τη στοιχειώδη εκπαίδευση όπου η καθαρεύουσα παρέμενε στις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού ενώ στη μέση εκπαίδευση παρέμενε αποκλειστικά η καθαρεύουσα με εξαίρεση τα αναγνωστικά:

«Άρθρον 1. Διδακτικά βιβλία είναι τα παντός είδους αναγνωστικά ως και τα εγχειρίδια των διαφόρων μαθημάτων.

Σκοπός των αναγνωστικών είναι η γλωσσική και καλαισθητική μόρφωσις έτι δε η εθνική και θρησκευτική διαπαιδαγώγησις και ηθική διάπλασις των μαθητών.

Τα εγχειρίδια, αποτελούντα συστηματικάς και ευλήπτους συνόψεις των συμπερασμάτων των οικείων επιστημών, χρησιμεύουσιν ως στήριγμα των μαθητών κατά την εισαγωγήν των εις την ύλην των διαφόρων μαθημάτων και ως βάσις διά την ευμέθοδον καθοδήγησιν των προς περαιτέρω μελέτην και έρευναν αυτής.

¹⁶⁵ Γ. Ξενόπουλος, «Τα σχολικά βιβλία», Νέα Εστία, τχ.68, 15 Οκτωβρίου 1929, σελ.872-873.

¹⁶⁶ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.126-127.

Εγχειρίδια συντάσσονται και διά τα σχολεία της Μέσης Εκπαιδευσεως και διά τας τελευταίας τάξεις του δημοτικού σχολείου, συμφώνως προς τας κατωτέρω εν άρθρω 4 καθοριζόμενα.

Το αλφαβητάριον είναι ενιαίον, διατιθεμένου ως δευτέρου μέρους αναλόγου τμήματος προς άσκησιν των μαθητών εις την ανάγνωσιν, μετά την διδασκαλίαν εν τω πρώτω μέρει των γραμμάτων του Αλφαβήτου.

Άρθρον 2. Γλώσσα των διδακτικών διά μεν τας τέσσαρας πρώτας τάξεις του δημοτικού σχολείου είναι η κοινή δημοτική, διά δε τας δύο τελευταίας η απλή καθαρεύουσα, απλή την σύνταξιν και μικροπερίοδος.

Καταργείται η β' παραγρ. του εδ.2 του άρθρ. 6 του Π.Δ. της 31^{ης} Μαΐου 19 Ιουνίου 1933 «περί εγγραφών, εξετάσεων κ.λ.π. εν τοις σχολείοις της Μέσης Εκπαιδευσεως».

Γλώσσα των παντός είδους βιβλίων των σχολείων της Μέσης Εκπαιδευσεως και των Διδασκαλείων είναι η απλή καθαρεύουσα εκτός των αναγνωστικών, εις τα οποία περιλαμβάνονται παντοία έργα της Νεοελληνικής λογοτεχνίας». ¹⁶⁷

Η υπουργική πράξη 10690/14 Φεβρουαρίου 1936 όριζε τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να συγγράφονται τα διδακτικά βιβλία της μέσης εκπαίδευσης και πιο συγκεκριμένα τα νεοελληνικά αναγνωστικά, τα βιβλία ιστορίας, τα βιβλία αγωγής του πολίτη, τα βιβλία γαλλικής γλώσσας, τα διδακτικά βιβλία των μαθηματικών, φυσικών, χημικών, τεχνικών και μουσικής, Το ίδιο ίσχυε και για την υπουργική πράξη 20557/21 Μαρτίου 1936 που αφορούσε τα βιβλία των θρησκευτικών, των φιλοσοφικών, των λατινικών, των φιλολογικών, της υγιεινής, της μουσικής και της γεωγραφίας. ¹⁶⁸

¹⁶⁷ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιανουάριος, Τεύχος 1, σελ.1.

¹⁶⁸ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Α, 1936, Μάιος- Ιούνιος, Τεύχος 5-6, σελ.126-147.

Κεφάλαιο 3. Η λαϊκή παιδεία και το γλωσσικό ζήτημα

Το γλωσσικό ζήτημα ήταν άμεσα συνδεδεμένο με την εκπαίδευση αλλά και με το θέμα της εθνικής ολοκλήρωσης που είχε τεθεί την εποχή του Βενιζέλου. Ο δημοτικισμός εκτός από τη γλωσσική και την εκπαιδευτική, είχε και έντονη κοινωνική και πολιτική διάσταση αφού ταυτιζόταν ιδεολογικά με τον εθνικισμό και τον αλυτρωτισμό.¹⁶⁹

Το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό ζήτημα θεωρούταν πρωτίστως ως πολιτικό ζήτημα αλλά και ότι το γλωσσικό ζήτημα, λόγω των επιπτώσεων που θα είχε, μετατράπηκε και αυτό σε πολιτικό, οδήγησε στην ταύτιση των δύο ζητημάτων. Η πολιτική παράταξη του Βενιζέλου τάχθηκε υπέρ της δημοτικής ενώ οι βασιλόφρονες τάχθηκαν υπέρ της καθαρεύουσας.¹⁷⁰

Ήδη από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, υπήρχαν αναφορές στην υποχρεωτική λαϊκή παιδεία και ότι αυτή έπρεπε να αποτελεί τη βάση κάθε εκπαιδευτικής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας: «να καταστήση όσον το δυνατόν μακροχρονιωτέραν την υποχρεωτικήν φοίτησιν όλων των παιδιών εις τα σχολεία παρέχον εις ταύτην την προσήκουσαν μόρφωσιν δια το μελλοντικόν των έργων....». ¹⁷¹

Το ζητούμενο της κυβέρνησης ήταν να δημιουργήσει μία παιδεία που θα περιλάμβανε όλα τα κοινωνικά στρώματα και ακόμα και αυτοί που δεν ακολουθούσαν την εκπαίδευση στο σύνολό της να αποκτήσουν κάποιες δεξιότητες. Η εκπαιδευτική νομοθεσία ήταν διαμορφωμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να εξαλειφθούν προβλήματα όπως ο αναλφαβητισμός αλλά και να παρέχει ευκαιρίες εκπαίδευσης σε όλους. Υπό αυτή την έννοια η παιδεία μπορεί να χαρακτηριστεί ως λαϊκή παιδεία αφού απευθυνόταν σε όλους ανεξαιρέτως.

¹⁶⁹ Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σελ.52.

¹⁷⁰ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.107-108.

¹⁷¹ Ο.π., σελ.121.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της λαϊκής παιδείας, όπως την αντιμετώπιζε η κυβέρνηση των φιλελευθέρων ήταν εκτός από την καλλιέργεια του το άτομο να αποκτήσει και επαγγελματικές δεξιότητες ώστε να ωφελήσει τον εαυτό του και την Ελλάδα. Την άποψη της κυβέρνησης γι' αυτό το θέμα εξέφρασε ο Υπουργός Παιδείας Γεώργιος Παπανδρέου σε μία επετηρίδα της δημοτικής εκπαίδευσης το 1932:

«Η Δημοκρατία έχει προορισμόν την υλικήν και ηθικήν εξύψωσιν όλων των ανθρώπων. Αλλά, διά να εκπληρώση τον προορισμόν αυτόν, οφείλει να δώση εις όλους ανεξαιρέτως επαρκή και γενικήν και επαγγελματικήν μόρφωσιν. Κατά συνέπειαν η Λαϊκή Παιδεία αποτελεί θεμελιώδες περιεχόμενον της Λαϊκής Δημοκρατίας.

Το δημοκρατικόν Ιδεώδες της Λαϊκής Παιδείας είναι να καλλιεργήση όλας τας ψυχικάς και πνευματικάς ικανότητας των ανθρώπων, ώστε και το γενικόν επίπεδον του λαϊκού πολιτισμού να αυξηθῆ, και όλοι οι άνθρωποι να παρασκευασθούν επαγγελματικώς επαρκέστερον διά τον αγώνα της ζωής, εις τρόπον ώστε να γίνη περισσότερον γόνιμος ο ατομικός μόχθος και περισσότερον ηυξημένον το εθνικόν εισόδημα, του οποίου η δικαία κατανομή να εξασφαλίζη την κοινήν ευημερίαν».¹⁷²

Εντούτοις, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 που ολοκληρώθηκε το 1932 δεν μπόρεσε να ολοκληρώσει το έργο της γιατί διεκόπη από την άνοδο του Λαϊκού κόμματος του Π. Τσαλδάρη και τη δικτατορία του Κονδύλη. Τα μέτρα που πάρθηκαν μετά την κυβέρνηση Βενιζέλου ανέτρεπαν σε μεγάλο βαθμό την ουσία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929.¹⁷³

Πρώτα απ' όλα, στο θέμα της γλώσσας έγινε αντιστροφή αυτών που ίσχυαν, δηλαδή η δημοτική γλώσσα διδασκόταν μόνο στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού και στις επόμενες διδάσκονταν η

¹⁷² Γ. Παπανδρέου «Η δημοκρατία και η λαϊκή παιδεία», στο Ν. Σμύρνη, Ηλ. Βλάχος, Β. Παπαγεωργίου «Επετηρίς δημοτικής εκπαιδευσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932, σελ.3.

¹⁷³ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.129.

καθαρεύουσα. Αντίστοιχη απόπειρα έγινε και στα διδακτικά βιβλία. Επίσης, απολύθηκαν από θέσεις του Δημοσίου οι πιο βασικοί υποστηρικτές της δημοτικής γλώσσας.¹⁷⁴

Ο Αλέξης Δημαράς έχει μία διαφορετική άποψη για το τι ακριβώς επεδίωκε η κυβέρνηση Βενιζέλου με την εκπαιδευτική πολιτική της. Το 1913, στόχος της κυβέρνησης ήταν να δημιουργήσει μία εκπαίδευση, κατάλληλα οργανωμένη ώστε να οδηγήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στην οικονομική ανάπτυξη αλλά και στην κοινωνική δικαιοσύνη. Το παρακάτω απόσπασμα, που προέρχεται από μία εισηγητική έκθεση που συντάκτης της ήταν ο Δ. Γληνός, παρουσιάζει ξεκάθαρα τις τάσεις αυτές της κυβέρνησης:

«Κατά την πρώτην λοιπόν αρχήν, ην εθέσαμεν, οφείλομεν να παράσχωμεν εις εκάστην κοινωνικήν τάξιν όσω το δυνατόν υπό τας παρούσας συνθήκας και τα μέσα, τα οποία διαθέτομεν, αρτιωτέραν την εις αυτήν αναγκαιούσαν γενικήν μόρφωσιν.[...] Ανεξαρτήτως της εν τη κοινωνία θέσεως έκαστον άτομον είνε κατά πρώτιστον λόγον άνθρωπος, μέλος ωρισμένης θρησκευτικής κοινότητος και έθνους, άμα δε και πολίτης ωρισμένου Κράτους. Εκ των ιδιοτήτων δε αυτού τούτων, των γενικών εις πάντας τους εις την κοινωνίαν ανήκοντας, πηγάζουσι στοιχεία της πνευματικής και ηθικής υποστάσεως του ανθρώπου κοινά και απαραίτητα διά πάντας. Η αγωγή λοιπόν υπό την κυρίαν αυτής σημασίαν πρέπει να είνε διά πάντας η αυτή ηθική, εθνική και θρησκευτική, η δε διαφορά του ποσού της μορφώσεως και του είδους, όπου υπάρχει, ανάγεται εις το ποσόν και το είδος των γνώσεων και εις την άσκησιν και ανάπτυξιν των πνευματικών και σωματικών δεξιοτήτων».¹⁷⁵

Θα πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι οι κοινωνικές τάξεις ήταν διακριτές και σαφείς το 1913 και η εκπαίδευση καλούταν να προσφέρει σε αυτές μία την αναγκαία αλλά γενική μόρφωση. Τα εκπαιδευτικά

¹⁷⁴ Ο.π., σελ.129.

¹⁷⁵ Α. Δημαράς «Αστικός φιλελευθερισμός και εκπαιδευτικά προγράμματα» στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος –Χ. Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σελ.29.

νομοσχέδια εκείνης της εποχής παρουσιάζουν την κοινωνική στάση που είχε η αστική τάξη, δηλαδή ότι ναι μεν αυτή έχει δικαιώματα πρόσβασης σε μία ανώτερη τάξη αλλά το ίδιο ισχύει και για την κατώτερη.

Το 1928 όμως η κατάσταση διαφοροποιήθηκε. Σύμφωνα με τον Αλέξη Δημαρά το σχολείο καλείτο να λειτουργήσει ως ανασταλτικός παράγοντας για τη δημιουργία ενός «στρατού» που θα μπορούσε να επιφέρει την κοινωνική ανατροπή. Οι περιορισμοί στην εκπαίδευση αντανakλούσαν και τους περιορισμούς στην κοινωνία και έτσι δικαίωμα ανόδου και στις δύο περιπτώσεις είχαν μόνο όσοι άριστευαν. Αυτό δε σημαίνει ότι απαγορευόταν σε κάποιον να ανέλθει μέσω της εκπαίδευσης αλλά ήταν γνωστό ότι κάτι τέτοιο λόγω των συνθηκών, ήταν εξαιρετικά δύσκολο.¹⁷⁶

Βέβαια, ο σκοπός της κυβέρνησης δεν επιτεύχθηκε ολοκληρωτικά και αυτό οφείλεται σε έναν άλλον παράγοντα, τους επιστήμονες. Η υλοποίηση του εκπαιδευτικού προγράμματος των Φιλελεύθερων γινόταν από μία σειρά επιστημόνων όπως παιδαγωγοί, γλωσσολόγοι και κοινωνιολόγοι. Οι άνθρωποι αυτοί μέσω του εκπαιδευτικού προγράμματος που διαμόρφωναν κατάφεραν να προωθήσουν όντως την κοινωνική ισότητα στην εκπαίδευση, μία δραστηριότητα που γινόταν ανεκτή από την πολιτική διακυβέρνηση και ειδικά από το Βενιζέλο που θαύμαζε το επιτελούμενο έργο στον τομέα της εκπαίδευσης και δεν είχε συνειδητοποιήσει την παιδαγωγική και εκπαιδευτική επανάσταση που γινόταν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αλλαγής αποτελούσαν τα νέα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου που δημιουργήθηκαν το 1918 για τα οποία ο Βενιζέλος εξέφρασε το θαυμασμό του ενώ αυτά στην ουσία εξέφραζαν μία ιδεολογία αποκλειστικά βασισμένη στον αστικό ορθολογισμό:

«Δεν βομβαρδίζονται τα παιδάκια με στομφώδεις φράσεις για το κλέος της Ελλάδας. Με καμιά κενόνη πατριωτική προπαγάνδα. Δεν περιέχουν τα κείμενα τη θεοκρατική ερμηνεία του κόσμου, αντίθετα

¹⁷⁶ Ο.π., σελ.29-30.

εξαίρουν τη γνώση, την επιστήμη, τη λογική. Στη θέση του δέους μπροστά στο Θεό και της υπακοής στους άγραφους νόμους βρίσκουμε την νομικοπολιτική ιδεολογία: ο νόμος του Κράτους παίρνει μεγάλη βαρύτητα, είναι η έννοια που κυριαρχεί. Η εφαρμογή των νόμων αποτελεί προϋπόθεση της κοινωνικής ζωής. Εξαίρεται η τιμιότητα η φιλαλήθεια, η εργατικότητα, αλλά και η κριτική σκέψη, η πρωτοβουλία, η εφευρετικότητα, και κυρίως το συλλογικό πνεύμα και η κοινωνική αλληλεγγύη».¹⁷⁷

Τα αναγνωστικά αυτά αποτελούσαν δημιουργία που εκπονήθηκε κυρίως λόγω της πρωτοβουλίας του Αλ. Δελμούζου. Και στη συνέχεια όμως, ειδικά μετά τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, που έγινε το 1927, οι φιλελεύθεροι παιδαγωγοί ήταν σε θέση να δρουν πιο ελεύθερα χωρίς να δεσμεύονται από ένα συλλογικό όργανο και ειδικά στη σχολική πράξη αναπτύχθηκαν πολλές προοδευτικές τεχνικές που ναι μεν δεν μπορούσαν να θεωρηθούν ως παράνομες αλλά κινούνταν με επιδεξιότητα στα όρια του νόμου.

Ανάλογη ήταν η δράση των παιδαγωγών και στην περίπτωση του προγράμματος των γυμνασίων του 1931. Ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν ένας προσεκτικός υπουργός σε θέματα ιδεολογίας και πρωτοπορίας. Αυτό διαφαίνεται και από το γεγονός ότι στο νομοσχέδιο για τα σχολικά βιβλία είχε κάνει μεγάλες συζητήσεις για το αν έπρεπε να προστεθεί ή όχι ένα «και». Το «και» αυτό αφορούσε τη φράση «γλώσσα των διδακτικών βιβλίων είναι η απλή καθαρεύουσα». Ένα «και» λοιπόν θα δημιουργούσε έμμεσα μία δίοδο για την ένταξη της δημοτικής γλώσσας στη μέση εκπαίδευση. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο Γεώργιος Παπανδρέου ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός, δε συνέβη όμως το ίδιο και με το πρόγραμμα των γυμνασίων το οποίο υπέγραψε ο Υπουργός όταν του πήγε το σχετικό διάταγμα ο Μίλτος Κουντουράς.

Το διάταγμα αυτό είχε σε άλλα σημεία κάποια πολύ επαναστατικά στοιχεία. Προέβλεπε μεν τις μεταφράσεις των αρχαίων κειμένων αλλά παράλληλα το δικαίωμα οι σύλλογοι των διδασκόντων να αποφασίζουν

¹⁷⁷ Ο.π., σελ.30.

σε κάθε σχολείο αν έπρεπε να αλλάξει η δομή και το περιεχόμενο του κάθε προγράμματος, αν έπρεπε ή όχι να υπάρχουν προαιρετικά μαθήματα καθώς επίσης αν έπρεπε να υπάρχουν ή όχι μαθήματα ειδικής επίδοσης, απογεύματα ελεύθερης εργασίας και το δικαίωμα σε αυτούς που διδάσκουν να αποφασίζουν μόνοι τους για το περιεχόμενο που έπρεπε να έχουν κάποια μαθήματα.¹⁷⁸

Διαφαίνεται λοιπόν από τα παραπάνω ότι υπήρχαν κάποιοι εκπαιδευτικοί, που ήταν και υποστηρικτές της δημοτικής, που εκμεταλλεύτηκαν το πνεύμα μεταρρύθμισης της κυβέρνησης ώστε να εφαρμόσουν κάποια προοδευτικά μέτρα.

¹⁷⁸ Ο.π., σελ.31.

Κεφάλαιο 4. Οι εκπαιδευτικοί

4.1. Η εκπαίδευση και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών πριν την υπό εξέταση περίοδο

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το θέμα της εκπαίδευσης άρχισε να απασχολεί τους Έλληνες άμεσα μετά την απελευθέρωσή τους και την αρχή σύστασης του ελληνικού κράτους.

Ο εκπαιδευτικός νόμος του 1834 τόνιζε ότι όλοι οι δημότες από πέντε μέχρι δώδεκα χρονών οφείλουν να φοιτούν στο σχολείο αλλά και ότι οι γονείς που δε συμμορφώνονταν με αυτό το νόμο όφειλαν να πληρώσουν πρόστιμο για κάθε ώρα απουσίας των παιδιών τους, από δέκα λεπτά έως πέντε δραχμές. Θεσμοθέτησε επίσης τη δημιουργία προκαταρκτικών σχολείων από τους Δήμους. Από αυτό το νόμο που επέριπτε όλες τις ευθύνες σχετικά με την εκπαίδευση στους Δήμους δημιουργήθηκε και η επωνυμία δημοδιδάσκαλος.¹⁷⁹

Προκειμένου να εκπαιδεύονται σωστά οι δάσκαλοι, το 1834, δημιουργήθηκε το πρώτο Διδασκαλείο. Αρχικά στεγαζόταν στο Ναύπλιο αλλά ένα χρόνο αργότερα μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Στόχοι του ήταν: «α) Να σχηματίζει ικανούς διδασκάλους και διδασκαλίσσας. β) Να εξετάζει τους υποψηφίους διδασκάλους και τας διδασκαλίσσας και να καταστρώνει τους καταλόγους αυτών, κατά τους όρους των άρθρων 13, 14 και 58».¹⁸⁰

Όσον αφορά το συγκεκριμένο νόμο, δεν ξεκαθαριζόταν η διαδικασία επιλογής, η διάρκεια και ο τρόπος εκπαίδευσης των δασκάλων. Παρόλο που όριζε ότι η εισαγωγή γινόταν με εξετάσεις, δεν όριζε τα προσόντα, την ύλη και τη διαδικασία των εξετάσεων αυτών. Το 1856 με Βασιλικό Διάταγμα ορίστηκαν τα προσόντα, οι εισαγωγικές και απολυτήριες εξετάσεις των υποψηφίων αλλά παρέμειναν ασαφή τα μαθήματα, η διάρκεια και ο τρόπος οργάνωσης των σπουδών. Με την

¹⁷⁹ Γ.Ε.Πυργιωτάκης, 1992, ό.π., σελ.27-28.

¹⁸⁰ ΦΕΚ.11/3.3.1834, άρθρο 66.

επικράτηση της αντίληψης του Ιωάννη Κοκκώνη, που υποστήριζε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, καθιερώθηκε ως επίσημο εγχειρίδιο όλων των σχολείων ο «Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου», εγχειρίδιο στο οποίο εκπαιδεύονταν όλοι οι μαθητές του Διδασκαλείου.¹⁸¹

Με την αποφοίτησή τους, οι δάσκαλοι χωρίζονταν σε τρεις τάξεις οι οποίες όριζαν το διορισμό τους και το ύψος του μισθού τους:

α) σε διδασκάλους νομών και επαρχιών, που μπορούσαν να διοριστούν σε πρωτεύουσες νομών και επαρχιών,

β) σε διδασκάλους δήμων α΄ τάξεως, οι οποίοι μπορούσαν να διοριστούν σε δήμους α΄ τάξεως οι οποίοι είχαν πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους, και

γ) σε διδασκάλους δήμων β΄ και γ΄ τάξεως, οι οποίοι μπορούσαν να διοριστούν σε δήμους β΄ τάξεως με πληθυσμό 2.000-10.000 κατοίκους και σε δήμους γ΄ τάξεως με πληθυσμό κάτω των 2.000 κατοίκων.¹⁸²

Όσο αφορά τη δεύτερη λειτουργία του Διδασκαλείου, την εξέταση δηλαδή των υποψηφίων και τη χορήγηση σχετικού πτυχίου, αφορούσε περισσότερο τις δασκάλες οι οποίες προσέρχονταν μόνο για εξέταση και όχι για φοίτηση.

Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο ήταν η δεύτερη εξέταση των δημοδιδασκάλων. Η εξέταση αυτή είχε προβλεφθεί με τον εκπαιδευτικό νόμο του 1834.¹⁸³ Εκτός όμως από αυτή την περίπτωση, η εξεταστική επιτροπή του Διδασκαλείου όφειλε να εξετάζει τους διδασκάλους δύο χρόνια μετά το διορισμό τους ή δύο χρόνια μετά τη λήψη του πτυχίου τους. Μετά την επιτυχία του σε αυτές τις εξετάσεις ο διδάσκαλος έπαιρνε αποδεικτικό το οποίο τού εξασφάλιζε την οριστική του εγγραφή στους καταλόγους των δημοδιδασκάλων. Όσοι δεν προσέρχονταν στις εξετάσεις έχαναν το δικαίωμα ασκήσεως επαγγέλματος και όσοι αποτύγχαναν ήταν υποχρεωμένοι να επιστρέψουν στο Διδασκαλείο για να μελετήσουν πάλι.

¹⁸¹ Ι.Ε.Πυργιωτάκης, 1992, ό.π., σελ.29-30.

¹⁸² Ό.π., σελ.30-31.

¹⁸³ Ό.π., σελ.32-33.

Παρόλο που το 1864 το Διδασκαλείο έκλεισε, τα παραπάνω συνέχισαν να εφαρμόζονται και ειδικά στους νομούς Αρκαδίας, Φθιώτιδας, Κερκύρας, Κεφαλονιάς, Ζακύνθου και Κυκλάδων που είχαν αναλάβει το εξεταστικό έργο του. Το 1881, εκδόθηκε Διάταγμα το οποίο υποχρέωνε όλους τους δημοδιδασκάλους που είχαν πρωτοβάθμιο πτυχίο πριν το 1862 ή μετά το 1878 να φοιτήσουν στα σχολεία των δήμων για έξι μήνες και μετά να υποστούν τη διαδικασία της δεύτερης εξέτασης.¹⁸⁴

Το κλείσιμο του Διδασκαλείου οδήγησε σε μία κατάπτωση του διδασκαλικού επαγγέλματος αφού οι άνθρωποι που διορίζονταν δεν είχαν λάβει τη κατάλληλη εκπαίδευση για το επάγγελμα. Η έλλειψη ελέγχου των επιτροπών, που διορίστηκαν για την επίλυση του προβλήματος δεν έλυσε κανένα πρόβλημα, και η κυβέρνηση αναγκάστηκε να επανιδρύσει το 1878 το Διδασκαλείο.

Φαινόμενο αυτής της παρακμής και αποδιοργάνωσης ήταν η παρουσία και ευδοκίμηση των γραμματοδιδασκάλων. Οι γραμματοδιδάσκαλοι στην αρχή κλήθηκαν να καλύψουν τα κενά που δημιουργήθηκαν από τους δημοδιδασκάλους. Η εισροή αρκετών επιτηδείων στο επάγγελμα έκανε τόσο τραγική την κατάσταση που οι Δήμοι έφτασαν στο σημείο να ζητούν ιδιόχειρη αίτηση από τους υποψηφίους οι οποίοι δήλωναν ότι γνωρίζουν γραφή, ανάγνωση και τις τέσσερις πράξεις της αριθμητικής.

Εκτός όμως από αυτό το φαινόμενο, οι συνθήκες εργασίας που επικρατούσαν στο επάγγελμα έκαναν τη κατάσταση ακόμα πιο τραγική. Η διοίκηση των σχολείων οριζόταν από ένα πολύπλοκο σύστημα στο οποίο εισέρχονταν άνθρωποι άσχετοι και κυρίως αδιάφοροι που επιδείνωναν τη κατάσταση. Η μισθοδοσία των δημοδιδασκάλων ήταν χαμηλή και δεν κάλυπτε τις ανάγκες τους. Αυτή η μισθοδοσία προερχόταν από τα δίδακτρα που συγκέντρωνε ο Δήμος, αρκετές φορές ανεπιτυχώς, από τους μαθητές. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι δημοδιδάσκαλοι πολλές φορές να παρακαλούν τους δημάρχους για τα

¹⁸⁴ Ο.π., σελ.33-35.

λεφτά τους ή ακόμα χειρότερα, να μετατρέπονται σε εισπράκτορες αφού πήγαιναν μόνοι τους στα σπίτια των μαθητών να εισπράξουν τα δίδακτρα. Αυτές οι δύο συνισταμένες συνδυασμένες με το γεγονός της ανασφάλειας που είχαν, αφού μπορούσαν να απολυθούν ή να μετατεθούν ανά πάσα στιγμή λόγω του τρωτού της διαδικασίας, επιδείνωσαν ακόμα περισσότερο την κατάπτωση που ήδη υπήρχε.¹⁸⁵

Το πόσο τραγική ήταν η κατάσταση διαφαίνεται και στις παρακάτω εκθέσεις επιθεωρητών: «Η πρωτίστη του κακού αφορμή είναι ότι πάντες σχεδόν οι δημοδιδάσκαλοι, ολιγίστων και τούτων επιεικώς εξαιρουμένων, δεν έχουν συνείδησιν του έργου αυτών. Αμεθοδία, αμάθεια και αμέλεια παρά τοις πλείστοις, διαγωγή επίμεμπτος και πολλάκις σκανδαλώδης παρά τισι, διδασκαλία νεκρά όλως και μηχανική.....»..... «Η αμάθεια, η ανικανότης και η αμέλεια των δημοδιδασκάλων ου μικρόν πρόσκομμα φέρουσιν είς την διάδοσιν των γραμμάτων παρά τω λαώ.....οι πλείστοι των δημοδιδασκάλων, άνθρωποι αγράμματοι, γεωργοί, παντοπώλαι, ποιμένες, επί μήνας εγκαταλείποντες το σχολείον και περί τας εργασίας αυτών τας ιδίας ασχολούμενοι. Αρκούμαστε σε μια σύντομη ακόμη δήλωση: Ομολογουμένως οι διδάσκαλοι σήμερον παρ' ημίν είναι το ταπεινότερον γένος των ανθρώπων»«Είναι λυπηρά τραγωδία διδασκάλου ο γραμματοδιδάσκαλος, άνθρωπος μόλις κατέχων τας γνώσεις τελειοφοίτου ατελούς Δημοτικού Σχολείου...., άνθρωπος της εσχάτης κοινωνικής τάξεως, πειναλέος και ρακένδυτος, να καθοδηγή προς την αρετήν απαλάς και τρυφεράς καρδίας είναι τι το ανήκουστον είναι τι γελοίον».¹⁸⁶

Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα άρχισαν να εκδηλώνονται οι πρώτες μεταβολές των συνθηκών. Την ίδια εποχή γίνεται η επανίδρυση του Διδασκαλείου. Με την επανίδρυση του Διδασκαλείου, και με την εμπειρία του παρελθόντος ότι δεν ήταν αρκετό ένα, συγχρόνως ιδρύθηκαν άλλα τρία διδασκαλεία στην Πελοπόννησο, στην Κέρκυρα και στη Θεσσαλία. Καταργώντας την αλληλοδιδασκτική μέθοδο του

¹⁸⁵ Ο.π., σελ.40-44.

¹⁸⁶ Ο.π., σελ.45-46.

Ιωάννη Κοκκώνη και με την επιστροφή ανθρώπων από το εξωτερικό που είχαν εκπαιδευτεί σε νέες παιδαγωγικές μεθόδους, η εκπαίδευση ανθρώπων για τη θέση των δασκάλων κέρδιζε όλο και περισσότερο έδαφος.

Με την ανάπτυξη των Διδασκαλείων έγινε προσπάθεια να αναπτυχθεί και ο θεσμός των γραμματοδιδασκάλων που έπασχε. Ιδρύθηκαν τα υποδιδασκαλεία αλλά ποτέ δεν λειτούργησαν ουσιαστικά. Η ίδρυση νέων υποδιδασκαλείων το 1892 ήταν η λύση του προβλήματος. Οι υποδιδάσκαλοι που προήλθαν από αυτά παραγκώνισαν τους γραμματοδιδάσκαλους και ανύψωσαν το εκπαιδευτικό επίπεδο.

Παρόλη την ανάπτυξη του επαγγέλματος οι οικονομικές απολαβές των δασκάλων δεν καλυτέρεψαν. Το μεγαλύτερο ποσοστό τους έκανε και δεύτερη δουλειά για να αντεπεξέλθει οικονομικά, κατάσταση η οποία λειτουργούσε αρνητικά αφού πολλοί δεν ασχολούνταν με ενθουσιασμό με το επάγγελμά τους αλλά απουσίαζαν και συχνά από τις εκπαιδευτικές τους υποχρεώσεις.

Μετά το 1922, το επάγγελμα άρχισε πάλι να ολισθαίνει λόγω των δασκάλων των δύο μαρτύρων. Αυτοί οι άνθρωποι ήταν πρόσφυγες που λόγω των διωγμών είχαν χάσει τους τίτλους σπουδών τους και αποδείκνυαν την ιδιότητά τους με δύο μάρτυρες. Το αποτέλεσμα ήταν να διορίζονται άνθρωποι που δε γνώριζαν καν την ελληνική γλώσσα.

Εν ολίγοις, οι κατηγορίες δημοδιδασκάλων που υπήρχαν κατά τη διάρκεια της παραπάνω περιόδου ήταν οι εξής:

α) Γραμματοδιδάσκαλοι, ήταν αυτοδίδακτοι και με πολύ αμφισβητούμενα προσόντα οι περισσότεροι.

β) Δημοδιδάσκαλοι με πτυχίο Διδασκαλείου, οι οποίοι διακρίνονταν:

1. Στους «εκτός Διδασκαλείου εκπαιδευθέντες». Είχαν λάβει το πτυχίο μετά από εξετάσεις στο Διδασκαλείο τους.
2. Στους πτυχιούχους των παλαιών τριταξίων Διδασκαλείων.
3. Στους πτυχιούχους των μονοταξίων Διδασκαλείων.
4. Στους προερχόμενους από τις διάφορες ιερατικές σχολές.

5. Στις δημοδιδασκάλισσες της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.
 6. Στους πτυχιούχους των εξαταξίων Διδασκαλείων.
- γ) Υποδιδάσκαλοι ή γραμματιστές που διακρίνονταν:
1. Στους πτυχιούχους ειδικών τμημάτων του Διδασκαλείου, διάρκειας τριών μηνών (νόμος ΑΡΠΕ/1884), που σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα υπήρξαν μόνο στα χαρτιά.
 2. Στους πτυχιούχους των υποδιδασκαλείων (νόμος ΒΟΘ'1892).
- δ) Δημοδιδάσκαλοι των δύο μαρτύρων, οι ονομασθέντες δημοδιδάσκαλοι με ένορκη κατάθεση δύο μαρτύρων.»¹⁸⁷

4.2. Η εκπαίδευση και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών την περίοδο 1928-1936

Το 1929, ανάμεσα στα άλλα εκπαιδευτικά μέτρα που υπήρχαν για την εκπαίδευση, λήφθηκαν και μία σειρά μέτρων για τους εκπαιδευτικούς. Για αυτούς που ήταν ήδη εκπαιδευτικοί προβλέφθηκαν περιφερειακά ή τοπικά συνέδρια που θα γίνονταν κάθε χρόνο ώστε να επιμορφώνονται. Επίσης, ιδρύθηκαν Κατώτερες Επαγγελματικές Σχολές.

Ένας από τους πιο σημαντικούς νόμους της εποχής για τους εκπαιδευτικούς ήταν ο 4368/1929 «Περί Διδασκαλείων Δημοτικής Εκπαιδευσεως». Ο νόμος αυτός κατάργησε τα διδασκαλεία που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν μονοτάξια και προέβλεπε την ίδρυση νέων που ήταν ενιαία και πεντατάξια. Η εισηγητική έκθεση περιγράφει το λόγο που αυτή η νομοθετική ρύθμιση κρίθηκε απαραίτητη: «Αμφότεροι οι τύποι παρουσιάζουσι μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα. Ημείς κατόπιν επισταμένης μελέτης του ζητήματος ήρθημεν εις την απόφασιν να προτιμήσωμεν τον τύπον του πολυταξίου ως τον μάλλον παρέχοντα τα μεγαλύτερα εχέγγυα της αρμονικής μορφώσεως του καλού διδασκάλου και ως τον μάλλον προσηρμοσμένον εις την ψυχολογίαν του Ελληνικού λαού. Τα κύρια συστατικά ενός ικανού και χρηστού διδασκάλου είναι,

¹⁸⁷Ο.π., σελ.60.

εκτός της φυσικής αυτού κλίσεως προς το διδασκαλικόν επάγγελμα, αφ' ενός μεν ο όσον το δυνατόν αρτιότερος και πληρέστερος αυτού επιστημονικός καταρτισμός, αφ' ετέρου δε η εν αυτών καλλιέργεια και ανάπτυξις του ενδιαφέροντος προς το έργον του διδασκάλου των παιδιών, η κατανόησις και αγάπη του παιδιού, μόρφωσις δηλονότι διδασκαλικής συνειδήσεως, η μόρφωσις του ιδανικού του παιδαγωγού». ¹⁸⁸

Ο Ν. 4369/1929 όριζε επίσης ότι τα μαθήματα που θα διδάσκονταν στα πεντατάξια διδασκαλεία θα ήταν:

- A) Θρησκευτικά
- B) Φιλοσοφικά και Παιδαγωγικά
- Γ) Η Ιστορία και η Ισχύουσα Νομοθεσία της Δημοτικής Εκπαίδευσης
- Δ) Αρχαία και Νέα Ελληνικά
- Ε) Γαλλικά, Αγγλικά ή Γερμανικά
- ΣΤ) Ιστορία
- Z) Γεωγραφία
- Η) Μαθηματικά και Κοσμογραφία
- Θ) Φυσιογνωστικά
- Ι) Υγιεινή και Νοσηλευτική
- ΙΑ) Πολιτειακή Αγωγή
- ΙΒ) Οικιακή Οικονομία και Οικιακά Έργα
- ΙΓ) Γεωπονία και Ζωοτεχνία
- ΙΔ) Ωδική και Οργανική Μουσική
- ΙΕ) Ιχνογραφία και Καλλιγραφία
- ΙΣΤ) Χειροτεχνία

¹⁸⁸ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.124.

ΙΖ) Γυμναστική.¹⁸⁹

Η λειτουργία των διδασκαλείων αυτών καθορίστηκε με το Ν. 3182 στον οποίο όμως προστέθηκε ο θεσμός της Συνόδου που γινόταν ανά δύο χρόνια και στην οποία λάμβαναν μέρος οι διευθυντές των διδασκαλείων οι οποίοι συζητούσαν τα λειτουργικά θέματα. Τα διδασκαλεία επόπτευαν οι εκπαιδευτικοί σύμβουλοι.¹⁹⁰

Ο Ν. 4360/1929 «Περί ιδρύσεως Διδασκαλείου οικοκυρικής εκπαιδεύσεως». Από το διδασκαλείο αυτό θα έβγαιναν οι διδασκάλισσες των οικοκυρικών μαθημάτων. Το διδασκαλείο αυτό είχε τρεις τάξεις και τα μαθήματα χωρίζονταν σε γενικά και ειδικά:

Γενικά Μαθήματα

- A) Θρησκευτικά
- B) Ελληνικά
- Γ) Λογιστική, Αριθμητική και Καταστιχογραφία
- Δ) Γαλλικά
- E) Φυσική Πειραματική
- ΣΤ) Χημεία
- Z) Ανθρωπολογία
- H) Πολιτική Οικονομία
- Θ) Μουσική
- I) Γυμναστική
- ΙΑ) Υγιεινή (ατομική και κοινωνική), Βρεφοκομία και Νοσηλευτική.
- ΙΒ) Σχέδιο και Καλλιγραφία.

Ειδικά Μαθήματα

- A) Μαγειρική και Διαιτητική και Πρακτικές Ασκήσεις

¹⁸⁹ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Τόμος Β, Τεύχος 16, Ιούλιος- Αύγουστος 1929, σελ.281-282.

¹⁹⁰ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.124-125.

Β) Ραπτική και Κοπτική και Πρακτικές Ασκήσεις

Γ) Οικιακή Οικονομία

Δ) Ιστορία Τέχνης και Ενδυμάτων

Ε) Μικροβιολογία

ΣΤ) Βοτανική και Ανθοκομία

Ζ) Χειροτεχνία

Η) Πιλοποιεία

Θ) Ψυχολογία

Ι) Παιδαγωγική.¹⁹¹

Ο Ν. 4372/1929 όριζε τις μεταρρυθμίσεις που έγιναν στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης:

«ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Άρθρον 1.

Σκοπός του Διδασκαλείου της Μέσης Εκπαιδεύσεως είναι αφ' ενός μεν η συμπλήρωσις των επιστημονικών γνώσεων, αφ' ετέρου δε η θεωρητική και πρακτική παιδαγωγική μόρφωσις των εν υπηρεσία λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως.

Άρθρον 2.

Το Διδασκαλείον αποτελείται εκ δύο τμημάτων, ενός φιλολογικού, εις το οποίον διδάσκονται οι φιλόλογοι και θεολόγοι, και ενός φυσικομαθηματικού, εν ω διδάσκονται οι φυσικοί και μαθηματικοί. Η φοίτησις είναι διετής. Και κατά μεν το πρώτον έτος γίνεται κυρίως η των ιδιαιτέρων εις έκαστον κλάδον επιστημονική διδασκαλία κατά δε το δεύτερον η παιδαγωγική.

Άρθρον 3.

1. Τα κατά το πρώτον έτος διδασκόμενα μαθήματα είναι κοινά μεν
α) γενική ψυχολογία, β) ηθική, γ) γενικής ιστορίας προβλήματα, δ)

¹⁹¹ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Τόμος Β, Τεύχος 16, Ιούλιος- Αύγουστος 1929, σελ.291.

σχολική υγιεινή, ίδια δε των μεν φιλολόγων, α) Αρχαία Ελληνικά (Ερμηνεία Συγγραφέων και Ασκήσεις), β) Λατινικά (Ερμηνεία Συγγραφέων και Ασκήσεις). Των θεολόγων α) Αρχαία Ελληνικά, ως και των φιλολόγων, β) Ιστορία των Θρησκευτικών, γ) Φιλοσοφία της Θρησκείας. Των μαθηματικών α) Στοιχεία ανωτέρων μαθηματικών εν σχέσει προς την εν τοις Γυμνασίοις και Πρακτικοίς Λυκείοις διδασκομένην ύλην μετ' ασκήσεων β) Γεωμετρικόν σχέδιον, γ) Γεωγραφία. Των Φυσικών α) Βιολογία, β) Φυσική Πειραματική, γ) Χημεία, δ) Γεωγραφία, ε) Ασκήσεις ορυκτολογίας και Πετρογραφίας.

2. Τα κατά το δεύτερον έτος διδασκόμενα μαθήματα είναι: α) Ψυχολογία του παιδός μετ' ασκήσεων, β) Γενική Διδακτική, γ) Ειδική Διδακτική, δ) Ιστορία της Παιδαγωγικής, ε) Γενική Παιδαγωγική, στ) Σχολική Νομοθεσία, ζ) Πολιτική Οικονομία, η) Νεοελληνική Λογοτεχνία». ¹⁹²

Μία ειδικότητα η οποία δεν είχε προβλεφθεί στη μόρφωση του διδακτικού προσωπικού ήταν οι διδάσκαλοι των τεχνικών μαθημάτων. Το διδασκαλείο της τεχνικής εκπαίδευσης που υπήρχε είχε καταργηθεί το 1926 και για να μπορέσει κάποιος δημοδιδάσκαλος ή νηπιαγωγός να αποκτήσει πτυχίο δημοδιδασκάλου χειροτεχνίας, εκκλησιαστικής μουσικής, καλλιγραφίας και ιχνογραφίας και ωδικής και ενόργανου μουσικής, έπρεπε να δώσει εξετάσεις σε ειδική επιτροπή σε μαθήματα αντίστοιχα με την ειδικότητα. ¹⁹³

Μία άλλη σημαντική αλλαγή που προέκυψε μέσω της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929 σχετικά με την επαγγελματική μόρφωση των εκπαιδευτικών ήταν η οργάνωση και η λειτουργία της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Για να γίνει κάποιος δεκτός στην Παιδαγωγική Ακαδημία θα έπρεπε να είναι απόφοιτος Α.Ε.Ι.. Δεκτοί γίνονταν επίσης απόφοιτοι και άλλων σχολών όπως Θεολογίας, Φυσικών Επιστημών, Μαθηματικών καθώς και της Φιλοσοφικής. Οι

¹⁹² Ο.π., σελ.295-296.

¹⁹³ Ι. Λάζαρος, 1930, ό.π., σελ.172-173.

άριστοι μαθητές της Ακαδημίας μπορούσαν να λάβουν υποτροφίες ώστε να συνεχίσουν τις σπουδές τους και στο εξωτερικό.¹⁹⁴

Το 1933, με τον Ν. 286 έγιναν προσθήκες στο θέμα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας. Πιο συγκεκριμένα, για να εισαχθεί κάποιος σε αυτή έπρεπε να περάσει τη διαδικασία των εισιτηρίων εξετάσεων και δεκτοί μπορούσαν να γίνουν σε αυτή όσοι κατείχαν απολυτήριο δημοσίου ή αναγνωρισμένου γυμνασίου, καθώς και οι απόφοιτοι πρακτικού λυκείου. Απαραίτητη προϋπόθεση θεωρούταν το απολυτήριο αυτό να είχε βαθμό «καλώς» τουλάχιστον καθώς και διαγωγή «κοσμιωτάτην».¹⁹⁵

Το 1933 επίσης με το Π.Δ. 29/29 Νοεμβρίου «Περί ορισμού αριθμού και εδρών Παιδαγωγικών Ακαδημιών», οριζόταν ότι έπρεπε να υπάρχουν έξι Παιδαγωγικές Ακαδημίες που θα λειτουργούσαν στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη, στα Ιωάννινα, στην Τρίπολη, στη Λαμία και στην Αλεξανδρούπολη.¹⁹⁶

Το 1934, το Π.Δ.21/24 Φεβρουαρίου όριζε το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των Παιδαγωγικών Ακαδημιών:

1. Παιδαγωγικά

Α. Γενική Παιδαγωγική

Α Τάξη: Α) Γενική Παιδαγωγική-2 ώρες, Β) Γενική Διδακτική-3 ώρες.

Β Τάξη: Α) Γενική Παιδαγωγική-1 ώρα, Β) Ειδική Διδακτική-3 ώρες.

Β. Διδακτικές Ασκήσεις –Φροντιστήρια- 8 ώρες.

Γ. Σύντομη Ιστορία της Παιδαγωγικής- 2 ώρες.

2. Ψυχολογία

Α. Γενική Ψυχολογία

Α Τάξη: Α) Γενική Ψυχολογία, Β) Ειδική Ψυχολογία- 3 ώρες.

¹⁹⁴ Μ. Τζανή, Γ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.127.

¹⁹⁵ Α. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ. 179-180.

¹⁹⁶ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιανουάριος, Τεύχος 1, σελ.12.

Β Τάξη: Σύντομη Επισκόπηση Συγχρόνων Ψυχολογικών Θεωριών. Νοσολογική Ψυχολογία. Μορφολογική Ψυχολογία. Ψυχανάλυση. Ατομική Ψυχολογία.

3. Σχολική Νομοθεσία (Β Τάξη)- 1 ώρα.

4. Φιλοσοφικά

Α. Η Έννοια και το Έργο της Φιλοσοφίας. Φιλοσοφία και Επιστήμη. Διαίρεση της Φιλοσοφίας. Γνωσιολογία και Μεταφυσική- 2 ώρες.

Β. Γενική Μεταφυσική- 2 ώρες.

5. Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου, Πολιτικής Οικονομίας και Κοινωνιολογίας

Α Τάξη: Α) Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου, Β) Στοιχεία Πολιτικής Οικονομίας- 2 ώρες

6. Υγιεινή και Σωματολογία

Α Τάξη: Α) Σωματολογία, Β) Περί αέρος, ύδατος, εδάφους, διατροφής, ενδυμασίας και κατοικίας του ανθρώπου, Γ) Μικροβιολογία, Δ) Λοιμώδη Νοσήματα.

Β Τάξη: Α) Σχολική Υγιεινή, Β) Νοσηλευτική.

7. Ιστορία των Θρησκειών.

8. Αρχαία και Νεοελληνική Λογοτεχνία.

Α Τάξη- 1 ώρα, Β Τάξη-2 ώρες.

9. Νεωτέρα Ξένα Γλώσσα (Γαλλικά ή Γερμανικά ή Αγγλικά).

Α Τάξη- 2 ώρες, Β Τάξη-2 ώρες.

10. Στοιχεία Γεωπονίας και Ζωοτεχνίας.

Α Τάξη- 2 ώρες, Β Τάξη-2 ώρες.

11. Γυμναστική.

Α Τάξη- 2 ώρες, Β Τάξη-2 ώρες.

12. Μουσική

Α Τάξη- 2 ώρες, Β Τάξη-2 ώρες.

13. Τεχνικά.¹⁹⁷

Αναλυτικότερα, οι ώρες του κάθε μαθήματος στην Παιδαγωγική Ακαδημία και οι κατηγορίες των κάθε μαθημάτων¹⁹⁸:

1) Παιδαγωγικά	A Τάξη	B Τάξη
A) Γενική Παιδαγωγική	2	1
B) Γενική Διδακτική	3	-
Γ) Ειδική Διδακτική	-	3
Δ) Διδακτικές Ασκήσεις-Φροντιστήρια	-	8
E) Ιστορία της Παιδαγωγικής	-	2
2) Ψυχολογία	3	1
3) Σχολική Νομοθεσία	-	1
4) Φιλοσοφικά	2	2
5) Στοιχεία Δημοσίου Δικαίου	2	-
6) Υγιεινή και Σωματολογία	1	1
7) Θρησκευολογία	1	1
8) Αρχαία και Νεοελληνική Λογοτεχνία	2	2
9) Ξένη Γλώσσα	2	2
10) Στοιχεία Γεωπονίας	2	2

¹⁹⁷ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιούλιος- Αύγουστος- Σεπτέμβριος, Τεύχος 7-9, σελ.108-112.

¹⁹⁸ Ο.π., σελ.112.

11) Γυμναστική	2	2
12) Μουσική		
A) Ωδική	2	2
B) Ενόργανος Μουσική	2	2
Γ) Εκκλησιαστική Μουσική	2	2
13) Τεχνικά		
A) Καλλιγραφία	1	
B) Ιχνογραφία	1 1/2	2
Γ) Χειροτεχνία	1 1/2	1
Σύνολο	32	36

Το 1937, που Υπουργός Παιδείας ήταν ο Κ. Γεωργακόπουλος ο Νόμος 953 καθόριζε τον τρόπο λειτουργίας των Σχολών Ανώτατης Εκπαίδευσης. Τα κύρια άρθρα του νόμου αυτού ήταν:

«Άρθρον 1. Αι Παιδαγωγικά Ακαδημίας είναι Σχολαί Ανώτατης Εκπαιδύσεως, εις τα οποίας μορφούνται και επαγγελματικώς οι δημοδιδάσκαλοι.

Ο χρόνος της φοιτήσεως εις αυτάς είναι διετής, δύναται δε να παραταθή εις τριετή διά Βασ. Διατάγματος.

Άρθρον 2. Καθ' άπαν το Κράτος ιδρύονται επτά (7) κατ' ανώτατον όριον Παιδαγωγικά Ακαδημίας [...]

Άρθρον 5. Η συμφοίτησις αρρένων και θηλέων εις τα Παιδαγωγικά Ακαδημίας απαγορεύεται [...].¹⁹⁹

¹⁹⁹ Α. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ. 188-189.

Εκτός όμως από την εκπαίδευση, το 1930 λήφθηκε μέριμνα και για τη μετεκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Ο Ν. 2145 και ένα σχετικό Διάταγμα που εκδόθηκε στις 30 Σεπτεμβρίου του 1930 πρόβλεπε τη μετεκπαίδευση δημοδιδασκάλων στην Ευρώπη. Σε αυτή την περίπτωση προβλεπόταν ότι δικαιούνταν εκπαιδευτική άδεια δύο ετών που για τριάντα άτομα θα ήταν άνευ αποδοχών ενώ για άλλα τριάντα μετά αποδοχών ανάλογα με τον βαθμό που είχαν. Για να μπορέσει κάποιος να πάρει άδεια μετά αποδοχών θα έπρεπε να συμμετέχει με επιτυχία σε ένα διαγωνισμό στον οποίο είχαν δικαίωμα να λάβουν όσοι είχαν τουλάχιστον τρία χρόνια προϋπηρεσία και δεν ήταν παραπάνω από 20 χρονών. Μέχρι και το 1942, κανένας δημοδιδάσκαλος δεν είχε πάρει εκπαιδευτική άδεια για μετεκπαίδευση στην Ευρώπη.²⁰⁰

4.3. Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929

Ο Δημήτρης Γληνός (1882-1943), ήταν εκπαιδευτικός, πολιτικός και συγγραφέας και κρίνεται απαραίτητη μία ξεχωριστή αναφορά στο πρόσωπο του λόγω του ότι ήταν ένας από τους βασικούς πρωτεργάτες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Ο Δημήτρης Γληνός ήταν θερμός υποστηρικτής της δημοτικής γλώσσας και αυτός ήταν και ένας από τους βασικούς λόγους που τον οδήγησαν να εγκαταλείψει τη Σμύρνη λόγω των αντιδράσεων που είχαν προκαλέσει οι απόψεις του για το γλωσσικό ζήτημα. Από τη Γερμανία στην οποία μετακομίζει, ενημερώνεται για την πολιτική κίνηση στην Ελλάδα, μεταξύ αυτών και την έλευση του Βενιζέλου, και ενθουσιάζεται με τις εξελίξεις. Το 1911 επιστρέφει στην Ελλάδα και

²⁰⁰ Χρ. Λέφας, 1942, ό.π., σελ. 269.

μέχρι το 1926 αποτέλεσε έναν από τους βασικούς πρωταγωνιστές των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που επιχειρούνται.²⁰¹

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος αξιοποίησε το Δ. Γληνό κυβερνητικά. Από την αρχή της διακυβέρνησης του προσπαθούσε να δημιουργήσει μία ομάδα από διανοούμενους με προοδευτικές ιδέες ώστε να μπορέσει να επιχειρήσει τον εκσυγχρονισμό που ήθελε. Η ενασχόληση του Γληνού με την κυβερνητική εκπαιδευτική πολιτική, άρχισε το 1912 όταν ο τότε υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος, τον ρωτά για τις απόψεις του για το εκπαιδευτικό σύστημα και παράλληλα, τον διορίζει και διευθυντή στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης. Σε αυτή τη θέση αναδεικνύονται οι πρωτοποριακές απόψεις του Γληνού αλλά και η αγάπη που ο ίδιος είχε για την εκπαίδευση αφού όσο ήταν διευθυντής δημιουργήθηκαν δύο παιδαγωγικά φροντιστήρια, ένα σχολείο εργασίας και εφαρμόστηκαν νέες διδακτικές μέθοδοι οι οποίες προέρχονταν από το κίνημα της προοδευτικής αγωγής.²⁰²

Δεν περιορίζεται όμως μόνο σε αυτό το έργο και παράλληλα γυρίζει όλη την Ελλάδα ως σχολικός επιθεωρητής για να μπορέσει να εντοπίσει στην πράξη ποια ήταν τα προβλήματα της ελληνικής εκπαίδευσης.

Ο Ι. Τσιριμώκος, αναθέτει το 1913 στο Δ. Γληνό τη σύνταξη της εισηγητικής έκθεσης και των νομοσχεδίων για την εκπαίδευση. Οι προτάσεις του είναι πραγματικά πρωτοποριακές αφού ζητά την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση και νέα αναλυτικά προγράμματα τα οποία θα εκπαιδεύουν πραγματικά τους μαθητές ώστε να αποκτούν τις απαραίτητες δεξιότητες και όχι να περιορίζονται σε στεία γνώση. Τα νομοσχέδια αυτά δεν ψηφίστηκαν τελικά, τόσο γιατί προκάλεσαν μεγάλες αντιδράσεις αλλά και γιατί και η κυβέρνηση δεν τα υποστήριξε πλήρως.²⁰³

²⁰¹ Φ. Ηλιού «Δημήτρης Γληνός: Από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», Τα Νέα, 8/2/2000.

²⁰² «Δημήτρης Γληνός. Ο αγωνιστής δάσκαλος, ο ριζοσπάστης παιδαγωγός», Αφιέρωμα στο Δημήτρη Γληνό, Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης, τεύχος 60-61.

²⁰³ Ο.π.

Η παραίτηση του Ελευθέριου Βενιζέλου αφήνει το Δ. Γληνό κυνηγημένο στην Ελλάδα. Δικάζεται για περιύβριση αρχής με την κατηγορία ότι αποκάλεσε το βασιλιά «σακαράκα» αλλά απαλλάχθηκε με βούλευμα. Επιστρατεύεται το 1916, για ένα μόλις μήνα, και τον επόμενο παραιτείται από διευθυντής του Διδασκαλείου. Το Νοέμβριο του 1916 φυλακίζεται και τον Ιανουάριο του 1917 αποφυλακίζεται και πάει στη Θεσσαλονίκη μετά από πρόσκληση του Ελ. Βενιζέλου.

Όταν ο Ελ. Βενιζέλος γίνεται και πάλι πρωθυπουργός το 1917, ο Δ. Γληνός γίνεται γενικός γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας. Μέχρι και το 1920 δε θα σταματήσει να αγωνίζεται ώστε να πραγματοποιηθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.²⁰⁴

Οι προσπάθειες του δεν είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα λόγω της μεγάλης αντίδρασης που αντιμετώπισε ακόμα και από τους ανθρώπους της παράταξης του Βενιζέλου. Αυτό που καταφέρνει είναι την εισαγωγή νέων αναγνωστικών και της διδασκαλίας της δημοτικής γλώσσας στην πέμπτη και στην έκτη δημοτικού μαζί όμως με την καθαρεύουσα. Οι προσπάθειες του όμως ανατρέπονται το 1920 όταν ο Βενιζέλος έχασε τις εκλογές και στα σχολεία επανήλθε η καθαρεύουσα μαζί με νέα αναγνωστικά ενώ αυτά της μεταρρύθμισης κάηκαν γιατί κρίθηκαν ως αντεθνικά.²⁰⁵

Παρόλα αυτά, ο Δ. Γληνός συνεχίζει να μάχεται υπέρ της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το 1921 ιδρύει την «Ανώτερη Γυναικεία Σχολή» που ήταν το πρώτο ελεύθερο πανεπιστήμιο για τις γυναίκες.

Το 1923 ο Γληνός διορίζεται ως εκπαιδευτικός σύμβουλος στο Υπουργείο Παιδείας. Μαζί με το Δελμούζο και τον Τριανταφυλλίδη επιχειρεί για άλλη μία φορά να υλοποιήσει το όραμα του, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ακολουθούν μία σειρά πανελλήνιων παιδαγωγικών συνεδρίων, η άρνηση του να γίνει πρόεδρος στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και η ίδρυση της Παιδαγωγικής

²⁰⁴ Ο.π.

²⁰⁵ Ο.π.

Ακαδημίας το 1924, κατόπιν δικής του εισηγήσεως. Ο ίδιος διδάσκει σε αυτή κοινωνιολογία, ένα μάθημα που δεν υπήρχε πριν στην Ελλάδα. Ο ποιητής Κ. Βάρναλης αναφέρει γι' αυτή την επαναστατική κίνηση του Γληνού:

«στην Παιδαγωγική Ακαδημία, που τη διεύθυνε ο Γληνός, παιδαγωγός, όπως είπα και άλλοτε, με μοναδικό οργανωτικό ταλέντο, με φωτιά μέσα του όχι λιγότερη από την επιστημονική και φιλοσοφική του μάθηση και μ' εξαιρετικό θετικισμό σε όλη του τη δράση, όλο το διδαχτικό προσωπικό ήτανε δοκιμασμένοι δημοτικιστές κι όλα τα μαθήματα σ' ένα σκοπό κατατείνανε: να κάνουνε τους «μαθητές» όχι μονάχα καλούς παιδαγωγούς, μα και καλούς αγωνιστές του δημοτικισμού.

Στην Παιδαγωγική Ακαδημία, εξόν από τα παιδαγωγικά και τη φιλοσοφία και άλλα τεχνικά μαθήματα, διδασκότανε η κοινωνιολογία, η γλωσσολογία και η νεοελληνική λογοτεχνία. Για πρώτη φορά σε δημόσιο εκπαιδευτικό ίδρυμα διδασκότανε το μάθημα της κοινωνιολογίας (από το Γληνό) και το μάθημα της νεοελληνικής λογοτεχνίας (από μένα). Όσο για το μάθημα της γλωσσολογίας, αυτό διδασκότανε στο ελληνικό πανεπιστήμιο από τα 1885! Κι όμως για πρώτη φορά η επιστήμη αυτή, που ήτανε ως τότε όργανο της πνευματικής αντίδρασης, γινότανε όργανο της πνευματικής προόδου – για να μην πω επανάστασης! Γιατί για πρώτη φορά στην Παιδαγωγική Ακαδημία ακούστηκε από υπάλληλο του κράτους πως η αληθινή γλώσσα του έθνους είναι η δημοτική γλώσσα κι όχι η γλώσσα του... κράτους (των ψηφισμάτων του και των νόμων του!). Κι αυτηνής της γλώσσας διδαχτήκανε στους δασκάλους η ιστορία, οι νόμοι και οι κανόνες.»²⁰⁶

Το 1926 απολύεται και αρκετοί από τους συνεργάτες διώκονται. Δεν πτοείται όμως και αρχίζει την έκδοση ενός περιοδικού, το «Αναγέννηση» που στρέφεται προς το σοσιαλισμό. Ο Γληνός είναι πεπεισμένος πλέον ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση απαιτεί παράλληλα αλλαγές στην κοινωνία και στην πολιτική ζωή του τόπου.

²⁰⁶ Ο.π.

Θεωρεί ως εμπόδιο και πρωτεργάτη της αντίδρασης στη μεταρρύθμιση την αστική τάξη:

«Η ελληνική αστική τάξη είναι αντιδραστική. Δεν γνώρισε και δεν έζησε καμιά από τις αρετές που αποτελέσανε την αξία, τον υπαρκτικό λόγο των αστικών τάξεων της Δύσης. Ούτε τη δίψα της αποκάλυπτης αλήθειας, ούτε το γενναίο πέταγμα της ελεύθερης έρευνας, ούτε το σεβασμό της ελευθερίας της συνείδησης, ούτε την τιμή προς τους δημιουργούς του καλύτερου μέλλοντος. Η ελληνική αστική τάξη είναι προορισμένη, να στολίζεται με φράκο και κολλαριστό πουκάμισο και να έχει τη στεγνή ψυχή μεσαιωνικού καλόγερου. Υποκρισία, σεμνοτυφία, ηθική κούφια, αρετή των λόγων και εκμετάλλευση. Αν η τάξη αυτή που κυβερνάει το δύσμοιρο λαό και τον εξαπατά εκατό χρόνια τώρα, είχε κόκκο μυαλού, θα είχαν αγκαλιάσει την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Γιατί η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση όπως διατυπώθηκε ήταν το θεμελίωμα της ελληνικής παιδείας πάνω στα ζωντανά δεδομένα του γνήσιου ελληνικού κόσμου, ήταν αληθινή εκπαιδευτική αναγέννηση μέσα στο πλαίσιο όλων των χαρακτηριστικών μιανής σύγχρονης προοδευτικής αστικής κοινωνίας. Νεοέλληνες αστοί πότε με κατηγορίες για τσαρικά ρούβλια, πότε με αθεΐες, πότε με μπολσεβικισμούς, πότε με ανηθικότητες κλοτσοβόλησαν κάθε φορά, έφτυσαν, ερύπαναν κάθε «άνθρωπο» που αγαπώντας πλατιά το λαό του ήρθε για να τους μεταδώσει λίγο φως».²⁰⁷

Το 1927, ο Δ. Γληνός συγκρούεται με τον Αλ. Δελμούζο και διασπούν τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, το σωματείο που είχε συμβάλλει τα μέγιστα στην εκπαίδευση, διότι για το Γληνό έπρεπε να έχει και πολιτικό προσανατολισμό, θέση με την οποία ο Δελμούζος ήταν αντίθετος. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος διαλύθηκε τελικά το 1929.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 δε βρίσκει σύμφωνο το Δ. Γληνό. Θεωρεί ότι δεν εμπεριέχει τίποτε πρωτοποριακό και νέο. Αντίθετα, έχει διατηρήσει όλα τα θετικά στοιχεία του παρελθόντος και ό,τι καινοτομίες έχει υιοθετήσει δεν είναι προς όφελος της

²⁰⁷ Ο.π.

εκπαίδευσης. Για το Δ. Γληνό υπάρχει μεν μία τάση ώστε η εκπαίδευση να έχει πιο πρακτικές διαστάσεις αλλά αυτή παραμένει σε θεωρητικό επίπεδο και ότι δεν πρόκειται να πραγματοποιηθεί. Έχει κατανοήσει πλέον ότι η πολιτική βούληση που υπάρχει είναι διαφορετικό από ό,τι αυτός οραματίζεται και δε διστάζει να επιτεθεί την ίδια περίοδο σε προοδευτικούς ανθρώπους των γραμμάτων όπως ο Παλαμάς και ο Σικελιανός που θεωρεί ότι οι απόψεις που είχαν για τη δημοτική γλώσσα εγκαταλείφθηκαν με αντάλλαγμα κρατικές θέσεις.²⁰⁸

Για το Δ. Γληνό, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 δεν είναι στην πραγματικότητα μεταρρύθμιση. Υποστηρίζει ότι πρόκειται για νομοσχέδια που στην ουσία δε δημιουργούν λαϊκά σχολεία που θα ανταποκρίνονται στις ανάγκες όλης της κοινωνίας αλλά διατηρούν τον κλασικισμό του παρελθόντος. Επίσης, δε λαμβάνουν καμία μέριμνα για τη μόρφωση των γυναικών και των δασκάλων, ενώ ο αναλφαβητισμός που πλήττει τη κοινωνία αντιμετωπίζεται επιφανειακά.²⁰⁹

Τις ίδιες απόψεις εκφράζει ένα χρόνο αργότερα, στα τρία εκπαιδευτικά συνέδρια που διοργάνωσε ο τότε Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου. Δεν είναι όμως ο μόνος που εκφράζει την αντίδραση του στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε το 1929. Ο Αλ. Δελμούζος και ο Μ. Τριανταφυλλίδης, με διαφορετικά επιχειρήματα από αυτά του Γληνού, ασκούν έντονη κριτική.

Ο Δ. Γληνός υποστηρίζει ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν πρόκειται ποτέ να επιτευχθεί όσο φορέας αυτής συνεχίζει να παραμένει η αστική τάξη. Θεωρεί ότι ναι μεν έχουν τεθεί οι σωστές κατευθύνσεις αλλά δεν υπάρχει καμία προϋπόθεση για την εφαρμογή τους. Ο Αλ. Δελμούζος με τη σειρά του θα υποστηρίξει ότι παιδεία στην Ελλάδα δεν υπάρχει και ότι για να υπάρχει πραγματική εκπαίδευση θα πρέπει να εισαχθούν σε αυτή η λαϊκή γλώσσα και το λαϊκό σχολείο. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης θα υποστηρίξει ότι ηθελημένα έχει δημιουργηθεί μία

²⁰⁸ Ο.π.

²⁰⁹ Δ. Α. Γληνός, «Τα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια: Ο θρύλος των επαγγελματικών σχολών», Ακρόπολις, 15 Ιουνίου 1929.

σύγχυση στον κόσμο της δημοτικής με τον κομμουνισμό ώστε να εκφράσει την αντίθεσή του.²¹⁰

²¹⁰ Μ. Τριανταφυλλίδης, «Δημοτικισμός και Κομμουνισμός», στο *Δημοτικισμός και αντίδραση, Άπαντα*, έκτος τόμος, Θεσσαλονίκη 1963, σελ. 156.

Κεφάλαιο 5. Η διοίκηση της εκπαίδευσης

5.1. Σχετική νομοθεσία

Ένας νόμος που αφορούσε αποκλειστικά τη διοίκηση της εκπαίδευσης ήταν ο Ν. 4653/1930 «Περί διοικήσεως της εκπαιδεύσεως». Σύμφωνα με αυτό το νόμο, συστάθηκε το «Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο», ένα όργανο το οποίο ήταν αρμόδιο για να σχεδιάζει την ενιαία εκπαιδευτική πολιτική και να την εφαρμόζει. Η εκπαιδευτική πολιτική θα πρέπει να ήταν ανάλογη με τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες που παρουσίαζε η Ελλάδα σαν χώρα.²¹¹

Το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο αποτελούταν από 51 άτομα και προσπαθούσε να εκπροσωπεί όλους τους κοινωνικούς κλάδους. Ο Υπουργός Παιδείας Γ. Παπανδρέου ανέθεσε στο όργανο αυτό να ασχοληθεί με τα παρακάτω θέματα:

- 1) Τη χάραξη των γενικών γραμμών κατεύθυνσης που έπρεπε να ακολουθήσει η ελληνική εκπαίδευση σύμφωνα με τις συνθήκες που υπήρχαν καθώς και σύμφωνα με την επιστημονική πρόοδο.
- 2) Τον καθορισμό του είδους και του τύπου των σχολείων που έπρεπε να δημιουργηθούν σύμφωνα με τις συνθήκες και τις ανάγκες της Ελλάδας.
- 3) Τον καθορισμό του αριθμού των σχολείων που ήταν αναγκαία για κάθε είδος.
- 4) Τον καθορισμό μίας κοινής κατεύθυνσης που έπρεπε να υπάρχει στη μόρφωση του διδακτικού προσωπικού.
- 5) Τον καθορισμό γενικών αρχών σύμφωνα με τις οποίες θα συντάσσονταν τα αναλυτικά προγράμματα.
- 6) Τη δημιουργία μελέτης για το πώς θα εντοπίζονταν και θα χρησιμοποιούνταν τα οικονομικά μέσα που ήταν αναγκαία για τη βελτίωση της παιδείας.

²¹¹ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.125.

- 7) Τη δημιουργία μελέτης για τη λήψη μέτρων στη διοίκηση της εκπαίδευσης.
- 8) Τη λήψη απόφασης για το ποια σχολεία έπρεπε να καταργηθούν.
- 9) Την πρόταση για το ποια σχολεία έπρεπε να ιδρυθούν εκτός από αυτά της στοιχειώδους εκπαίδευσης.²¹²

Το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο συνήλθε στις 27 Οκτωβρίου του 1930 με πρόεδρο τον Γ. Παπανδρέου. Τα θέματα προς συζήτηση που αποφάσισε ήταν: 1) τα απαιτούμενα σχολεία σύμφωνα με τις ανάγκες της χώρας, 2) η εξασφάλιση της λειτουργίας των κατωτέρων επαγγελματικών σχολείων, τόσο από άποψη μαθητών όσο και από άποψη προσωπικού, 3) η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και η μεταβολή της αντίληψης που υπήρχε για το σχολείο, 4) η δημιουργία ενότητας στη διοίκηση της εκπαίδευσης, και 5) η χάραξη γενικών γραμμών κατεύθυνσης της εκπαίδευσης.²¹³

Στις 5 Οκτωβρίου του 1931 το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο συζήτησε θέματα για τα οποία είχαν διαμορφωθεί σχετικές μελέτες. Το πρώτο από αυτά ήταν η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και η δημιουργία σχολικής αντίληψης στους Έλληνες. Στο θέμα αυτό το Συμβούλιο κατέληξε στα εξής πορίσματα:

1. Η επίσημη απογραφή του 1928 κατέδειξε ότι αγράμματοι από 8 ετών και πάνω ήταν το 23,47% των ανδρών, το 57,97% των γυναικών, δηλαδή συνολικά το 40,72%.
2. Το ποσοστό αυτών που δεν ακολουθούσαν την υποχρεωτική φοίτηση στο δημοτικό σχολείο έφτανε το 3,8%.
3. Θα έπρεπε να οργανωθούν πλήρως τα νηπιαγωγεία και τα δημοτικά που προορίζονταν για τη γενική λαϊκή μόρφωση.
4. Θα έπρεπε να ενισχυθούν οι σχολικές και κοινοτικές βιβλιοθήκες.

²¹² Χρ. Λέφας, 1942,ό.π., σελ.312.

²¹³ Ο.π., σελ.312-313.

5. Θα έπρεπε να ενισχυθούν και να οργανωθούν συστηματικά τα μαθητικά συσσίτια, οι παιδικές εξοχές και τα υπαίθρια σχολεία.
6. Θα έπρεπε να ενισχυθεί η σχολιατρική υπηρεσία ώστε να προστατευθεί η υγεία των μαθητών.
7. Θα έπρεπε να ενισχυθούν τα ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας και να ενθαρρυνθούν και οι ιδιώτες να συνεισφέρουν υπέρ των μαθητών.
8. Θα έπρεπε να γίνουν περισσότερα κρατικά νυχτερινά σχολεία και να ενισχύονται και τα ιδιωτικά σωματεία.
9. Όσοι στρατιώτες ήταν αναλφάβητοι θα έπρεπε κατά τη διάρκεια της θητείας τους να διδάσκονται υποχρεωτικά.
10. Μετά το 1936, να μην προσλαμβάνεται κανένας εργάτης ή εργάτρια που δεν κατείχε απολυτήριο δημοτικού.²¹⁴

Το δεύτερο θέμα που συζητήθηκε αφορούσε τα απαιτούμενα σχολεία. Τα πορίσματα του Συμβουλίου ήταν τα εξής:

A) Για τα σχολεία της γεωργικής παιδείας:

- 1) θα έπρεπε να αναγνωριστεί η ανάγκη που υπήρχε για την ενίσχυση της γεωργικής εκπαίδευσης,
- 2) τα δημοτικά σχολεία γενικής παιδείας που βρίσκονταν σε αγροτικές περιφέρειες θα έπρεπε να ενισχυθούν με το γεωργικό προσανατολισμό. Ο προσανατολισμός αυτός θα αφορούσε τη σύνταξη ενός κατάλληλου προγράμματος, τη δημιουργία ενός σχολικού κήπου, την αλλαγή της μεθόδου διδασκαλίας, την ειδική προετοιμασία των διδασκάλων και τη δημιουργία κατάλληλων διδακτικών βιβλίων.
- 3) έπρεπε να ενισχυθεί η γεωργία μέσω των ειδικών γεωργικών σχολείων.

B) Για τα σχολεία της τεχνικής παιδείας: αναγνωρίστηκε ότι και σε αυτό τον κλάδο υπήρχε η ανάγκη ενίσχυσης των τεχνικών μαθημάτων

²¹⁴ Ο.π., σελ.313.

στα σχολεία αλλά και η ανάγκη ίδρυσης και οργάνωσης ειδικών τεχνικών σχολείων.

Γ) Για τα σχολεία εμπορικής παιδείας:

1) Η κατάσταση της εκπαίδευσης σε αυτό το πεδίο κρίθηκε καλύτερη από την τεχνική και γεωργική εκπαίδευση. Λόγω αυτού μάλιστα κρίθηκε ότι οι μέσες εμπορικές σχολές έπρεπε να περιορισθούν.

2) Προτάθηκε κάποιες μέσες εμπορικές σχολές να μετατραπούν σε κατώτερα εμπορικά σχολεία και να ιδρυθούν και κάποια νέα σε εμπορικά κέντρα της Ελλάδας με διάρκεια φοίτησης τα τρία έτη.

3) Προτάθηκε επίσης η δημιουργία επιμορφωτικών σχολείων ημερησίων ή νυχτερινών ώστε να συμπληρωθεί η εμπορική μόρφωση αυτών που εργάζονταν ήδη σε καταστήματα ή εμπορικά γραφεία.

Δ) Σχολεία γενικής παιδείας:

1) Επέκταση των νηπιαγωγείων και δημιουργία νέων σε περιοχές με ξενόφωνους κατοίκους (πρόσφυγες) καθώς και σε βιομηχανικές και εργατικές συνοικίες μεγάλων κέντρων.

2) Αύξηση των δημοδιδασκάλων μέχρι να αντιστοιχεί ένας σε κάθε σαράντα μαθητές.

3) Να οργανωθεί καλύτερα το εξαιρέτως δημοτικό για να είναι πιο αποδοτικό για τη γενική λαϊκή παιδεία για την οποία προορίζεται. Αυτό σήμαινε ότι έπρεπε το πρόγραμμά του να διαμορφώνεται ανάλογα με τις συνθήκες του κάθε τόπου, να εφοδιαστεί με όλα τα όργανα και μέσα διδασκαλίας, να δημιουργηθούν και να εμπλουτιστούν οι σχολικές βιβλιοθήκες, να λειτουργήσει σχολικός κήπος, κ.ά.

4) Να καθιερωθεί ο τύπος του κλασσικού γυμνασίου με προαιρετικό το μάθημα των λατινικών και ο τύπος του πρακτικού λυκείου με τις ανάλογες προσαρμογές.

5) Το απολυτήριο του πρακτικού λυκείου να είναι ισότιμο με αυτό του κλασσικού γυμνασίου και κατά συνέπεια, οι απόφοιτοι του πρώτου να μπορούν μετά από εισαγωγικές εξετάσεις, να εγγραφούν στις σχολές του Πανεπιστημίου και στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα.

- 6) Οι εισαγωγικές εξετάσεις του Πανεπιστημίου να διαμορφωθούν με τέτοιο τρόπο ώστε να ελέγχονται οι πραγματικές γνώσεις και ικανότητες των αποφοίτων των μέσων σχολών.
- 7) Για να μην υπάρχει παραπάνω αριθμός μαθητών στα γυμνάσια να υπάρχουν αυστηρές εισαγωγικές εξετάσεις.
- 8) Να περιοριστούν τα γυμνάσια και να μετατραπούν κάποια από αυτά σε ειδικές μέσες τεχνικές σχολές.
- 9) Το πρόγραμμα των δύο κατωτέρων τάξεων του γυμνασίου να είναι όμοιο με τις αντίστοιχες τάξεις όλων των μέσων σχολών.
- 10) Όσα ημιγυμνάσια δεν έχουν τον απαραίτητο αριθμό μαθητών να καταργούνται.
- 11) Προτείνεται να συσταθούν μονάδες αυτοδιοίκησης για τις υποτροφίες των απόρων και ικανών μαθητών.
- 12) Να συγκροτηθεί επιτροπή που θα μελετήσει το θέμα του ατομικού δελτίου των μαθητών καθώς και το θέμα των εξετάσεων.²¹⁵

Ένα άλλο όργανο που θεσμοθετούσε ο Ν.4653/1930 ήταν το «Εκπαιδευτικό Συμβούλιο». Το συγκεκριμένο όργανο διαχωρίζονταν σε διοικητικό και γνωμοδοτικό. Το γνωμοδοτικό συμβούλιο αποτελούταν από πέντε μέλη και ήταν υποχρεωτικό το ένα από αυτά να ήταν γυναίκα. Ο θεσμός αυτός δε διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα αφού καταργήθηκε το 1933. Το διοικητικό συμβούλιο είχε δύο ξεχωριστά τμήματα που το ένα αφορούσε τη μέση εκπαίδευση ενώ το άλλο τη στοιχειώδη. Κάθε τμήμα αποτελούνταν από τέσσερα τακτικά μέλη και από έναν αιρετό.²¹⁶

Εκτός από τη γενική διοίκηση της εκπαίδευσης υπήρχε και η τοπική. Αυτή την ασκούσαν τα εποπτικά συμβούλια που ήταν διαφορετικά για τη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση. Αρμόδιο για τα πειθαρχικά ζητήματα ήταν ένα δευτεροβάθμιο όργανο το οποίο ήταν ένα συμβούλιο αποτελούμενο από τα τακτικά μέλη του εκπαιδευτικού

²¹⁵ Ο.π., σελ.313-315.

²¹⁶ Μ. Τζανή, Τ. Παμουκτσόγλου, 2002, ό.π., σελ.126.

συμβουλίου, το διευθυντή παιδείας και το νομικό σύμβουλο του Υπουργείου Παιδείας. Έτσι, η διοίκηση της εκπαίδευσης δεν παρουσίαζε στοιχεία αποκέντρωσης, παρόλο που αυτός ήταν ο αρχικός σκοπός, αλλά αντίθετα ήταν συγκεντρωμένη στο Υπουργείο Παιδείας.²¹⁷

5.2. Σχολικές εφορίες

Οι σχολικές εφορίες καθιερώθηκαν με τον Ν. 519/1931 «Περί ιδρύσεως σχολικών ταμείων και σχολικών εφορειών. Τα βασικά σημεία αυτού του νόμου ήταν:

«Άρθρον 3»

«1. Έκαστον Σχολικόν Ταμείον διοικείται υπό πενταμελούς επιτροπής ήτις επονομάζεται «Σχολική Εφορεία».

2. Μέλη της εφορείας είναι: 1) Ο Διευθυντής του σχολείου ή ο νόμιμος τούτου αναπληρωτής, εκτελών χρέη γραμματέως της Εφορείας. 2) Εν μέλος του οικείου Δημοτικού ή Κοινοτικού Συμβουλίου, υπ' αυτού υποδεικνυόμενον. 3) Έν λαϊκόν μέλος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της ενορίας εις ην υπάγεται το σχολείου υπ' αυτού υποδεικνυόμενον και 4) Δύο γονείς ή κηδεμόνες των εγγεγραμμένων εν τω σχολείω μαθητών, υπό της συνελεύσεως των γονέων ή κηδεμόνων των μαθητών του σχολείου εκλεγόμενοι.

3. Η ιδιότης μέλους Σχολικής Εφορείας δεν είναι ασυμβίβαστος προς οιονδήποτε δημόσιον ή ιδιωτικόν επάγγελμα ή λειτούργημα».²¹⁸

Κεφάλαιον Γ Εποπτεία και έλεγχος

Άρθρον 6

«1. Η Εποπτεία και ο έλεγχος των Σχολικών Ταμείων και Εφορειών ασκείται υπό του Υπουργείου της Παιδείας διά των υπαλλήλων της

²¹⁷ Ο.π., σελ.126.

²¹⁸ Δ. Π. Πλέτσης «Σχολικάί εφορείαί», Τύποις, Συνοδινού & Καβαλλιεράτου, Εν Αθήναις 1932, σελ.8-10.

Κεντρικής υπηρεσίας και διά των Επιθεωρητών των σχολείων, εις ων την αρμοδιότητα υπάγονται.

2. Τα οδοιπορικά έξοδα και αι αποζημιώσεις των εξερχομένων δι' έλεγχον των Σχολικών Ταμείων και Εφορειών ή δι' υπηρεσίαν των διδακτηρίων διοικητικών και τεχνικών υπαλλήλων βαρύνουν τον ειδικόν προϋπολογισμόν «κατασκευής κλπ. διδακτηρίων», διέπονται δε ως προς τους κεντρικούς υπαλλήλους υπό των γενικών σχετικών διατάξεων της υπηρεσίας των δημοσίων έργων». ²¹⁹

Άρθρον 8

«Απαγορεύεται εις τα μέλη των Σχολικών Εφορειών η επ' αμοιβή επίβλεψις των ανεγειρομένων ή επισκευαζομένων και μετασκευαζομένων διδακτηρίων. Απαγορεύεται ωσαύτως υπό των Σχολικών Εφορειών προμήθεια υλικών πάσης φύσεως παρά μελών των Εφορειών τούτων. Οι παραβάται απολύονται αμέσως υπό του οικείου Επιθεωρητού διά πράξεώς του, πάσα δε ζημία, ήτις ήθελεν επέλθει εις το Σχολικόν Ταμείον, ευθύνει αλληλεγγύως και εις ολόκληρον πάντα τα μέλη της Σχολικής Εφορείας». ²²⁰

Κεφάλαιον Στ

Έργα των Σχολικών Εφορειών

Άρθρον 18

«1. Έργα των Σχολικών Εφορειών είναι:

Α) Η φροντίς διά την είσπραξιν των πόρων και την αύξησιν της περιουσίας των Σχολικών Ταμείων.

Β) Η σύναξις των δανείων προς επίτευξιν των σχολικών ταμείων.

Γ) Η μέριμνα διά την ανέγερσιν διδακτηρίου, όπου τοιούτον δεν υπάρχει ή την διασκευήν ή επισκευήν του υπάρχοντος ούτως ώστε να πληροί τους όρους της Υγιεινής, Παιδαγωγικής και Σχολικής Αρχιτεκτονικής.

²¹⁹ Ο.π., σελ.24.

²²⁰ Ο.π., σελ.25.

Δ) Η καλή συντήρησις του διδακτηρίου και η φροντίς διά την καθαριότητα, την θέρμανσιν και τον φωτισμόν αυτού.

Ε) Ο εφοδιασμός του σχολείου διά των απαιτητών επίπλων και σκευών, ως και των αναγκαίων διδακτικών οργάνων.

ΣΤ) Η ίδρυσις και ο πλουτισμός της σχολικής και μαθητικής βιβλιοθήκης.

Ζ) Η οργάνωσις και λειτουργία των μαθητικών συσσιτίων.

Η) Η προτάσει του Συλλόγου των διδασκόντων παροχή εις απόρους χρηστούς και επιμελείς μαθητάς βιβλίων, γραφικής ύλης, ενδυμάτων, υποδημάτων κλπ.

Θ) Η λήψις παντός μέτρου συντελούντος εις την υγείαν των μαθητών και διευκολύνοντος των πρόοδον αυτών.

Ι) Η μέριμνα διά την εφαρμογήν των περί υποχρεωτικής φοιτήσεως διατάξεων». ²²¹

Προς διευκόλυνση των σχολικών εφοριών και για την ομαλή λειτουργία τους, ο Κοσμάς Κ. Μιχαηλίδης, επιθεωρητής δημοτικών σχολείων, είχε εκδώσει έναν οδηγό που περιλάμβανε τον νόμο 5019, οδηγίες και διασαφηνιστικές λεπτομέρειες καθώς και υποδείγματα όλων των σχετικών εγγράφων. ²²²

5.3. Άλλοι διοικητικοί θεσμοί

Τα δημοτικά σχολεία του ελληνικού κράτους ήταν διαιρεμένα σε 71 εκπαιδευτικές περιφέρειες. Σε κάθε περιφέρεια υπήρχε και ένας επιθεωρητής. Ξεχωριστός επιθεωρητής υπήρχε για τα μουσουλμανικά σχολεία.

²²¹ Ο.π., σελ.74-76.

²²² Κ. Κ. Μιχαηλίδης «Οδηγός σχολικών εφορειών», Βόλος 1932-1933.

Για να γίνει κάποιος επιθεωρητής θα έπρεπε να είναι πτυχιούχος της φιλοσοφικής ή πτυχιούχος της σχολής των φυσικών και μαθηματικών επιστημών με ειδικές παιδαγωγικές σπουδές τουλάχιστον δύο χρόνων και προϋπηρεσία σε δημοτικά σχολεία, τουλάχιστον πέντε χρόνων. Επιθεωρητής επίσης μπορούσε να γίνει πτυχιούχος της φιλοσοφικής ή πτυχιούχος της σχολής των φυσικών και μαθηματικών επιστημών που είχε παράλληλα και πτυχίο δημοδιδασκάλου και βαθμό τουλάχιστον λίαν καλώς και προϋπηρεσία τουλάχιστον οχτώ χρόνων. Επιθεωρητές επίσης μπορούσαν να γίνουν και οι πτυχιούχοι δημοδιδάσκαλοι που είχαν προϋπηρεσία έξι ετών και είχαν μετεκπαιδευθεί στο Πανεπιστήμιο για δύο χρόνια, καθώς και αυτοί που είχαν προϋπηρεσία έξι χρόνων και δύο χρόνια ειδικών παιδαγωγικών σπουδών. Δικαίωμα να γίνουν επιθεωρητές είχαν επίσης και όσοι είχαν διατελέσει επιθεωρητές στις Νέες Χώρες.²²³

Τα καθήκοντα των επιθεωρητών ήταν:

α) Επισκέπτεται δις τουλάχιστον κατ' έτος άπαντα τα δημοτικά σχολεία και νηπιαγωγεία, δημόσια και ιδιωτικά της περιφέρειάς του, περιοδεύων κατ' έτος 120-160 ημέρας, εξετάζει την κατάστασιν του διδακτηρίου και του υλικού και αγρυπνεί εις την τήρησιν των εκπαιδευτικών διατάξεων του Κράτους, εξακριβοί την επιμέλειαν, την ικανότητα και την εν τω σχολείω και τη κοινωνία διαγωγήν των διδασκάλων και υποδεικνύει μεν εις αυτούς τα σημεία, καθ' α πρέπει να βελτιωθούν, προνοεί δε περί συμπληρωματικής αυτών μορφώσεως διά σειράς μαθημάτων και συνεδρίων.

β) Ασκεί επί των λειτουργιών της δημοτικής εκπαίδευσως πειθαρχικήν εξουσίαν, δυνάμενος να επιβάλη εις αυτούς επίπληξιν και πρόστιμον μέχρι δραχ. 300.

γ) Προκηρύττει δημοπρασίας προς μίσθωσιν διδακτηρίων και γνωμοδοτεί περί εγκρίσεως ή μη τοιούτων.

δ) Υποβάλλει μεθ' εκάστην περιοδείαν εις το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον ημερολόγιον περιοδείας και έκθεσιν περί της καταστάσεως

²²³ Ι. Λάζαρος, 1930, ό.π., σελ.201-202.

δε τούτων εις το Υπουργείον, το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον και τον Γενικόν επιθεωρητήν, εφ' όσον δε η περιφέρεια αυτού υπάγεται εις γενικήν διοίκησιν, και εις τον Γενικόν Διοικητήν.

ε) Εισηγείται εις το Εποπτικόν Συμβούλιον τα μέτρα, άτινα κατά την κρίσιν του δέον να ληφθούν προς βελτίωσιν της δημοτικής εκπαιδεύσεως της περιφέρειάς του.

στ) Θεωρεί τας μισθοδοτικές καταστάσεις των διδασκάλων της περιφέρειάς του. Την θεώρησιν των καταστάσεων δύναται ν' αναθέσει και εις τον διευθυντήν εκάστου σχολείου εγκρίσει του Υπουργού.

ζ) Τηρεί βιβλίον των δημοτικών σχολείων της περιφέρειάς του. Εν τω μητρώω δέον ν' αναγράφεται και το έτος της γεννήσεως εκάστου διδασκάλου, εν ιδιαιτέρα δε στήλη και η χρονολογία, καθ' ην ούτος συνεπλήρωσε το 65^{ον} έτος της ηλικίας του.

η) Χορηγεί εις εξαιρετικές περιπτώσεις κατά την αρχήν και την λήξιν του σχολικού έτους και προ των εορτών των Χριστουγέννων και του Πάσχα κανονικήν άδειαν μέχρι 7 ημερών, κατά το υπόλοιπον δε σχολικόν έτος κανονικήν επίσης άδειαν μέχρι 15 ημερών και γνωμοδοτεί εις το Εποπτικόν συμβούλιον περί χορηγήσεως αδειας μείζονος των 15 ημερών ως και περί των αναρρωτικών αδειών.

θ) Εκπροσωπεί το Εποπτικόν συμβούλιον καθ' όλας αυτού τας σχέσεις, υποβάλλει εις το Υπουργείον και το Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον μεθ' εκάστην συνεδρίαν πλήρες αντίγραφον των πρακτικών αυτής, κοινοποιών προς τας αρμοδίας αρχάς και τους ενδιαφερομένους λειτουργούς αποσπάσματα και διεξάγει όλην την αλληλογραφίαν του Συμβουλίου». ²²⁴

Εκτός από τη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση, η κυβέρνηση Βενιζέλου έλαβε μέριμνα και για την εποπτεία των Α.Ε.Ι. Με το νόμο 5143/1931 οριζόταν ο κυβερνητικός επίτροπος ο οποίος ήταν ισοδύναμος με τον πρύτανη του πανεπιστημίου Αθηνών. Οι αρμοδιότητες του κυβερνητικού επιτρόπου ορίζονταν στο άρθρο 2 του

²²⁴ Ο.π., σελ.200-201.

σχετικού νόμου: «Ο Κυβερνητικός Επίτροπος παρακολουθεί την εφαρμογή των νόμων εν τοις Πανεπιστημίοις δυνάμενος να μετέχη άνευ ψήφου των γενικών συνελεύσεων των καθηγητών, της Συγκλήτου, των Σχολών, των συμβουλίων, εφορειών, επιτροπειών και λοιπών εν τοις Πανεπιστημίοις λειτουργούντων συλλόγων, εποπτεύει άπάσας τας υπηρεσίας των Πανεπιστημίων και των Παραρτημάτων αυτών, υποβάλλει σχετικές εκθέσεις προς τον Υπουργόν και γνωμοδοτεί επί των υποβαλλομένων αυτώ υπό του Υπουργού πανεπιστημιακών ζητημάτων».²²⁵

Το 1936 με τον αναγκαστικό νόμο 248 ιδρύθηκε ο θεσμός του Γενικού Επιθεωρητή των ξένων και μειονοτικών σχολείων. Ο νόμος αυτός όριζε τα προσόντα που πρέπει να έχει ο επιθεωρητής και όριζε τι επιτρέπεται να διδάσκεται σε αυτά:

«Άρθρον 1- Ιδρύεται μία θέσις γενικού επιθεωρητού των ξένων και μειονοτικών σχολείων, του οποίου η δικαιοδοσία και αρμοδιότης ορισθήσεται διά Β. Διατάγματος.

Ο γενικός επιθεωρητής των ξένων και μειονοτικών σχολείων έχει τον αυτόν βαθμόν και μισθόν και την αυτήν δικαιοδοσίαν και υπόκειται εις τας αυτάς πειθαρχικάς ποινάς με τους λοιπούς γενικούς επιθεωρητάς της Μέσης Εκπαιδεύσεως, διορίζεται δε τοιούτος διά Β. Διατάγματος, προκαλουμένου υπό του υπουργού Θρησκευμάτων και Παιδείας, πτυχιούχος της φιλοσοφικής ή θεολογικής σχολής των ημετέρων Πανεπιστημίων, κεκτημένος αποδείξεις διετών παιδαγωγικών σπουδών εν Ευρώπη ή Αμερική και πενταετή τουλάχιστον υπηρεσίαν εν δημοσίοις ή ανεγνωρισμένοις σχολείοις της δημοτικής ή μέσης εκπαιδεύσεως ή πρωτοβάθμιος καθηγητής, πτυχιούχος των αυτών σχολών, έχων δεκαετή τουλάχιστον συνολικήν υπηρεσίαν εν δημοσίοις ή ανεγνωρισμένοις σχολείοις της δημοτικής ή μέσης εκπαιδεύσεως.

Άρθρον 2- Εις ξένα σχολεία επιτρέπεται να γίνηται χρήσις μόνον διδακτικών βιβλίων, εγκρινομένων υπό του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου καθ' α Β. Διάταγμα θέλει ορίσει.

²²⁵ Α. Δημαράς, 1987, ό.π., σελ.174.

Η χρησιμοποίησις και κυκλοφορία διδακτικών βιβλίων, μη εγκρινομένων κατά τ' ανωτέρω, συνεπάγεται τας υπό τους νόμους 5911 «περί διδακτικών βιβλίων» προβλεπομένας κυρώσεις. Μέχρι της εγκρίσεως διδακτικών βιβλίων διά τα εις ξένας γλώσσας διδασκόμενα μαθήματα, συμφώνως προς τας διατάξεις του παρόντος νόμου, επιτρέπεται η χρήσις και βιβλίων εγκεκριμένων δι' αποφάσεως του Υπουργού Θρησκευμάτων και Παιδείας μετά γνωμοδότησιν υπ' αυτού καταρτιζομένης επιτροπής.

Άρθρον 3- Το πρόγραμμα των μαθημάτων των Ισραηλιτικών κοινοτικών σχολείων όσον αφορά μεν τα εις την Ελληνικήν γλώσσαν διδασκόμενα μαθήματα είναι το αυτό με το των αντιστοιχών δημοσίων σχολείων, όσον δ' αφορά τα εις την Εβραϊκήν διδασκόμενα υπόκεινται υπό την έγκρισιν του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Παιδείας. Επιτρέπεται εις τα σχολεία ταύτα η διδασκαλία της Εβραϊκής γλώσσης ιστορίας και θρησκείας εις μεν τας 4 κατωτέρας τάξεις επί 14 ώρας καθ' εβδομάδα εν συνόλω και διά τα τρία αυτά μαθήματα, εις δε τας δύο ανωτέρας επί 11 ώρας καθ' εβδομάδα.

Επιτρέπεται επίσης εις τας δύο ανωτέρας τάξεις των δημοτικών κοινοτικών Ισραηλιτικών σχολείων να διδάσκηται μία ξένη γλώσσα εκτός του προγράμματος και ουχί επί πλείοντας των εξ ωρών καθ' εβδομάδα δι' εκάστην τάξιν». ²²⁶

²²⁶ Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Α, 1936, Νοέμβριος, Τεύχος 11, σελ.243.

Επίλογος

Οι πόλεμοι στα Βαλκάνια αλλά και ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, είχαν μεγάλη επίδραση στην αύξηση του πληθυσμού της Ελλάδας. Οι εξελίξεις σε όλα τα επίπεδα επιταχύνθηκαν. Η κατάσταση έγινε ακόμα πιο ιδιαίτερη με την έλευση μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Ελλάδα μετά το 1922.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα καθώς και οι εξελίξεις δε θα μπορούσαν να αφήσουν ανεπηρέαστο και τον τομέα της παιδείας και της εκπαίδευσης. Μέχρι και το 1929, η ελληνική εκπαίδευση είχε θεωρητικό και κλασικιστικό προσανατολισμό. Αυτό την έκανε ένα εκπαιδευτικό σύστημα προορισμένο για λίγους στην ουσία, το οποίο δεν ανταποκρινόταν στις κοινωνικές ανάγκες που είχαν δημιουργηθεί και που δεν απευθυνόταν στο μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού, δηλαδή το λαό.

Η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν αυτή που προχώρησε το 1929 σε μία μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Μία σειρά νόμων αυτής της κυβέρνησης επεδίωκαν να δημιουργήσουν ένα αστικό σχολείο και θεωρείται ως μία από τις πιο σημαντικές εκπαιδευτικές κινήσεις στην ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που ξεκίνησε το 1929 θεωρήθηκε σημαντική, γιατί τουλάχιστον ένα μέρος της υλοποιήθηκε. Οι μεταρρυθμίσεις του παρελθόντος είχαν παραμείνει μόνο στη θεωρία, γιατί δεν υπήρχαν οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι για την επιτέλεσή τους.

Η μεταρρύθμιση του 1929 είχε όμως και ένα άλλο διαφορετικό στοιχείο από τις προηγούμενες απόπειρες και αυτό ήταν ότι λάμβανε μέριμνα για όλες τις κοινωνικές ομάδες. Είχε γίνει πλέον κατανοητό ότι η κλασική εκπαίδευση δεν μπορούσε να απευθύνεται σε όλες τις κοινωνικές ομάδες και κατά συνέπεια, ένα μεγάλο μέρος των ικανοτήτων των Ελλήνων πολιτών παρέμενε ανεκμετάλλευτο.

Η νομοθεσία του 1929 και οι επόμενοι νόμοι που δημιουργήθηκαν μέχρι και το 1932, δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των προσπαθειών των πολιτικών προσώπων. Παιδαγωγοί της εποχής που είχαν φιλελεύθερο και προοδευτικό πνεύμα μελέτησαν και εξέτασαν τα εκπαιδευτικά ζητήματα που υπήρχαν και βοήθησαν στη διαμόρφωση ουσιαστικών νομοσχεδίων που θα μετέτρεπαν το σχολείο σε ικανό να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες και δεδομένα.

Όλες οι βαθμίδες εκπαίδευσης υπέστησαν αλλαγές και ο κύριος σκοπός πλέον των σχολείων ήταν να παρέχουν στους μαθητές τις απαραίτητες δεξιότητες που θα τους φαίνονταν χρήσιμες στην επαγγελματική τους αποκατάσταση και σταδιοδρομία αλλά και στην πορεία τους ως πολίτες.

Πρόσβαση δινόταν επίσης με τη μεταρρύθμιση του 1929 και στις μαθήτριες που μέχρι εκείνη τη στιγμή υφίστανται εκπαιδευτικές διακρίσεις σε σύγκριση με τους μαθητές.

Η μεταρρύθμιση του 1929 ήταν η αρχή μίας προσπάθειας για την παροχή παιδείας σε όλους και ως ένα σημείο αυτό επιτεύχθηκε. Τα νυχτερινά, τα εμπορικά, τα γεωργικά, τα τεχνικά και άλλα σχολεία, έδιναν την ευκαιρία σε όλους όχι μόνο να μην είναι αναλφάβητοι αλλά να αποκτήσουν και τις δεξιότητες που θα έκαναν την εργασία τους πιο αποδοτική. Με αυτό τον τρόπο άλλαζε και η σχολική αντίληψη που υπήρχε. Ένα παιδί αγροτικής οικογένειας που προοριζόταν για γεωργικές εργασίες, θεωρούνταν σπατάλη χρόνου να σταλθεί στο σχολείο με αποτέλεσμα να παραμένει εντελώς αγράμματο. Η προοπτική όμως ότι θα εκπαιδευόταν ειδικά στη γεωργία και θα αποκτούσε νέες δεξιότητες, άγνωστες στις παλαιότερες γενιές, που θα έκαναν πιο αποτελεσματική και κυρίως αποδοτική την εργασία του και την παραγωγή του, αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για τη συμμετοχή στην εκπαίδευση.

Με αυτό τον τρόπο δινόταν η ευκαιρία σε άτομα που ήδη εργάζονταν, να πάνε στα νυχτερινά σχολεία και να αποκτήσουν μόρφωση. Ευκαιρία μόρφωσης επίσης παρεχόταν και στα άτομα κυρίως της εργατικής

τάξης, που σκόπευαν να εργαστούν σε πρακτικά και τεχνικά επαγγέλματα.

Ένα άλλο ιδιαίτερο στοιχείο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ήταν το ενδιαφέρον που επιδεικνυόταν για την προσχολική ηλικία μέσω των νηπιαγωγείων. Το ενδιαφέρον αυτό είχε και παιδαγωγική αλλά και κοινωνική διάσταση. Από τη μία παρεχόταν εκπαίδευση στα παιδιά προσχολικής ηλικίας, κάτι που σήμερα είναι ευρέως γνωστό ότι απαιτείται γι' αυτή την ηλικία, γιατί εκτός από την πνευματική, συντελεί και στην ηθική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Από την άλλη, τα παιδιά των προσφύγων που θεωρούνταν ξενόφωνα, εντάσσονταν στο εκπαιδευτικό σύστημα γρηγορότερα και άρα, είχαν μεγαλύτερες πιθανότητες πιο γρήγορης προσαρμογής. Η παροχή εκπαίδευσης σε αυτά τα παιδιά από την προσχολική ηλικία διασφάλιζε και τη συνέχεια της εκπαίδευσής τους.

Μεγάλη σημασία δόθηκε και στο θέμα της εκπαίδευσης του διδακτικού προσωπικού. Η εκπαίδευση που λαμβάνουν οι εκπαιδευτικοί πλέον ακολουθεί ευρωπαϊκά πρότυπα και εκτός από εκπαιδευτικοί προετοιμάζονται και για παιδαγωγοί. Οι εκπαιδευτικοί όμως μέσω της νέας νομοθεσίας αποκτούν πρόσβαση και άποψη και στη διαμόρφωση της ουσίας του επαγγέλματός τους, τη διδασκαλία. Στο γυμνάσιο, για παράδειγμα, συμμετέχουν οι καθηγητές μέσω του συλλόγου τους στη διαμόρφωση του προγράμματος με τον τρόπο που οι ίδιοι θεωρούν πιο αποτελεσματικό.

Η εκπαιδευτική νομοθεσία του 1929 στην ουσία μετουσίωσε σε νομοσχέδια αυτά που μέχρι εκείνη τη στιγμή υπήρχαν ως αιτήματα και μόνο για αρκετό χρονικό διάστημα. Με αυτό τον τρόπο σκοπεύει να μετατρέψει το σχολείο και την εκπαίδευση στο κατάλληλο μέσο που θα ανταποκριθεί στις οικονομικές ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας αλλά παράλληλα θα μεταφέρει στους μαθητές τις αρχές του δημοκρατικού συστήματος του κοινοβουλευτισμού.

Σε σχέση με προηγούμενες προσπάθειες, ο διδακτικός στόχος δεν είναι ο μόνος της νέας εκπαιδευτικής νομοθεσίας που συμπεριλαμβάνει

και κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Η νέα εκπαίδευση που διαμορφώνεται δεν προετοιμάζει το μαθητή μόνο για τις επόμενες σπουδές του αλλά στην ουσία τον προετοιμάζει για τη ζωή και τις προκλήσεις που θα αντιμετωπίσει σε αυτή.

Σαφώς και όλα τα νομοσχέδια δεν μπορούν να θεωρηθούν πλήρως αναπτυγμένα. Εντούτοις, όπως διαφάνηκε και από την παρούσα μελέτη, μία σειρά αλλαγών προστίθενται προκειμένου να συμπληρώσουν τα κενά των αρχικών νόμων ή τα σημεία που κατά την εφαρμογή αποδείχθηκαν λανθασμένα.

Μία τέτοια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως απολύτως πετυχημένη. Είναι δεδομένο ότι υπήρχαν μειονεκτήματα και προβλήματα τόσο προς τον προσανατολισμό της όσο και προς την υλοποίησή της. Η πορεία της με την πάροδο του χρόνου μπορεί να οδηγούσε στην επίλυση των προβλημάτων της. Γεγονός είναι ότι η νέα κυβέρνηση το 1935 επανέφερε τα παλαιά προγράμματα του Γυμνασίου καταρρίπτοντας κάθε μεταρρυθμιστική προσπάθεια που είχε γίνει και επέστρεψε την εκπαίδευση στο παλαιό πνευματικό καθεστώς. Το οριστικό τέλος ήρθε με τη δικτατορία του Μεταξά το 1936 που απέβαλλε τη δημοτική γλώσσα από την εκπαίδευση και επανέφερε την καθαρεύουσα σταματώντας εντελώς κάθε προοδευτική προσπάθεια και επαναφέροντας την εκπαίδευση αρκετά χρόνια πίσω.

Οι Σωτήριος Κοράκης και Στράτος Μαρίνος συγκέντρωσαν σε πίνακα τα κυριότερα χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης από το 1913 έως και το 1932, δηλαδή τις περιόδους διακυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου σημειώνοντας με αυτό τον τρόπο τις ουσιαστικές αλλαγές που προέκυψαν²²⁷:

	1913	1917	1929-1932
--	-------------	-------------	------------------

²²⁷ Σ. Κοράκης, Σ. Μαρίνος «Οργάνωση- Διοίκηση της εκπαίδευσης κατά τις δύο περιόδους διακυβέρνησης Βενιζέλου (1910-1920, 1928-1932): Μία ιστορικοσυγκριτική προσέγγιση», στο <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/marinos-korakis.htm>

Κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα	Αστικό – Φιλελεύθερο (συντηρητικό)	Αστικό - Φιλελεύθερο	Αστικό - Φιλελεύθερο
Γλωσσικό ζήτημα	«εντατική σπουδή των αρχαίων γλωσσών ελληνικής και λατινικής»	Καθιέρωση Δημοτικής γλώσσας	Δημοτική γλώσσα
Επιρροές	Επιρροές από γερμανικό κυρίως σύστημα	Επιρροές από γερμανικό κυρίως σύστημα	Επιρροές από σοσιαλιστικές ιδέες
Καινοτομίες	Μέριμνα για τη μόρφωση των γυναικών, αλλά δεν εξομοιώνεται με αυτή των αγοριών	Μέριμνα για τη μόρφωση των γυναικών, αλλά δεν εξομοιώνεται με αυτή των αγοριών	Μικτά δημοτικά σχολεία, Νυχτερινές σχολές, σχολεία για άτομα με ειδικές ανάγκες,
Υλικοτεχνική υποδομή	Βελτίωση υλικοτεχνικής υποδομής	Βελτίωση υλικοτεχνικής υποδομής	Δάνειο για ανέγερση σχολικών κτιρίων
Σύστημα Διοίκησης του κράτους	Συγκεντρωτικό, αναφορές μόνο για αποκέντρωση		Συγκεντρωτικό, με τάσεις αποσυμπύκνωσης
Οργάνωση -	«Η διοικήσεις	Θεσμός	Εκδημοκρατισμός

Διοίκηση	είναι το ελεγκτήριο όργανο, ο οφθαλμός δια του οποίου αυτή επιβλέπει» Κεντρικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο	Ανωτέρων Εποπτών	διοίκησης, Α.Ε.Σ., συμμετοχή πολλών κοινωνικών φορέων, θεσμός αιρετών
Χαρακτήρας της εκπ/σης	Ανθρωπιστικός κλασικισμός	Θεωρητικός κλασσικός	Προώθηση της τεχνικής – επαγγελματικής εκπαίδευσης, οικονομική αποτελεσματικότητα του σχολείου, προσπάθεια καταπολέμησης αναλφαβητισμού
Δομή Εκπ/κού Συστήματος	Ενιαίο εξάχρονο σχολείο (όχι δημοτικό – Ελληνικό) Τριτάξια αστικά σχολεία, εξατάξια γυμνάσια Δωρεάν	Κρατικές δαπάνες της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Αμοιβή δασκάλων από το δημόσιο.	Εξάχρονο υποχρεωτικό δημοτικό, δημιουργία δεύτερου σχολικού δικτύου, Ανώτερο Παρθεναγωγείο, Επαγγελματικές σχολές, Γεν. Γυμνάσιο, Πρακτικό Λύκειο,

	υποχρεωτική φοίτηση σε δημοτικό και νηπιαγωγείο		Νυχτερινά, Ειδικής Αγωγής
--	--	--	------------------------------

Βιβλιογραφία

- Βεντήρης Γ., «Η Ελλάδα του 1910-1920», Τόμος Πρώτος, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970
- Γκωντέν Π., «Τα δικαιώματα του παιδιού, Τύπος Ερμού, Εν Αθήναις 1931
- Γληνός Δ.Α., «Τα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια: Ο θρύλος των επαγγελματικών σχολών», Ακρόπολις, 15 Ιουνίου 1929
- Δαρδαβέσης Θ., «Η οργάνωση της κεντρικής διοίκησης για την υγειονομική πολιτική στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008
- Δάφνης Γ. , «Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων. 1923-1940», Α΄, «Ο Βενιζελισμός κυβερνά», Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1955
- Δημαράς Α., (επιμ.) «Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε», τόμος Β «1895-1967», Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1987
- Δημαράς Α., «Αστικός φιλελευθερισμός και εκπαιδευτικά προγράμματα» στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος –Χ. Χ. Χατζιωσήφ (επιμ.) «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1992
- «Δημήτρης Γληνός. Ο αγωνιστής δάσκαλος, ο ριζοσπάστης παιδαγωγός», Αφιέρωμα στο Δημήτρη Γληνό, Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης, τεύχος 60-61
- Δόλγερας Α., «Περίθαλψη και προνοιακή φροντίδα στους παλινοστούντες ομήρους της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Τόμος Β, Τεύχος 14, 1 Μαΐου 1929

- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Τόμος Β, Τεύχος 16, Ιούλιος- Αύγουστος 1929
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιανουάριος, Τεύχος 1
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιανουάριος, Τεύχος 4
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Ιούλιος- Αύγουστος- Σεπτέμβριος, Τεύχος 7-9
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Δ, 1934, Δεκέμβριος, Τεύχος 12
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Ε, 1935, Φεβρουάριος, Τεύχος 2
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Ε, 1935, Μάρτιος, Τεύχος 3
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Ε, 1935, Οκτώβριος, Τεύχος 10
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Α, 1936, Απρίλιος, Τεύχος 4
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Δ, Τόμος Α, 1936, Φεβρουάριος, Τεύχος 2
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Α, 1936, Μάιος- Ιούνιος, Τεύχος 5-6
- Εκπαιδευτικόν Δελτίον, Περίοδος Γ, Τόμος Α, 1936, Νοέμβριος, Τεύχος 11
- «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδριάσις Α, Πέμπτης 4 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929

- «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις Β, Παρασκευής 5 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929
- «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις Γ, Δευτέρας 8 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929
- «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις Δ, Τρίτης 9 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929
- «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις ΣΤ, Πέμπτης 11 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929
- «Επίσημα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής», Περίοδος Β, Σύνοδος έκτακτος, Συνεδρίασις Η, Σαββάτου 13 Ιουλίου 1929, Προεδρία Ι.Δ. Τσιριμώκου, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1929
- «Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής. Περίοδος Β- Σύνοδος έκτακτος», 1^η συνεδρίαση, 2 Ιουλίου 1929
- «Εφημερίς των συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως», 4^η συνεδρίαση, 4-9 Ιουλίου 1929
- «Εφημερίς των συζητήσεων της Δ' εν Αθήναις συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως», 62^η συνεδρίαση, 4 Δεκεμβρίου 1928
- Ηλιού Φ., «Δημήτρης Γληνός: Από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», Τα Νέα, 8/2/2000
- «Η προοπτική του λαϊκού σχολείου», στο Ν. Σμύρνη, Ηλ. Βλάχος, Β. Παπαγεωργίου «Επετηρίς δημοτικής εκπαίδευσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932
- Θεοδώρου Β., «Η οργάνωση των μαθητικών συσσιτίων από την κυβέρνηση Βενιζέλου 1928-1932: υποσιτισμός και φυματίωση στο πλαίσιο της κοινωνικής υγιεινής», στο Συλλογικό, «Δημόσια

υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008

- «Ιστορία των Ελλήνων», τόμος 15, «Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940», Εκδόσεις Δομή
- Λάζαρος Ι., «Το βιβλίο του δημοδιδασκάλου», Εκ των εργοστασίων Νικολάου Τιλπέρογλου, Εν Αθήναις 1930
- Λαμπράκη Παγανού Αλ., «Η γυναικεία εκπαίδευση και οι νομοθετικές ρυθμίσεις στην Ελλάδα (1878-1985)», Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαίδευση και Ισότητα Ευκαιριών, Γενική Γραμματεία Ισότητας, Αθήνα 1995
- Λούβη Ε., Ξιφαράς Δ., «Νεότερη και σύγχρονη ιστορία Γ΄ Γυμνασίου», Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων- Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, Αθήνα
- Κιμουρτζής Π., «Πανεπιστήμιο (1910-1917): Καθηγητές, σύμπνοια και έριδα», στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
- Κιμουρτζής Π., «Η φοίτηση στην Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά τον μεσοπόλεμο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και ο νεαρός Νικόλαος», ACADEMIA, Volume 1, 2011
- Κοράκης Σ., Μαρίνος Σ., «Οργάνωση- Διοίκηση της εκπαίδευσης κατά τις δύο περιόδους διακυβέρνησης Βενιζέλου (1910-1920, 1928-1932): Μία ιστορικοσυγκριτική προσέγγιση», στο <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/marinos-korakis.htm>
- Κρητικός Γ., «Ένταξη προσφύγων και σταθερότητα στον ελληνικό χώρο», στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007

- Κύβος, «Η εργατική νομοθεσία», μέρος Α, Νουμάς, τχ.467, 18 Φεβρουαρίου 1912
- Κυριόπουλος Γ., «Οι πολιτικές υγείας και ασφάλισης στην Ελλάδα υπό το πρίσμα των διεθνών εξελίξεων στην περίοδο του μεσοπολέμου», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008
- Λέφας Χ., «Ιστορία της εκπαίδευσως», Οργανισμός Εκδόσεων Σχολικών Βιβλίων, Εν Αθήναις 1942
- Μαντούδης Μ.Μ., «Κώδιξ νομοθεσίας ανεγέρσεων κλπ. διδακτηρίων», Αθήναι 1929
- Μαυρογορδάτος Γ.Θ., «Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940», Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή 1983
- Mazower Μ., «Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου», Εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002
- Μιχαηλίδης Κ.Κ., «Οδηγός σχολικών εφορειών», Βόλος 1932-1933
- Μπουζάκης Σ., «Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια γενική και τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση», τόμος Α, «Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, 1913-1929», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1994
- Μπουζάκης Σ., «Νεοελληνική εκπαίδευση», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1999
- Μπουζάκης Σ., «Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1998)», Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2002
- Μπουζάκης Σ., «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929», στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου

- Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007
- Μπουζάκης Σ., «Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα (1836-2005), τόμος Β, 1926-2005, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2006
 - Ξενόπουλος Γ., «Το κύμα της Αγραμματοσύνης», Νέα Εστία, τχ.51, 1 Φεβρουαρίου 1929
 - Ξενόπουλος Γ., «Τα σχολικά βιβλία», Νέα Εστία, τχ.68, 15 Οκτωβρίου 1929
 - Ο Νουμάς, «Η πολιτική μεταβολή και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση», Νουμάς, τχ.710, 14 Νοεμβρίου 1920
 - Παπαδάκης Ν.Ε., ««.....Εν συνδυασμῷ προς τον νέον οργανισμόν του πανεπιστημίου και την αποκατάστασιν της τάξης». Εκπαιδευτική πολιτική, διακυβέρνηση και απόδοση λόγου στην ανώτατη εκπαίδευση, στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932), στο Συλλογικό, «Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2001», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2007.
 - Παπαδόπουλος Ι.Θ., «Πρώτον οι πολλοί βραδύτερον οι ολίγοι», Ερμής, Έτος Ι, Τόμος 10^{ος}, Μάιος 1929-Απρίλιος 1930
 - Παπανδρέου Γ., «Η δημοκρατία και η λαϊκή παιδεία», στο Ν. Σμύρνη, Ηλ. Βλάχος, Β. Παπαγεωργίου «Επετηρίς δημοτικής εκπαιδεύσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932
 - Παπαστεφανάκη Α., «Από την «Υγιεινή των Επιτηδευμάτων» στην «Ηυξημένην Νοσηρότητα της Εργατικής Τάξεως»: Η επαγγελματική υγεία στην Ελλάδα, 1870-1940», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008

- Παρορίτης Κ., «Ένα όνειρο που σβήνει», Νουμάς, τχ.714, 12 Δεκεμβρίου 1920
- Πλέτσης Δ.Π., «Σχολικάί εφορείαι», Τύποις, Συνοδινού & Καβαλλιεράτου, Εν Αθήναις 1932
- «Πρακτικά συνεδριάσεων της Β΄ συνόδου της Α΄ κοινοβουλευτικής περιόδου», τόμος Β, 13^η συνεδρίαση, 5 Δεκεμβρίου 1927
- Πυργιωτάκης Ι.Ε., «Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος», Εκδόσεις Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992
- Σβολόπουλος Κ.Α., «Το Βαλκανικόν σύμφωνο και η ελληνική εξωτερική πολιτική 1928-1934», Εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1974
- Σβορώνος Ν., «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1985
- Σμύρνη Ν., Βλάχος Η., Παπαγεωργίου Β., «Επετηρίς δημοτικής εκπαιδεύσεως 1932», Έτος Α, Εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1932
- Στεφάνου Σ., «Ελ. Βενιζέλου- Κείμενα», Αθήνα 1981
- Στεφάνου Σ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος για το γλωσσικό ζήτημα», Νέα Εστία, Έτος Ξ, τεύχος 1426, 01/12/1986
- «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, Εταιρία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, 1988
- Ταγκόπουλος Π., «Η δημοτική μας στα δημόσια έγγραφα», Νουμάς, τχ.679, 11 Απριλίου 1920
- Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου, «Ελευθέριος Βενιζέλος και Λορέντζος Μαβίλης. Αγορεύσεις για τη γλώσσα στη Β΄ (Διπλή) Αναθεωρητική Βουλή (1911)», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα 2010

- Τζανή Μ., Παμουκτσόγλου Τ., «Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. «Ταυτόν και αλλοτριομορφοδίαιτον»», Εκδόσεις Ερωδιός, Θεσσαλονίκη 2002
- Τζόκας Σ., «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού. 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους», Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2002
- Τριανταφυλλίδης Μ., «Άπαντα», τόμος Δ, Θεσσαλονίκη 1963
- Τριανταφυλλίδης Μ., «Δημοτικισμός και Κομμουνισμός», στο *Δημοτικισμός και αντίδραση, Άπαντα*, έκτος τόμος, Θεσσαλονίκη 1963
- Τρομπούκης Κ., Λιονής Χ., «Η δημόσια υγεία και η πρωτοβάθμια περίθαλψη στο νομοθετικό έργο των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο Συλλογικό, «Δημόσια υγεία και κοινωνική πολιτική: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008
- ΦΕΚ.11/3.3.1834, άρθρο 66
- Φραγκουδάκη Α., «Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι: Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο», Εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα 1977
- Χάρης Π., «Ο Βενιζέλος και ο Δημοτικισμός», Νέα Εστία, Έτος Ξ, τεύχος 1426, 01/12/1986
- Ψαλτήρας Κ.Π., «Το «Ιδιώνυμο» και ο Ελευθέριος Βενιζέλος», Έκδοση της Πάπυρος Πρες, τεύχος 278, Αύγουστος 1991

